

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Олена Семеног

Етнолінгвістична культура вчителя

Навчальний посібник

Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
2014

УДК 371.13.02:808:5
ББК 74.58+74.261.4+63.5(4укр)
С 30

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол № 11 від 23.10.2012 р.)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів (лист № 1/11-18445 від 29.11.2012).

Рецензенти:

Л. Мацько, доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України;
О. Горошкіна, доктор педагогічних наук, професор;
Т. Симоненко, доктор педагогічних наук, професор;
Л. Струганець, доктор філологічних наук, професор

Семеног О. М.

С 30 Етнолінгвістична культура вчителя : навч. посіб. / О. М. Семеног. –
Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – 188 с.

ISBN 978-966-698-185-4

Мета посібника – розширити уявлення про взаємозв'язок мови і культури, про народну культуру як об'єкт етнолінгвістики, опанувати етнолінгвістичні підходи до вивчення елементів лексики, фразеології, словотвору, граматики в текстах творів усної народної творчості, художньої літератури. Пріоритетну роль відведено дослідницьким завданням, які спрямовані на формування умінь аналізувати, зіставляти, порівнювати, узагальнювати етномовні явища; виконувати етнолінгвістичні дослідження слів-історизмів, етнографізмів, народних фразем; характеризувати етнокультурний оцінний зміст засобів словотвору, граматики, синтаксичних конструкцій у фольклорному, художньому текстах.

Студентам, магістрантам вищих педагогічних навчальних закладів України, учителям, учням і всім, хто прагне пізнати світ українського слова.

ISBN 978-966-698-185-4

УДК 371.13.02:808:5
ББК 74.58+74.261.4+63.5(4укр)

© Семенов О., 2014

© Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014

Світлій пам'яті Учителя ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ!

У педагогічній дії є два рівнозначні суб'єкти за змістовною сутністю – Людина і Людина. Вони мають створювати один одному відчуття спокою, рівноваги, благополуччя, щастя. Як це зробити – знає передусім педагог. Він має навчити цього своїх учнів...Навчити ненав'язливо, нетенденційно, мимовільно. Навчити своєю поведінкою, своїм статусом, своїми Знаннями, своєю Людяністю, своєю Свободою, своїм Щастям, своїм Талантом.

Іван Андрійович Зязюн

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
1. ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КУЛЬТУРА – НЕВІД’ЄМНИЙ СКЛАДНИК ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ	8
1.1. Українська мова у школі: діалог особистостей	8
Запитання та завдання для самостійної роботи	
1.2. Базові поняття курсу	13
Запитання та завдання для самостійної роботи	
1.3. Етнолінгвістична культура вчителя	22
Запитання та завдання для самостійної роботи	
2. ЕТНОЛІНГВОПЕДАГОГІКА В ОСОБИСТОСТЯХ	28
2.1. Етнолінгвістичні пошуки дослідників	28
Запитання та завдання для самостійної роботи	
2.2. Національно-мовне виховання і етнолінгвопедагогіка	37
Запитання та завдання для самостійної роботи	
2.2. Мовна особистість майстра слова	47
Запитання та завдання для самостійної роботи	
3. НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНИ	57
3.1. Національно-мовний образ України і українця.....	57
Запитання та завдання для самостійної роботи	
3.2. Ключові концепти українця.....	63
Запитання та завдання для самостійної роботи	
3.3. Етнокультурна семантика топонімів.....	75
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4. ЕТНОЕСТЕТИКА МОВИ РОДИНИ	79
4.1. Назви «рід», «родина», «сім’я»	79
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4.2. Назви спорідненості. Батько	81
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4.3. Назви спорідненості. Мати.....	85
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4.4. Назви спорідненості. Дід і баба	89
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4.5. Концепт «діти».....	94
Запитання та завдання для самостійної роботи	
4.6. Назви свояцтва.....	100

Запитання та завдання для самостійної роботи

5. ЕТНОЕСТЕТИКА МОВИ РОДИННИХ ВИХОВНИХ ТРАДИЦІЙ	107
5.1. Родинні виховні традиції	107
5.2. Енциклопедія весільної обрядовості	110
Запитання та завдання для самостійної роботи	
5.3. Минуле і сьогодення поховальних звичаїв	116
Запитання та завдання для самостійної роботи	
5.4. Ключові концепти громади	121
Запитання та завдання для самостійної роботи	
5.5. Мовосвіт ремесла	127
Запитання та завдання для самостійної роботи	
6. РОСЛИННІ СИМВОЛИ.....	135
7. ФРАЗЕОЛОГІЯ, СЛОВОТВІР, ГРАМАТИКА	
У ВИМІРАХ ЕТНОПЕДАГОГІКИ	143
7.1. Оцінна характеристика народних фразем	143
Запитання та завдання для самостійної роботи	
7.2. Етноетикет	152
Запитання та завдання для самостійної роботи	
7.3. Словотвір і граматика крізь призму	
народно-педагогічної дії	160
Запитання та завдання для самостійної роботи	
8. СЛОВНИК – ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОРАДНИК	
В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	166
Запитання та завдання для самостійної роботи	
ПІСЛЯМОВА	175
ЛІТЕРАТУРА.....	176
СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ.....	178

ПЕРЕДМОВА

З глибини віків рідне слово таїло в собі незвідані таємниці магичності. Йому вірили, перед ним благоговіли, од нього ніяковіли. Мовознавці стверджують, що назва нашої мови походить від давньоруського слова «МОЛВЬ», яке етимологічно споріднене з такими російськими словами, як «молния», «молоко», «милий», а лексема «молитися» означає «освітитися», «стати чистими».

Та й лексема *slovo* уже в давньоруській мові була полісемною. Поруч з основним – «звукове вираження поняття»- вона нерідко виступає із значеннями: «порада», «розповідь», «наказ». У цьому Слові звучить наказ до нас: «Пізнай самого себе»(Г. Сковорода), «пізнай себе, свій рід, свій народ, і ти пізнаєш таємниці Всесвіту» (М. Ткач).

Саме рідне слово – яскраве, образне, педагогічно доцільне, висококультурне, філософсько-світоглядний чинник «Я» – виховує ціннісне бачення світу, формує національну психологію, характер, світобачення особистості. Без мовного зв'язку з рідним народом немає повноцінного національно-духовного життя й самовияву мовної особистості. Звичайно, ніхто не закликає нас «ставати на коліна й бездумно бити перед словом поклони» (А.Бортняк). Але «щоб життя було повноцінним, щоб воно було щедрим, як земля, і високим, як небо, треба *жити словом, знати своє слово, любити його*, шанувати, боронити, розвивати, вкладаючи в нього свій розум, свій дух, своє сумління» й актуалізує сказане Г.Лейбніцем, що лише те теперішнє, яке народжене минулим, здатне народжувати майбутнє. Тому цінності мови, історії, культури не доцільно співвідносити до якоїсь конкретної часової епохи, швидше за все вони функціонують за філософією Шевченка для «мертвих, живих і ненароджених».

Від кожного з нас, а від учителя-словесника як носія Краси, Добра, Істини передусім залежить, як стимулюємо установку на творчість, якими «олюдненими книгами» наповнимо внутрішній простір душі наших вихованців, які національні і європейські орієнтири сформуємо в час, коли надто крихкими між людьми, усередині громади й суспільства, між державами є цінності миру, взаємоповаги, терпимості і дружби, любові й милосердя. Учитель сьогодні – це мудрий наставник, котрий у фасилітативному форматі навчально-виховної діяльності виховує громадянина України і світу з планетарним баченням і такою поведінковою нормою і етикою, за яких пріоритетними будуть ціннісно-культурний світогляд, вічні загальнолюдські і національні чесноти.

Етнолінгвістична культура як одна із складових педагогічної майстерності передбачає опрацювання широкого кола питань етномовного, етнопедагогічного спрямування, прагнення до мовного самовдосконалення, набуття знань про історію рідної мови в тісному

поєднанні з історією культури, психології етносу, глибоке розуміння мови фольклору, художньої літератури, вміння використовувати етнолінгвістичний матеріал у навчально-виховній діяльності. Учитель повинен уміти характеризувати феномен української культури, визначати її місце в системі світової культури, оцінювати досягнення культури на основі знання історичного контексту їх створення, бути готовим до «діалогу культур», висловлювати й обґрунтовувати власну позицію до питань, що стосуються ціннісного ставлення до історичного минулого.

Курс спрямований на формування у студентів таких умінь: з урахуванням праць вітчизняних і зарубіжних учених характеризувати основні засади етнолінгвістики, лінгвокультурології, української лінгводидактики, етнолінгводидактики; їх узаємозв'язок з етнопсихологією, психолінгвістикою, когнітивною психологією, когнітивною лінгвістикою, на основі лексикографічних, довідникових джерел аналізувати, коментувати, зіставляти, порівнювати, критично оцінювати, узагальнювати етномовні явища; виконувати етнолінгвістичні дослідження слів-історизмів, етнографізмів, діалектизмів, народних фразем; характеризувати етнокультурний оцінний зміст засобів словотвору, граматики, синтаксичних конструкцій; проводити самостійну пошукову роботу з етнолінгвокультури рідного краю; працювати зі словниками; добирати систему індивідуально-творчих, проблемно-пошукових завдань, дидактичний матеріал, навчальну, навчально-методичну, наукову, довідникову літературу з проблем етнолінгвістики і використовувати ці надбання у практичній діяльності (під час педагогічної практики); розробляти конспекти і проводити уроки та виховні заходи з елементами етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних пошуків. Джерелом етнолінгвістичних пошуків є уривки з творів фольклору, класиків української літератури та сучасних письменників, науковців, публіцистів, записи, виконані студентами під час фольклорної, діалектологічної, етнографічної практик, різноманітні мовознавчі словники. Тексти мають патріотичне, культурологічне, естетичне спрямування, фахове і виховне значення.

Пропонований курс ураховує міжпредметні зв'язки з дисциплінами загальногуманітарного, психолого-педагогічного, методичного, лінгвістичного, літературознавчих циклів. Центральним, системостворюючим компонентом курсу виступає поняття «людина як культуромовна особистість». В основі курсу – концепції мовної, літературної освіти, праці науковців з мовознавства, лінгводидактики, педагогіки. Практикум може бути використаний студентами як для аудиторних, так і для самостійних занять, при опануванні інших філологічних і педагогічних дисциплін, а також учителями в навчальній та позанавчальній роботі з учнями профільної школи.

1. ЕТНОЛІНГВОДИДАКТИЧНА КУЛЬТУРА – НЕВІД'ЄМНИЙ СКЛАДНИК ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

1.1. Українська мова у школі: діалог особистостей

Людиноцентризм і дитиноцентризм як невід'ємна риса гуманістичної концепції освіти мають пронизувати навчально-виховний процес загальноосвітньої і вищої школи. Це означає звернення до розуму й душі. Окреслені завдання актуалізують увагу до особистостей учителя й учня, викладача і студента, які «ведуть освітньо-культурний діалог за критеріями: знання, мистецтво комунікації, новітні технології, духовне проникнення в сутність предмета, явищ, речей; ціннісні відношення та нові смисли, – ставлячи реальні й раціональні акценти» (Л.Мацько). У такому діалозі, слушно зауважує психолог Т.Щербан, поєднуються «дві позиції розуміння, два рівноправних голоси; у двоголосому слові, в репліці інша думка так або інакше враховується: на неї реагують або передбачають, вона переосмислюється або переоцінюється».

У час розширення «горизонтів бачення людиною світу і себе в ньому» діалог соціокультурних індивідуальностей насамперед важливий для старшої профільної школи. Саме на цьому етапі знання, набуті на попередніх етапах, перетворюються в дію, а результатом її є «міцні навички та шляхетна поведінка» (Л.Мацько). Роль української мови в цьому процесі є особливою: йдеться про і комунікативний простір навчально-виховного закладу в цілому, про мову навчальних предметів і, власне, предмет профільного навчання. Однак, як показує аналіз шкільної практики, мовне навчання не стимулює вільне володіння мовою. Причинами вважають ігнорування особистісного досвіду і «культури Майстра» (М. Бахтін); пріоритет педагогічного впливу над педагогічною взаємодією; переважання монологічних форм і методів над діалогічними; недооцінку духовно-моральних цінностей мовно-літературних предметів у виробленні системи переконань та ціннісних орієнтацій. Натомість убогість слова, за В.Сухомлинським, веде до убогості думки, а убогість думки – до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості.

Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості та взаємозбагачення вчителя й учнів у навчанні української мови виступає освітній діалог мовних особистостей. Щоб формувати в учнів мовно-фахові якості, носієм цих якостей і незаперечним взірцем повинен бути

насамперед сам педагог. «...Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця, що проникає в характер,- писав К.Ушинський, – навчання не можливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер. Причини такого морального магнетизування приховані глибоко в природі людини».

Педагог має бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й психологом-практиком, майстром діалогічної взаємодії, що ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті учнів як партнерів, прагненні до духовного взаємозбагачення і доказу істинності знань. Діалог, у процесі якого відбувається обмін не тільки знаннями, а й особистісними смислами, співпраця і співтворчість, знижує тривожність, стимулює розвиток позитивної «Я – концепції», забезпечує гуманістичний, демократичний стиль спілкування в системі «учитель — учень» (Г. Салащенко).

Саме така мовна особистість учителя спроможна виконувати комплекс завдань профільного навчання української мови, сутність яких полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, котра вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

Невід'ємним складником навчального курсу української мови є *лінгвокультурознавча компетенція*. Вивчення лінгвокультури особливо у старших класах спрямоване на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання культури рідного народу в «діалозі» з іншими слов'янськими та неслов'янськими культурами. Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів, національною літературою формує уявлення учнів про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, відбувається їх індивідуально-творчий саморозвиток.

Визначені завдання реалізуються через мовну, лінгвістичну, мовленнєву (комунікативну), соціокультурну, діяльнісну (стратегічну) змістові лінії Державного стандарту з української мови. Зокрема,

лінгвістична змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовно-мислительних здібностей та вмінь учнів поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури, творчий доробок учених-лінгвістів, письменників, діячів культури та представлення їх як висококультурних мовних особистостей, аналізувати мову фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати завдання на мовне вправлення, творчі завдання, ознайомлювати з методикою науково-дослідницької роботи з етнолінгвістики, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства.

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовленнєво-мислительних здібностей та вмінь: формування умінь переконувати, спростовувати чужі аргументи, обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу та критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності, коментувати особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів; володіти основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка), вичитувати редагувати текстові зразки, конструювати виступи, діалоги і полілоги.

Соціокультурна змістова лінія є інтегративною, реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури. Провідним постає розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного, збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу. Соціокультурна змістова лінія спрямовується на формування вмінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етнолінгвістичне дослідження, укладати мовні, літературно-краєзнавчі альбоми етнографічних районів України; вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опановувати різні способи збирання, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, працювати з центрами української культури, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія за Державним стандартом реалізується паралельно у мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях, збагачується завдяки прагматичної лінгвістики. Змістова лінія спрямована на формування вмінь виконувати завдання на мовне

вправлення (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, відгадування мовних загадок, ребусів, кросвордів, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у рольових іграх, у роботі в групах, у парах; складати проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі фахових філологічних та методичних журналів, передач радіо і телебачення, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, пресконференціях, Інтернет-конференціях; конкурсах, громадсько-політичних заходах, в організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати реферати, дидактичні матеріали за дорученням учителя, здійснювати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учням пропонуються також завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання та для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

Відповідно до поданих вище компетенцій, а також з урахуванням мовної, лінгвістичної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній, що тісно взаємопов'язані, структурується зміст навчального матеріалу курсу української мови.

До програми з української мови, зокрема, профільного рівня старшої школи включені такі блоки, як «Мовне родинознавство» (теми «Етноестетика мови родинних і календарних обрядів», «Здорове харчування», «Фамільна честь», 10 клас), «Лінгвокультурні особливості регіонів України» (теми «Етнічні регіони України – етнічна біографія українського народу. Волинь, Полісся, Північ, Середня Наддніпрянщина, Поділля, Слобожанщина, Карпати, Буковина: мова, родинні і календарні обряди, ремесла жителів», 11 клас). Ознайомлення з регіональною лінгвокультурою, її доречне вкраплення в навчально-виховний процес через національно-культурний текст усної народної творчості та художньої літератури допоможе школярам краще усвідомити мову як національно-культурний феномен, пізнати культуру рідного народу в «діалозі інших слов'янських та неслов'янських культур».

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Я народився в україномовному світі, і найперші для мене слова були словами українськими. Я їх чув від Мами, Батька, братів, друзів. Для мене, малого, весь земний світ був українським. Що з того, що тепер я знаю кілька мов і користуюся ними щоденно (така вже в мене робота)? Вони ніколи не замінять мені Рідної Мови, в якій за кожним словом тягнеться багатющий шлейф асоціацій, емоцій, спогадів, подій, людей!..Так написав письменник Сергій Ткаченко.

А яка ваша думка стосовно цього міркування?

«Щоб життя було повноцінним, щоб воно було щедрим, як земля, і високим, як небо, – наголошує А.Бортняк, – треба жити словом, знати своє слово, любити його, шанувати, боронити, розвивати, вкладаючи в нього свій розум, свій дух, своє сумління». *Яка ваша думка?*

Прокоментуйте міркування авторів.

«Мова – це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її» (О.Гончар).

День рідної мови — свято. Як його потрібно святкувати?

На мою думку, це день повернення українців до їхньої історичної пам'яті. І одним із шляхів до такого повернення є оволодіння рідною, українською, мовою. Шукаймо разом цей шлях. Намагаймося розбудити заснулі серця наших співгромадян, допомагаймо їм усвідомити себе українцями. Повертаючись до національного — повертаємося до себе. За допомогою рідної мови. І хай це свято створює передумови до того, щоб кожний день у нашій країні був днем рідної мови.

(К. Городенська)

«Мова, незважаючи на всі зовнішні впливи, зберігає свою індивідуальність, яка притаманна і її характеру... У мові ми завжди знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що мова перейняла від характеру нації... мова може бути побудована тільки з допомогою нації, якій вона належить» (Вільям фон Гумбольдт).

«Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, у певній традиції» (Віктор Ужченко).

Ставлення до рідної мови є ознакою високої духовності. *Як висловлює ставлення української нації до своєї мови Л.Костенко? Використайте поданий початок для створення власного виступу перед учнями старших профільних філологічних класів*

«... давні греки, тих, хто погано говорив по-грецьки, вважали варварами. В цьому сенсі у нас суспільство майже всуціль варварське... Мова – це також обличчя народу, воно тяжко спотворене. В такій ситуації, ... держава повинна мати глибоко продуману політику, створювати механізми ефективного впливу, координувати зусилля своїх вчених і митців. ... це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури...» [Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала].

А як ви розумієте слово молодість? Кого можна вважати молодим сьогодні? Як впливає інформаційно-технологічне двадцять перше століття на молодих людей? Які цінності прищеплює? Поміркуйте.

Молодість – це не вік людини, тільки стан її душі, твердість волі, сила уяви, змога захоплюватися, – це перевага відваги над страхом, нахил до пригод, нахил до діла. Ніхто не стає старшим через те, що прожив якусь кількість років. Люди старіють лише тоді, коли позбуваються своїх ідеалів. Роки морщать чоло, а втрата ентузіазму лишає зморшки на душі...

Як довго Ваше серце сприймає голос краси, радості, відваги, величі та сили від Землі, Людини і Вічного, – так довго Ви молоді...

А коли всі нитки порвалися і коли найінтимніша частина Вашого серця покрилася снігом песимізму і льодом цинізму, – тоді Ви справді постаріли...

(з журналу)

1.2. Базові поняття курсу

Мова певного народу виражає пов'язану з нею культуру більш повно, ніж інші мови. Предмети побуту, звичаї, інтереси, цінності й вірування народу знаходять чіткі визначення насамперед у рідній мові. В інших мовах не завжди можна підшукати еквівалент того чи іншого слова.

Мова тісно пов'язана із свідомістю. Досвід, набутий усіма попередніми поколіннями, а також досвід власного життя – все це відображається у свідомості людини. Учені розрізняють національну і етнічну свідомість. Етнічна свідомість – це сукупність уявлень, знань, установок, напрямів, які були сприйняті індивідом у процесі етнізації.

Першим і визначальним кроком у формуванні національної самосвідомості – основної ознаки етносу – повинно стати вивчення лінгвоментальності народу. Саме мова якнайповніше і найяскравіше засвідчує національну специфіку і змістову своєрідність культури, зокрема, в контексті бачення української ментальності. Зазначимо, що в роботі ми користуємося таким визначенням ментальності: система певних образів,

уявлень, ідей, які знаходяться у стані постійного руху, зумовлюють зміни мовного простору.

Мовна картина світу – це вироблене багатовіковим досвідом народу і реалізоване засобами мовних номінацій зображення усього існуючого як цілісного і багато аспектного світу, який за своєю будовою й осмисленими мовою зв'язками своїх частин представляє, по-перше, людину, її матеріальну і духовну життєдіяльність і, по-друге, усе те, що її оточує: простір і час, живу і неживу природу, соціум. Мовну картину світу розуміють і як частину етнокультурної моделі світу, що закріплена у змістовій стороні мовних одиниць і формується у процесі пізнання, осмислення й відображення дійсності на основі та під впливом конкретної національної мови.

Розрізняють національну, соціальну, індивідуальну мовну картину світу, кожна з яких залежить від культурно-історичних умов життя суспільства, соціуму, від індивідуального, лінгвопсихологічного досвіду. [Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.-К. : Либідь, 2001].

І. Голубовська національно-мовну картину світу розуміє як відбите в мовних формах (у випадку лексичного рівня – у формі слів) етнічно обумовлене осмислення й оцінювання зовнішнього світу стосовно певного етносу світу.

Основні положення поняття мовної картини світу з'ясовано у працях В.Гумбольдта, Учений доводив, що різні мови є різним світобаченням. Мова, особливо лексика як явище, що безпосередньо пов'язана із предметним світом людини, відбиває уявлення про навколишню дійсність. А мовна картина світу – це своєрідне світосприймання крізь призму мови, загальна, інтегральна картина, сукупність усього мовного змісту (Т. Космеда, Ж. Соколовська).

Мовна картина світу є результатом безперервного процесу «відтворення світу засобом слова», який відбувається в конкретному мовному товаристві. У конкретному вигляді вона постає як система систем, що включає лексичні засоби мови, фразеологічні засоби, словотворчі ресурси мови, як потенціал її подальшого розвитку й розширення; синтаксичні моделі, як закріплений у свідомості носіїв мови каталог життєвих ситуацій» [Закуткина Н.А. Феномен диалектной картины мира в немецкой философии языка XX века: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С.12]. Оригінальність мовної картини світу найбільшою мірою представлена в національно-культурних текстах, тобто в текстах, у межах яких має місце культурно маркована діяльність (Ф.Бацевич, В.Кононенко, А.Телія).

З-поміж ключових понять курсу охарактеризуємо також і такі: *етнолінгвістика, етнолінгвопедагогіка, етнолінгводидактика.*

Тлумачний словник української мови подає таке визначення *етнолінгвістиці*. Це розділ мовознавства, який досліджує психічні, етнічні та інші особливості народу, племені та відображення їх у мовній системі»

Науковці частіше визначають етнолінгвістику як комплексну науку. Її предметом вважають «план змісту» етнокультури, народної психології і міфології, втілений у різних формах – у слові, предметі, обряді. Тобто це міждисциплінарна наукова галузь, що стоїть на суміжжі власне лінгвістики, етнографії, фольклористики, культурології, соціології.

Таку характеристику доповнимо визначенням українського етнолінгвіста В.Жайворонка. Учений вважає, що предмет етнолінгвістики включає передусім співвідношення національної мови й культури через взаємодію власне мовних, етнокультурних та етнопсихологічних чинників з огляду на роль останніх у функціонуванні й еволюції даної мови. Тобто, етнолінгвістичний аспект наукових студій передбачає вивчення наслідків впливу на мовну структуру міфології, психології, звичаїв, побуту, вірувань, обрядів, загальної культури й менталітету етносу. *Мета* етнолінгвістичних досліджень – це семантична реконструкція традиційної (міфопоетичної у своїй основі) картини світу, світогляду, системи цінностей.

Етнолінгвістика включає діалектологію, мову фольклору, частково історію мови у зв'язку з історичною діалектологією і культурною та етнічною історією народу, а також майже всі аспекти мови як соціального явища. У центрі етнолінгвістики знаходяться слова та словосполучення, які вирізняються найвищою мірою національно-культурної значущості.

Тісно пов'язана етнолінгвістика з лінгвокультурологією. Фундаментальні основи лінгвокультурологічного підходу в Європі були закладені видатним німецьким науковцем *В. фон Гумбольдтом* (1767–1835). Наймолодше відгалуження етнолінгвістики (В. Телія) вивчає взаємозв'язок і взаємовплив культури, мови, етносу, народного менталітету в умовах існуючої соціокультурної ситуації яскраво віддзеркалює багатоаспектність «синергетичної взаємодії двох семіотичних систем – мови і культури» (Є. Брисіна). Їх нерозривний зв'язок породжує широкий діапазон нових досліджень: культура в мові, тобто відображення в засобах мови і в текстах певного культурного змісту; мова в культурі, тобто використання мовних формул як складової культури; культура мови і мовлення з опорою на широкий культурний фон; мова рідної та чужої культури через зіставлення як основа для міжкультурного діалогу.

У дослідженні ми оперуємо таким основним *поняттям лінгвокультурології*, як лінгвокультурема. Зокрема, *лінгвокультуреми* мовознавці характеризують як «комбіновані міжрівневі одиниці (слово, словосполучення, фразема, паремія, текст), що володіють культурно-понятійним компонентом як відображенням національної картини світу, «згусток культури у свідомості людини» (Ю. Степанов).

Такі слова в українській мові мають етнографічний, етноісторичний, етнокультурний, етнофілософський, етнопсихологічний, етнопедагогічний підтексти. Серед тематичних груп – назви державної та народної символіки (*тризуб, гімн, герб, прапор, коровай, рушник, калина*); назви людей за родом занять, родинними стосунками (*мати, дівер, хрещениця, козак, чумак, коваль*), предметів побуту, кухонного начиння, страв (*горщик, макітра, борщ, пироги*); одягу (*сорочка, плахта, шаровари*), свят, обрядів, переказів, традицій, що можуть поєднувати різні типи семантичних узагальнень (*Трійця і Зелені свята, Преображення і Спас, досвітки, народини, Різдво, Великдень*) тощо. Національно-марковані слова відіграють значну роль у формуванні мовної особистості, оскільки через сприйняття, запам'ятовування та реалізацію в мовленні людини мовних знаків з національною семантикою відбувається важливий процес її самоідентифікації, розвивається відчуття приналежності до української нації, її мови, культури, традицій.

З-поміж базових понять курсу виділимо також поняття «національно-мовна особистість». Витоки проблеми «мова і людина» були започатковані антропоцентричним напрямом лінгвістичних досліджень німецького філософа В. фон Гумбольдта. Науковець переконливо доводив, що кожна мова визначає світогляд, характер народу і тлумачити її особливості та будову можна лише спираючись на природу мовця взагалі. «Мова, – наголошував учений, – це об'єднана духовна енергія народу, що дивовижним чином закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям... Через багатоманіття мов для нас відкривається багатство світу і багатоманіття того, що ми пізнаємо у ньому. Вивчення мов світу – це також всесвітня історія думок і почуттів людства» [Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. яз. под ред., с предисл. [С. 5–34, и примеч.] Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1984. – С. 349]. Пізніше ця наукова гіпотеза про існування в мові особливої картини світу була продовжена німецьким колегою Й.Вейсгербером, а також американськими антропологами, етнологами, лінгвістами Б. Уорфом (1897 -1941) та Е. Сепіром (1884 – 1939). Учені стали авторами так званої гіпотези лінгвальної відносності, виявили глибокий вплив мови на становлення світоглядних категорій. У праці «Мова» (1921) Едвард Сепір писав: «Внутрішній зміст усіх мов одне і те ж – це інтуїтивне знання досвіду. Тільки зовнішня їх форма різноманітна до бескінечності». Раціональне зерно гіпотези Сепіра – Уорфа полягає в тому, що мова дійсно впливає на пізнавальну діяльність її носіїв.

Твердження Гумбольдта про тотожність мови й «духу народу» набуло суттєвої трансформації в концепції українського вченого О. Потебні (1835–1891). Славист і культуролог створив цікаву філософсько-лінгвістичну теорію, згідно з якою міф, фольклор, літературу можна представити у

вигляді знаково-символічної системи як твірні щодо мови. Погоджуючись із тим, що дух без мови неможливий, науковець доводив: «Прийнявши ... дух у розумінні свідомої розумової діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки за посередництва слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, бо сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є першою за часом подією».

Потебнянська концепція важлива для розуміння національної природи мовної особистості як такої, для усвідомлення органічності рис національного характеру в її структурі. Окремі положення вченого мають принципове значення для сучасного стану лінгвокультурології: розуміння народності як специфіки конкретної мови, рішуче заперечення злиття національних мов в єдиній загальнолюдській мові, що актуально в умовах глобалізації та зростого інтересу до досліджень маловідомих мов. На формування нового напрямку в антропологічній лінгвістиці вплинули праці Ф. Боаса, Й.Гердера, Ф. Соссюра, Ф. Буслаєва, О. Шахматова. У 90-і роки ХХ ст. з'явилися школи лінгвокультурології, очолювані російськими вченими В. Воробйовим, Є. Верещагіним, В. Костомаровим, В. Красних, В. Телією.

В останні десятиліття у лінгвістиці, літературознавстві, філософії, культурології, психології, педагогіці набула актуальності проблема формування мовної особистості. Науковцями здійснено аналіз національної мовної особистості (Г. Богін, С. Єрмоленко, Ю. Караулов, О. Семенюк та ін.), охарактеризовано різні аспекти формування мовної особистості учня і студента (О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Голобородько, О. Горошкіна, В.Дороз, Ю. Караулов, Л. Мацько, В. Мельничайко, Н. Остапенко, Л. Паламар, М. Пентилюк, С. Караман, Т. Симоненко, Л. Скуратівський, Л. Струганець).

Вивчення наукових праць дало можливість окреслити мовну особистість як таку, що: виражена в мові (текстах) і через мову, реконструйованої в основних своїх рисах на базі мовних засобів, яка акумулює в собі психічний, соціальний, культурний, етичний та інші компоненти, відбиті через її мову, її дискурс (Ю. Караулов, Л. Струганець); – сприймає зміни в мові, прилаштовує свій тезаурус (лексикон) до вимог існуючих реалій, формує для себе фрагменти нової мовної картини світу (О. Семенюк); добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття й відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку (М. Пентилюк). Л. Мацько вважає, що мовна особистість – це людина, яка не тільки знає українську мову, а й здатна творчо самовиражатися рідною мовою, пропагувати її, захищати і розвивати, тобто ставитися до неї свідомо, з почуттям відповідальності за її долю.

Багатогранною, сформованою мовною особистістю бачив учителя видатний український педагог В. Сухомлинський (1918 – 1970). У час, коли «словесному вихованню» приділяли другорядну роль, його статті «Рідне

слово», «Слово про слово», «Слово вчителя в моральному вихованні», «Слово до спадкоємця», «Слово до батьків», «Слово до учнів», книга «Серце віддаю дітям», форми роботи в педагогічному колективі спрямовувалися саме на формування такої людини. «У руках вихователя слово, – наголошував великий педагог-гуманіст, – такий могутній засіб, як музичний інструмент у руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур у руках скульптора ... без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це нібито той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [Сухомлинський В. О. Слово про слово // Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.5. Статті. – С. 160 – 167, 160]. Щиро вболівав за долю рідної мови і директор Сахнівської школи на Черкащині Олександр Антонович Захаренко: «Красу своєї мови діти мають відчутти душею і серцем, ... адже мова – це національна святиня» [Захаренко О. А. Слово до нащадків. – К. : СПД Богданова А.М., 2006].

Отже, невід'ємною властивістю мовної особистості, однією з обов'язкових її характеристик є любов до рідної мови. Це почуття живе глибоко в душі носія мови як один з виявів любові до батьківщини.

У своєму дослідженні ми спираємося на визначення українського лінгвіста О. Семенюка, а також на теоретико-гносологічну модель мовної особистості російського вченого Ю. Караулова, яка характеризується вербально-семантичним, лінгво-когнітивним, мотиваційним рівнями. Нульовий рівень – вербально-семантичний рівень, або лексикон особистості включає фонд лексичних та граматичних засобів і пропонує володіння природною мовою на основі знань системи мови. Перший рівень, лінгво-когнітивний, представлений тезаурусом особистості. Його одиницями виступають поняття, слова-символи, образи, уривки фраз, які виформовуються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану, більш або менш систематизовану «картину світу». Мотиваційний рівень визначається лексиконом особистості, пізнавальною діяльністю, інтелектуальною сферою, інтересами, мотивами особистості. Генетичну основу української мовної особистості складають національно-культурні традиції, мовна свідомість і самосвідомість, соціальні, соціолінгвістичні, психологічні характеристики мовного колективу, національний характер, що сприяють формуванню мовної, комунікативної, лінгвокультурознавчої компетенції.

З-поміж базових понять курсу виділимо також поняття «етнопедагогіка», «етнолінгвопедагогіка», «етнолінгводидактика». Поняття «етнопедагогіка» уживаємо на позначення науки про емпіричний досвід етнічної групи у вихованні і освіті дітей, морально-етичні і естетичні погляди на цінності сім'ї, родини, нації; поняття «етнолінгвопедагогіка» – як системи знань, принципів, засобів, виховного досвіду народу, виражена

на лексичному, фразеологічному та інших мовних рівнях. *Етнолінгводидактика* (за основу приймаємо характеристику, запропоновану українським мовознавцем В.Кононенком) визначає принципи і прийоми вивчення рідної мови на основі етнокультурних, етнопсихологічних, етносоціальних даних і ґрунтується на джерельній базі етнолінгвістики, яка за допомогою лінгвістичних методів досліджує етнічні, психологічні особливості, культуру народу.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

За словниками обґрунтуйте значення понять «етнос», «етногенез», «етнонім», «етнографізм».

Прочитайте поданий текст. Поміркуйте, як співвідносяться поняття «етнос», «етнізація», «соціалізація», «етнокультура». Підготуйте анотацію до тексту.

Етнізація — це становлення, розвиток і закріплення в особистісних структурах якостей, що відбивають особливості культури етносу, членом якого є особа. Етнізація на практиці розгортається як аспект соціалізації, елемент виховання, зріз формування типу життєдіяльності особи, перш за все становлення її емоційних, когнітивних, вольових процесів, як набуття особливостей оціночних, моральних суджень, естетичних уявлень, як формування композиції умінь, як засвоєння типових виробничих навичок, прийомів, стилю спілкування і поведінки, специфічного сприйняття світу, притаманної культурі етносу картини світу.

Процес етнізації особи триває протягом усього її життя. Це пов'язано як з величезним обсягом етнокультурної інформації, яка сприймається особою, так і з тим, що у самому сховищі цієї інформації — етнічній свідомості особи — відбуваються зміни, іде розвиток, доповнення, перетворення.

У процесі етнізації можна виділити щонайменше два етапи. На першому — особа засвоює величезне багатство етнокультури, спресований досвід попередніх поколінь. У процесі етнізації масив етнічної культури, що протистоїть особі, яка формується, і має вигляд матеріалізованого, опредмеченого, речового світу і живої, реально функціонуючої етнічної свідомості і психології спільності, має бути засвоєним, втіленим у свідомість особи, в її поведінкові структури, стати органічним змістом самої особи, її Я. Багатство етнічної культури інтеріоризується в особистісні якості, перетворюється в її духовний світ.

На другому етапі етнізації особа, володіючи достатнім досвідом, знанням (у тому числі про культуру інших етносів), здатністю до практичного сприйняття навколишнього світу й інформації про нього, сприймає вплив етнокультури більш вибірково. Одне сприймається

беззастережно, друге — з поправками, третє — відкидається зовсім. На цьому ж етапі відбувається не тільки засвоєння елементів етнокультури особою, але і особа через індивідуальну творчість збагачує етнокультуру.

У процесі етнізації люди однієї культури засвоюють одну й ту ж саму заданість бачення світу, один і той же спосіб його категоризації, систематизації, типізації. На цьому ґрунтується переконаність у природності, нормальності, правильності «нашого» способу життя в широкому розумінні цього слова, у самоочевидності для нас багатьох істин, спільності аксіом. Завдяки цьому, у людей однієї культури існує взаємозамінність точок зору, збіг уявлень у головному, тотожність засобів інтерпретації природного і соціального світу, завдяки чому його предмети постають перед нами одними і тими ж, у крайньому разі — «емпірично тими ж самими» (А. Щюц). Саме в цьому явищі знаходиться основа того, завдяки чому окремі люди відчують себе як «ми», тобто як ті, хто сприймає і розуміє світ як Я (М. Шульга).

Визначте ключові питання тексту. Висловіть власне бачення головної ідеї етнолінгвістики.

Етнолінгвістика — порівняно нова дисципліна. На відміну від давньої етнолінгвістичної традиції в романських країнах (Франція, Італія, Румунія) як невід'ємного джерела лінгвістичної географії, і від американської етнолінгвістики, пов'язаної з традицією вивчення примітивних культур і мов американських індіанців (Ф. Боас, Е. Сепір), слов'янська етнолінгвістика, що розвиває ідеї В. фон Гумбольдта, О.О.Потебні та ін., сформувалась на межі мовознавства, міфології, фольклористики, етнографії як комплексна дисципліна. Це розділ мовознавства, що вивчає мову в її відношенні і взаємодії з культурою, етнокультурними і етнопсихологічними факторами, що впливають на функціонування і розвиток мови.

Перша частина цього складного слова (*етно-*) означає, що традиційна народна культура вивчається в її етнічних, регіональних і «діалектних» формах, на основі яких, як і в мові на основі діалектів, реконструюється праслав'янський стан. Друга частина (*лінгвістика*) означає, що головним джерелом для вивчення традиційної культури є мова.

Головною для етнолінгвістики є ідея — про інтегральність традиційної духовної культури, змістову єдність всіх її жанрів і форм.

[З лекції доктора філологічних наук, професора Інституту слов'янознавства РАН С. Толстої «Етнолінгвістика: сучасний стан і перспективи» <http://www.ruthenia.ru/folklore/Study/Tolstaja.html>].

Прокоментуйте висловлювання педагога.

Іван Огієнко зазначав, що етнографію, етноісторію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й через слово.

[Огієнко Іван. Історія української мови. Т.1. Вступ до історії української мови. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 17-19].

Підготуйте план дискусії за працею В.Жайворонка «Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень» (Мовознавство.-2001.-№5).

Прочитайте текст. Визначте ключові поняття. Хто з українських і російських дослідників працює в галузі лінгвокультурології? Назвіть роботи дослідників, подайте коротку характеристику окремих з них.

Лінгвокультурологія – це комплексна наукова дисципліна, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури і мови в їх функціонуванні і відбиває цей процес як цілісну структуру одиниць в єдності їх мовного і позамовного (культурного) змісту.

Основним об'єктом лінгвокультурології вважають взаємозв'язок і взаємодія культури і мови у процесі її функціонування, предметом – національні форми буття суспільства, що відтворюються в системі мовної комунікації і ґрунтуються на її культурних цінностях, все, що складає «мовну картину світу», її мета – вивчення способів, з допомогою яких мова зберігає і транслює у своїх одиницях культуру

[Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в XXI век.-М.:Политиздат, 1991; Воробйов В. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. [Http://www.uic.bashedu.ru/evrazia/f s/f vorobev.rtf](http://www.uic.bashedu.ru/evrazia/f s/f vorobev.rtf).].

Як ви розумієте поняття «українська мовна особистість»? Які риси характеризують, на вашу думку, російську, польську мовні особистості?

Яка роль сім'ї, материнської школи, на вашу думку, у формуванні української мовної особистості?

Прокоментуйте висловлювання В.Русанівського: «Людина створила культуру, а культура – людину».

Письменниця О.Забужко про українців, які й досі себе не знають і не вміють передати це знання рідною мовою, пише: «...дім твій – мова, яку до пуття хіба що скількасот душ на цілім світі й знає, – завжди при тобі, як у равлика, й іншого, непересувного дому не судилось тобі». *Напишіть есе на тему «Дім твій – мова».*

Підготуйте лінгвістичне повідомлення до диспуту на тему: «Роль мови у формуванні й самовираженні особистості».

Особливо рельєфно виступає національний характер у творах літератури, мистецтва, народних мелодіях, танцях. М.Гоголь писав: «Подивіться, які народні танці є в різних куточках світу... Народ, котрий прожив гордовите життя, виражає цю гордість у танці; у народу безпеченого, вольного та ж безмежна воля в танці, народ клімату полум'яного залишив у своєму національному танці ту ж пристрасть, ревність».

Наведіть приклади різних виявів національного характеру у народних мелодіях, танцях різних народів.

1.3. Етнолінгвістична культура вчителя

В основу дослідження покладено положення, обґрунтоване академіком Іваном Андрійовичем Зязюном: «Педагогічна майстерність є індивідуальним внеском у педагогічну культуру суспільства, і лише повне усвідомлення механізмів власної педагогічної дії уможливорює передачу майстерності іншим».

Учитель, зокрема, вчитель-словесник сьогодні – це «рівночасно культуролог і державник, тобто всебічно розвинена і культурно обізнана людина та провідник ідей державотворення і демократизації країни» (Л.Мацько). Передусім через «його інтелект, душу і серце учень одержує скарби, виплекані досвідом багатьох поколінь, досвідом, що зосереджений в етнопедагогіці й етнолінгвістиці» (Л.Мацько). Педагогічну майстерність учителя розглядаємо як неперервний, акмесинергетичний процес, в умовах якого здійснюється підготовка вчителя-майстра (В.Сидоренко), яка ґрунтується на інтелекті, афекті і волі.

Мовну майстерність Л.Мацько визначає як здатність особистості для викладу своїх думок з урахуванням мовних норм обирати з можливих варіантів найбільш вдалий, точний у семантичному і стилістичному відношеннях. Мовна майстерність ґрунтується на орфографічно-пунктуаційній грамотності, стилістичній виразності, комунікативній доцільності та комунікативній оптимальності.

В.Сидоренко уводить такий термін, як акмелінгвістична майстерність учителя, складовими якої є *мовна стійкість, естетична мовна поведінка, мовний смак*, що відзеркалюють індивідуальну перевагу педагога у користуванні українською мовою під кутом зору мовно-естетичних оцінок, ментальних феноменів і способів їх вербалізації, національних традицій відповідно до рівня отриманої освіти, інтелігентності, системи світоглядних і ціннісних настанов, здатності до художньо-естетичної діяльності тощо. Про *багатство мовлення* вчителя свідчить його багатогранна мовна картина світу, активне послуговування

великою кількістю мовних одиниць різних структурних рівнів, використання стилістичних засобів, синонімічних лексичних структур, різноманітних морфологічних форм слів та їх варіантів, моделей словосполучень, синтаксичних конструкцій різних видів і сполучних засобів. Майстерна елокуція словесного матеріалу передбачає синтаксичну стрункість, вишуканість форм, національну самобутність мовлення, інформаційну насиченість, а також лексичне, семантичне, синтаксичне багатство.

Етнолінгвістична культура – одна із складових педагогічної майстерності – передбачає опрацювання широкого кола питань загальнофілологічного, загальнокультурного спрямування, прагнення до постійного мовного самовдосконалення, набуття знань про історію рідної мови в тісному поєднанні з історією культури, психології етносу, глибоке розуміння мови фольклору, художньої літератури певного народу, вміння використовувати в навчально-виховній діяльності етнографічний матеріал [Кононенко В. І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ. – 1995].

Етнолінгвістична культура віддзеркалює процеси *мовомислення, мовотворення і мовопродукування* особистості. Учителю повинен уміти характеризувати феномен української культури, історію її розвитку, місце в системі світової культури, оцінювати досягнення культури на основі знання історичного контексту їх створення, бути здатним до діалогу культур, висловлювати й обґрунтовувати власну позицію до питань, що стосуються ціннісного ставлення до історичного минулого.

Принципами формування етнолінгвістичної культури виступають науковість, інтегрованість, комунікативність, особистісно-орієнтований принцип. Зокрема особистісно-орієнтований принцип означає визнання культуромовної особистості головною діючою особою навчального процесу. Така особистість має достатній словниковий запас, володіє стилістичними засобами мови, вміннями характеризувати спектр значень слова, користуватися різними видами словників, здатна відчувати мову як національну і загальнолюдську цінність, формує національну ціннісно-мовну картину світу учня на основі вивчення ключових компонентів української культури.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Змодельуйте наукову дискусію з теми «Мова. Людина. Суспільство.» Визначте мету, завдання, проблематику, можливі тези, аргументи і контраргументи.

Прокоментуйте міркування

Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той, хто може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду і племені.

Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки...(В. Сухомлинський).

... Але що таке для нас батьківщина...? Де це місце і де воно було б, якби не було мови? Коли ми говоримо про споконвічність батьківщини, ми зараховуємо сюди передусім мову. ... в рідній мові струменить близькість до свого, у ній — звичаї, традиції й знайомий світ.

... Звичайно, кожен, хто досконало володіє своєю рідною мовою, може вивчити інші мови й, зрештою, досягти певної межі досконало них. Проте вирішальний момент полягає ось у чому: хто живе у вигнанні, той не може сам повернутися до власного мовного світу власної волі. Коли прибулий у чужу країну почувається як гість у мовному середовищі цієї країни, він ще не втратив своєї батьківщини...

... Життя — це заглиблення в мову. Кожен, хто прагне освоювати чужий край і чужу культуру, повинен шукати можливостей заглибитись в іншу мову. У цьому полягає перелом, якого не уникнути і який повинен допомогти вилікуватись, якщо людина хоче вижити в нових умовах. Взагалі лікування — це не те, що ми звикли мати на увазі в нашому технократичному суспільстві, коли, наприклад, звертаються до лікаря. Лікуватись — це імператив життя для самого хворого. Хвороба полягає в тому, що людина втрачає навички комунікативного мовлення, якщо більше не чує своєї власної мови (Г. Гадамер).

Прокоментуйте вислів Василя Сухомлинського:

«Кожен вираз рідної мови має своє обличчя»?

Вас запросили взяти участь в Інтернет-конференції «Мова – інтелектуальний портрет людини». Ознайомтеся з текстом попереднього доповідача. Підготуйте короткий виступ-схвалення (незгоду, сумнів, подив), використовуючи вигуки для вираження емоцій, почуттів та волевиявлень, які подані в довідці.

Погані слова можуть «накликати» на здоров'я людини серйозні ускладнення, ламається нервова система і організм у цілому...Образливі слова, виявляється, викликають збільшення об'єму газу імперилу, який чіпляється до наших судин і роз'їдає їх, немов іржа. Наведу приклад вчених

колег із Московського науково-дослідного інституту мовознавства про згубну дію лихих слів на все живе. В ботаніці є свій «піддослідний кролик» – рослина арабідоксис. Роль лайливої людини над насінням цієї рослини виконував генератор хвиль. Емоційність лайливих слів він підсилив у 100 разів. Негатив був рівнозначний радіаційному опроміненню в 40 тисяч рентген. Результат експерименту – шокуючий. Майже все насіння загинуло від розриву ланцюжків ДНК, безладного перемішування генів і руйнування хромосом (Л.Мацько).

Давнє наше слово є засобом розпізнавання духовної сутності наших предків. Адже слово — свідок історії, свідок Часу. В Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоvodu, в ньому ж починається і закінчується духовне життя Людини. Через Слово передається вся сума досвіду та духовність. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. У них перехрещується емоційна пам'ять усіх сущих до Тебе. Відбувається творчий діалог між словом давнім і тобою. Весь історичний та інтелектуальний досвід також у Слові. Енергія в кожному тексті або ж накопичується, або ж розріджується, себто існує пряма залежність мови від часу, від історичних обставин. Слова випромінюють енергію, але щоразу іншу. Це нагадує випромінювання світла зірками. Мова — це весь об'єм нашої народної пам'яті. Людина протистоїть Часові саме в Слові, і бореться з безпам'ятством, з ентропією Словом. Власне, Слово і є Пам'ять. А пам'ять — це життя, — пише Павло Мовчан.

Як же берегти, як розвивати наше Слово? Як активізувати нашу мову?

Чи дослухаєтеся ви до слова? Що означає для вас – «дослухатись до рідного слова»? Чи яскраві візуальні ефекти, віртуальна реальність не відсунули у тінь рідне живе слово? Чи вмієте вести бесіду? Що для вас значить бесіда?

Прочитайте текст, поміркуйте, що ж створює бесіду? Чи є в роздумах Андрія Содомори відповідь на ваше питання? Слова яких частин мови зазвичай стимулюють, спрямовують, виступають засобом відтворення певних емоцій, почуттів, допомагають відтінювати індивідуальне мовлення і надають йому виразного національного колориту?

Бесіда, як і пряжа, снується: тут нелегко визначити, де початок, а де кінець. Навіть зачин бесіди – це сполучники, частки, що служать для продовження чогось раніше початого: «А знаєте...Отож...Так от...» Тільки-но в одного бесідника закінчується «нитка» – непомітно приточує інший, аби далі снувалось: «А я от...» Приточує не будь-що, а лиш те, що в'яжеться з попереднім, що «товаришує» йому. Бесіда – то мистецтво (А.Содомора).

І.Франко вважав, що педагог, котрий навчає мови, повинен знайти «тайники зв'язку людської психіки з тими наче б то конвенційними, а втім дивними органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою».

[Франко І. Я. Двужыччя і двуліכותь // Лит.-науч. вестн.-Львов.-1905. – Кн. 4.- С. 232.]

Про які «тайники» йдеться у цьому висловлюванні? Який, на вашу думку, зв'язок існує між мовою і психологією?

Простежте вплив засобів масової інформації на формування мовної особистості в сучасних соціокультурних умовах. Підготуйте статтю до університетської газети з цієї актуальної проблеми.

У чому, на вашу думку, дискусійність поданого висловлювання?

Чим колоритніша особистість, тим оригінальніший її мовленнєвий стиль, оскільки внутрішні якості особистості неминуче виявляються в її мовленні (В.Жайворонок).

Прочитайте текст. Яка ваша думка стосовно означених у тексті проблем? У тексті є вислів «серце віддаю дітям». Хто автор цього крилатого вислову? Що вам відомо про цього педагога?

Талановитій людині треба завжди пам'ятати, що шлях до зірок пролягає через труднощі...

Труднощі – це переборення життєвих суперечностей.

... «серце віддаю дітям». Віддаю щиро, душевно, радісно. І виховую цим щирість, душевність, радість. Одним словом – красу. Красу пізнання, красу творчого самоствердження – праці, красу спілкування людей, зрештою, красу нашого життя.

Впевненість у собі, як правило, – результат переживання людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, які ставить перед нею життя, і особливо тих, які вона ставить перед собою сама.

Покликання учителя є навчання учнів своєю Поведінкою, своїми Знаннями, своєю Людяністю, своєю Свободою, своєю Любов'ю, своїм Щастям, своїм Талантом (І. Зязюн).

Прочитайте текст. Якою постає вчителька в уривку? Які мовні засоби увиразнюють її особистісні і професійні якості? Проаналізуйте семантику мови очей, жестів.

... Мені про свою маму писати, мабуть, найважче. Вона – вчителька.

І ось мені треба писати вчителю про вчителя. А сама я – тільки ще учениця. Сказала я мамі, що мені треба про неї писати, а вона аж засміялася:

– Ну от і напиши, подивлюся, скільки ти граматичних помилок наробиш.

Просто біда мені з моєю мамою. Що не напишу, а вона одразу: «А де кома? Отут перед «а» треба кому ставити... А де твій знак питання? А де дві крапки?..»

Але ось раптом у квартиру дзвінок. Мама відчинила, і я бачу, як змінилася на виду:

– Володя?.. Яременко?.. – питає.

А на порозі стоїть льотчик з букетом квітів, ну зовсім ще молодий, і каже:

– Так, це я, Оксано Семенівно, ваш учень, колишній шибеник і зірвиголова Володя Яременко...

– Та який же ти дорослий став, – каже йому мама і почала жартувати: – А слово «знання» тепер з двома «н» пишеш чи з одним?

А в самої радісні сльози на очах.

– Знаю, знаю, Оксано Семенівно, – каже до мами льотчик. – Всього ви мене навчили. Ви ж мені путівку в життя дали. Та не тільки мені...

... тільки тоді я зрозуміла, скільки ж то мамі довелося з ними працювати, щоб, як каже льотчик дядя Володя, дати їм путівку в життя.

Тепер я знаю, що вчитель не тільки навчає мови, літератури, історії, географії, а ще й навчає любити всі професії, як моя мама (Д. Ткач).

Напишіть есе за поданим початком

Життєдайні начала і кінцеві результати людського життя перебувають у руках Учителя. Лише Ви, Вчителю, залишаєтесь вічно сповіданою і вічно живою Цінністю, непідвладною Часу і меркантильним дріб'язковостям миттєвості (І.Зязюн).

Мовленнєва енергетика чи *мовленнєвий магнетизм* учителя розкривається у своєрідному органічному сплаві мистецтва мовлення, індивідуальної мовленнєвої манери, природної чарівної єдності вербальних і невербальних засобів, що пробуджують механізми людського сприйняття, зачаровують переконливістю, притягальністю. Мовленнєва гармонія комунікативного образу вчителя, психоенергетика особистості згуртовує навколо себе, максимально впливає на розум і почуття суб'єктів професійно-педагогічної взаємодії, є своєрідним сугестивним засобом. Цим даром наділені не всі натури, раціонально його не завжди можна пояснити, проте емоційно діти відразу фіксують токи добра, духовності, які випромінюються від педагога (В.Сидоренко).

2. ЕТНОЛІНГВОПЕДАГОГІКА В ОСОБИСТОСТЯХ

2.1. Етнолінгвістичні пошуки дослідників

Як самостійний напрям етнолінгвістика виникла у США в кінці XIX – на початку XX ст. у контексті т. зв. «культурної антропології». Предметом комплексної науки науковці визначають всестороннє дослідження культури з використанням етнографічних, лінгвістичних, археологічних та ін. методів. Поряд з терміном «етнолінгвістика» уживають терміни «антропологічна лінгвістика», «лінгвістична антропологія».

Ще в перші десятиліття XIX ст. німецький учений **В. фон Гумбольдт** започаткував напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. Становлення людської особистості взагалі вчений розглядав в єдності з формуванням мовної особистості. Він вважав, що мова не є прямим відображенням реальності; у ній здійснюються акти інтерпретації світу людиною. Оскільки взагалі всі мови не стільки дають різні позначення того самого явища, скільки, найперше, різні його бачення, то й кожна мова визначає світогляд, характер народу. Глибинним зв'язком мовного організму та психології людини й народу зумовлена подвійна мета дослідження мови: «...пояснити окрему мову через цю окрему людину, виправити та розширити з позицій цієї людини наші спільні знання про мову, класифікацію сукупності вже описаних мов, а також тлумачити характер та будову окремої мови, спираючись на природу мовця взагалі» [Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. яз. под ред., с предисл. Г.В.Рамишвили. – М.: Прогресс, 1984. – С.361]. Отже, мовна особистість, за В.Гумбольдтом, – це багатогранна сутність, важливий функціональний аспект діяльності якої – збереження та передавання мовного багатства, духовна й водночас мовна творчість.

Основним джерелом концепції **Едварда Сепіра** (1884-1939) стали роботи В.Гумбольдта про характер мови, його вчення про внутрішню форму мови. В основній праці «Мова» (1921) Едвард Сепір пише: «Внутрішній зміст усіх мов одне і те ж – це інтуїтивне знання досвіду. Тільки зовнішня їх форма різноманітна до бескінечності...» Інше формулювання гіпотези лінгвістичної відносності належить **Бенджамену Лі Уорфу** (1897-1941): «Ми розчленяємо природу в напрямі, що підказується нашою рідною мовою».

Раціональне зерно **гіпотези Сепіра-Уорфа** полягає в тому, що мова дійсно впливає на пізнавальну діяльність його носіїв. Особливо помітним цей вплив виявляється в дитинстві. Наприклад, маленький ескімос звертає

увагу на різні види снігу – «падаючий, розталий, віднесений вітром». Робить він це тому, що в рідній мові існують спеціальні лексеми для позначення цих видів снігу. Навпаки, в багатьох інших мовах подібні лексеми відсутні. Отже, діти, які спілкуються різними мовами, будуть вільні від спрямовуючої ролі рідної мови в пізнанні.

Продовжувачами концепції Е. Сепіра, Б. Уорфа виступили дослідники Г. Брутян, Е. Маркарян. У працях цих науковців мова розглядається як засіб комунікації, інструмент пізнання, компонент культури. У роботах сучасних учених (Н. Арутюнової, А. Вежбицької, В. Карасика, В. Красних та ін.) перевага надається концепції синтезуючого характеру: мова є складником культури, дзеркалом культури, умовою і способом її існування, духом народу, інструментом пізнання.

Питаннями народності і мови, взаємовідношення націй і мов, народності й особи, дво- і багатомовності, майбутньої долею націй і мов постійно цікавився **О.Потебня**. Учений стверджував, що всі мови мають невичерпні внутрішні можливості для розвитку. Зокрема, в рецензії на збірку «Народні пісні Галицької й Угорської Русі» Я.Головацького О.Потебня розглядав питання про право української мови на літературно-писемну форму. Погоджуючись із тим, що дух без мови неможливий, дослідник наголошував: «Прийнявши ... дух у розумінні свідомої розумової діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки за посередництва слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, бо сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є першою за часом подією» [Потебня А.А. Мысль и язык. – Х.: Типография «Мирный труд», 1913. – С. 37]. Потебнянська концепція важлива для розуміння національної природи мовної особистості.

Лінгвістичний антропоцентризм з 90-х років ХХ ст. плідно розвивається в роботах Н. Арутюнової, Д. Зеленіна, Ю. Караулова, Є. Кубряковой, Ю. Степанова, Б. Серебренникова, В. Телії, В. Топорова, А. Шмельова та ін. Етнолінгвістичні дослідження характеризуються такими рисами: залучення методів експериментальної психології; зіставлення семантичних моделей різних мов; паралінгвістичні дослідження; реконструкція духовної етнічної культури на основі даних мови; увага до фольклористики, зближення із соціолінгвістикою і психолінгвістикою, етнічною історією, етнографією, етнографією мовлення.

У другій половині ХХ ст. виникли наукові центри під керівництвом В. Топорова, В.Іванова, школа етнолінгвістики М. Толстого, етнопсихолінгвістики Ю. Сорокіна, Н. Уфімцевої та ін. З'явилися праці з когнітивної лінгвістики А. Вежбицької, Ю. Апресяна та ін. Мова в їх дослідженнях трактується як «природній» субстрат культури, що пронизує всі її сторони і служить інструментом ментального впорядкування світу та засобом вираження етнічного світобачення.

Основні риси школи М.Толстого – це перенесення лінгвістичних методів на дослідження народної культури слов'ян у поєднанні з акцентом на діяхронічний і генетичний аспекти. Практичним утіленням ідей Толстого став проект етнолінгвістичного словника «Славянские древности» (1995), в якому визначалося завдання вивчення кодів (мови) традиційної культури лінгвістичними (етносеміотичними) методами. Учений поставив на перше місце завдання реконструкції «прастану» традицій слов'ян, культури і часу. Діалектологічний аспект народної культури пропонувалося представити за допомогою укладання серії атласів («Поліського етнолінгвістичного атласу» та ін.), що продовжується учнями й послідовниками Толстого і дотепер.

Увагу українських науковців дедалі частіше привертають проблеми поєднання національного та індивідуального в міфопоетичній системі фольклору (С.Єрмоленко), виявлення ролі національно-словесної символіки у формуванні національно-мовної особистості (В.Кононенко), вивчення наслідків впливу на мовну структуру міфології, психології, звичаїв, побуту, вірувань, обрядів, загальної культури й менталітету етносу (В.Жайворонок). Оригінальність відтворення етносом довкілля відображається на мовних рівнях у працях Н.Бабич, О.Рогач, О.Федик.

Проблема навчання рідної мови на основі народної дидактики висвітлена у працях В.Кононенка, Г.Лозко, М.Пентиліюк, М.Стельмаховича та ін. Г.Онкович увела до навчально-методичного обігу термін «лінгвоукраїнознавство», т. зв. лінгвометодичне відгалуження, що охоплює низку понять, мовних явищ, факти з історії мови, походження слів, цікавих явищ «навколо слова» – всього, що має дотичність до української мови як світового феномена».

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Прокоментуйте висловлювання В. фон Гумбольдта.

«...відмінності між мовами становлять щось більше, ніж звичайні знакові відмінності..., різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання та почуття є в дійсності різними світобаченнями»

[Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С.16-17]

«Мова є немовби зовнішній вияв духу народів: мова народу є його дух, а дух народу є його мова»

[Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества.- В кн.: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 67].

Познайомтеся з короткою довідкою про наукові здобутки Е.Сепіра. У чому ж суть концепції вченого?

Сапір (Сепір) Едуард (Edward Sapir) (1884 - 1939, США, XX ст.). Американський етнолог, лінгвіст, культуролог; досліджував проблеми загального мовознавства, а також мову і культуру американських індіанців. Був прихильником міждисциплінарного підходу до проблем культури. Відома його класифікація мов, а також гіпотеза про вплив мови на формування системи уявлень про світ (гіпотеза С.-Уорфа). У своїх працях Сепір прагнув цілісно осмислити мову як феномен культури. Культура, на його думку, – це «соціально успадкований комплекс способів діяльності і переконань, що складають тканину нашого життя»

Прокоментуйте висловлювання Е. Сепіра про мову.

«Мова набуває все більшої значущості в науковому вивченні культури. ... система культурних стереотипів будь-якої цивілізації упорядковується з допомогою мови, що відображає дану цивілізацію.

Люди живуть не тільки в матеріальному світі і не тільки у світі соціальному, як це прийнято думати: значною мірою вони всі знаходяться й у владі конкретної мови, яка стала засобом вираження в цьому суспільстві. Дві різних мови ніколи не бувають схожими, щоб їх можна було вважати засобом однієї і тієї ж соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, — це різні світи, і зовсім не один і той же світ з різними навішаними на нього ярликами» [[http:// www. Ethnolin /Ethnolin. htm](http://www.Ethnolin/Ethnolin.htm)].

«Факти засвідчують, що «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на мовних нормах даного суспільства. Не існує двох мов, настільки тотожних, щоб їх можна було вважати виразниками однієї і тієї ж соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства — окремі світи, а не один світ, що використовує різні позначення»

[Сепір Э. Положение лингвистики как науки. — История языкознания XIX и XX вв. В очерках и извлечениях. Ч 2. М., 1960. С. 177.]

У чому суть гіпотези «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра і Б. Уорфа? Підказка криється в такому висловлюванні науковців:

«Світ, у якому живуть суспільні утворення, що спілкуються різними мовами, представляє собою різні світи, а не один і той же світ з різними етикетками. Мова є замкнутою продуктивною системою символів, яка не тільки має відношення до досвіду, але в дійсності визначає для нас досвід в силу своєї формальної структури...; ми неусвідомлено переносимо встановлені мовою норми в галузь досвіду».

[<http://etnopsychology.narod.ru/study/linguistic.htm>]

Ознайомтеся з короткою довідкою про наукові здобутки Л. Вайсгербера. Розкрийте основні положення концепції вченого.

Вайсгербер Лео (1561—1626, Німеччина, ХХ ст.) Видатний лінгвіст ХХ ст. очолив неогумбольдтіанський напрям у Німеччині. Поняття «мовної спільності» стало одним із основоположних у його концепції. Мова розглядається вченим не як ізольована галузь людського життя, а як духовний центр, серцевина величезного горизонту зв'язків, духовна сила культурного розвитку людської спільності. Мова як людського буття пов'язана з усіма життєвими проявами окремої людини і мовної спільності в цілому. Відповідно можна виділити три головних напрями стосунків між мовою і загальною культурою: дія мови на мовну спільність і результати цієї дії; вплив спільності і культури на мову; розвиток паралелей між мовою та іншими культурними явищами. Ці взаємодії, за Вайсгербером, виявляються у трьох галузях: мова як форма знання і форма пізнання; мовна спільність та інші форми спільності; мова і матеріальна культура.

Чи погоджуєтесь ви з позицією Л. Вайсгербера? Відповідь обґрунтуйте.

«Своєрідність особистості завжди обмежено національною специфікою її мовної картини світу. Ось чому француз завжди буде бачити світ із свого мовного вікна, росіянин – із свого, китаєць – із свого».

[[http:// www. mhpi. ru /student /thoughts /sociolingvo. htm](http://www.mhpi.ru/student/thoughts/sociolingvo.htm)]

Прокоментуйте думку О. Потебні. Чи актуальні ці думки сьогодні? Чому?

«Мова і дух як послідовні прояви духовного життя. Ми можемо разом виводити із глибини індивідуальності, яка створює ці явища і зумовлює їх таємною сутністю. Традиції й дух народу – в мові. Тому, як тільки-но дитина оволодіває мовою, вона прилучається до цих традицій. Засвоюючи рідну мову, дитина з віком ніби набуває рис навколишнього середовища, включається в його систему, а в її мисленні починають виявлятися риси національно-психічного устрою [Потебня О.О. Эстетика и поэтика. – М. : Искусство.-1976. – С. 69].

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Як Олександр Потебня показує слово? Якого значення набувають у тексті слова «мова» і «думка»? Як це можна пояснити на заголовках до художніх текстів «Заповіт» Т.Шевченка, «Каменя» І.Франка?

Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона відображає не світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його

складає.... У слові ми розрізняємо зовнішню форму, цебто виразний звук, зміст, який об'єктивується за допомогою звуку, і внутрішню форму, або найближчу етимологію значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона вказує, як уявляється людині її власна думка. Цим тільки можна пояснити, чому в одній і тій же мові може бути багато слів для означення одного і того ж предмета і, навпаки, одне слово, цілком відповідно вимогам мови, може означати різні предмети...

Слово однаково належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певне значення для мовця, а тому, що воно здатне мати значення взагалі. Тільки внаслідок того, що зміст слова здатний зростати, слово може бути засобом розуміти іншого (О.Потебня).

Прокоментуйте висловлювання видатних педагогів про значення рідної мови. Чи змінилося ставлення до мови від часу написання цих висловів? Напишіть твір-есе на продовження цих висловів (на вибір).

У рідній мові «багато глибокого філософського розуму, справді поетичного почуття, витонченого, напрочуд доброго смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, безодня надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато найсуворішої логіки, багато високих поривів та зачатки ідей, до яких з великим зусиллям добирається потім великий поет і глибокодумний філософ».

[Ушинський К.Д. Рідне слово // Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т: Пер. з рос. / Редкол.: В.М.Столетов (голова) та ін. – У 2-х т.-К.: Рад. шк., 1983. – Т.1.- С. 122].

«Після закону божого немає жодного гімназійного предмета, де б так тісно і гармонійно поєднувалося викладання з вихованням, як у навчанні вітчизняній мові... сучасні блискучі успіхи філології і лінгвістики примусили педагогів ґрунтовно вникнути в мову. Порівняльна лінгвістика ...відкриває великі закони творчої сили. Історична лінгвістика переконує будь-кого в настійній необхідності вивчення всієї нашої старовини з метою бути успішним у майбутньому»

[Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка: Учебн. пособ/для студентов пед. ин-тов по специальности «Русский язык и литература». – М.: Просвещение, 1992. – С. 26].

«Національність разом з мовою перетворюється в ту психологічну форму особистості, яка надає їй своєрідного душевного складу»

[Овсяннико-Куликовский Д.Н. Вопросы психологии творчества. – Х.: СПб., 1902. – С. 286].

Саме «... в рідній мові струменить близькість до свого, у ній – звичаї, традиції і знайомий світ»

[Гадамер Г. Герменевтика і поетика //Вибрані твори: Пер. з нім. – К.: «Юніверс», 2001. – С. 188 – 189].

Г. Сковороді належить, можливо, перша в Україні спроба осмислення специфіки розвитку виховної ролі української мови в популяризації «філософії серця», що тісно пов'язана з філософсько-риторичним культом Слова. *Доведіть це.*

Чи погоджуєтесь Ви із висловом Григорія Сковороди? Відповідь мотивуйте. Запропонуйте актуальну, на Ваш погляд, тематику наукових дискусій на тему, визначену видатним українським мислителем.

«Щастя твоє в собі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе... Пізнаєш самого себе, коли вникатимеш міцно всередину себе – міцно-міцно...»

За раціональне виховання молоді, виховання відповідно до природи, що може здійснюватися лише у школі з рідною мовою навчання виступав Б. Грінченко. Необґрунтоване навчання в чужомовній школі, наголошував відомий мовознавець і педагог, призводить до того, що в учня «происходит ужасное смешение языков русского и родного, при чем первого онъ не знаетъ и известныя ему слова его употребляетъ неверно, а второй он испортил внесением въ него чуждаго элемента.

З якої праці ця цитата? Подайте тези цієї статті.

Чи згодні ви з міркуваннями М.Грушевського? Яка доля української мови в сучасних соціокультурних умовах?

Де дитина виростає в нормальних обставинах – в атмосфері своєї мови, уживаної всіма, у всіх сферах життя, там вона несвідомо, сама того не помічаючи, здобуває дуже велике знання своєї мови змалечку ще перед тим, ніж почне жити свідомо, і в початках свідомого життя має і запас слів і при звичаєння до форм і оборотів, і загальну звичку – «дух мови», як то кажуть.

Правда, цей словар дитини буде завсігди ще далеко не повний – вона буде його ще довго поповняти; уживання і відрізнявання форм у неї досить неясне; нема свідомості того, що правильне, добре, а що ні. Але знов таки – коли людину окружає атмосфера її рідної мови, коли вона вживає її в житті, в школі, на ній неустанно читає, пише, нею думає й говорить, тоді всяка культурна робота, культурний розвій, який вона переходить, являється zarazом культурою її мови.

Опрацюйте уважно поданий нижче уривок статті. Підготуйтеся до дискусії, питаннями якої слугують мовні заповіді І.Огієнка .

Як бракує сьогодні такого настінного чи настільного видання багатьом нашим нинішнім державотворцям, різного рівня посадовцям і службовцям, які або через низький рівень своєї культури, або через незнання власної історії, а скоріше через своє манкурство нехтують ще й досі державною мовою! Як важливо саме сьогодні повернутися до Огієнкових «Десяти мовних заповідей свідомого громадянина» в дитячому садку і школі, вищому навчальному закладі і в державній установі, у виробничому підрозділі і парламенті нашої держави! Цей неповторний декалог Івана Огієнка — десять його заповідей, десять принципів, якими має керуватися кожен українець, побудований за іншим неповторним декалогом — десятьма заповідями Божими. Вчитаймося, вдумаймося в ці мовні заповіді:

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

Прочитайте текст. Що вам відомо про Агатангела Кримського? Доповніть поданий текст інформацією про вченого і підготуйте коротке повідомлення для газети.

Один з найбільших поліглотів свого часу, знавець більше шістдесяти мов народів світу, визначний історик Сходу, автор численних книг з історії Персії, Туреччини та інших східних країн і народів. Етнограф і фольклорист, невтомний дослідник історії і культури арабів, персів, тюрків, автор 26-томного зібрання монографій з проблем сходознавства і десятків

підручників, вчитель кількох поколінь вітчизняного студентства. Усе це – Агатангел Кримський.

Народився Агатангел Юхимович Кримський 15 січня 1871 року в місті Володимир-Волинському в родині вчителя гімназії. Його батько походив з бахчисарайського татарського роду, який наприкінці XVII століття переселився з Криму до Литви. Мати – з бідної родини литовських поляків.

Невдовзі після народження Агатангела сім'я переїздить до Звенигородки, що на Черкащині, яка назавжди стала батьківською оселею для майбутнього поета і вченого. Навчався він у Острозькій прогімназії, закінчив Київську колегію Павла Галагана. Саме в ті роки опановує польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку та латинську мови. У колегії заприятелює з Павлом Житецьким, Михайлом Драгомановим, які пробудили в ньому любов до української мови, літератури, історії, завдяки чому він, не маючи й краплини української крові, присвятив своє життя українській науці та культурі.

Лазаревський інститут східних мов Московського університету визначив професію. Основними дисциплінами вченого були арабська філологія, іслам та арабська література, перська і турецька мова та література.

У 1918 році Агатангел Юхимович переїжджає з Москви до Києва, де разом з Володимиром Вернадським розвиває титанічну науково-педагогічну та громадську діяльність: очолює історико-філологічне відділення новоствореної Української академії наук, стає директором Інституту української наукової мови, завідувачем кафедри сходознавства Київського державного університету.

Своїм нащадкам – науковцям, історикам, літераторам – учений надзвичайної широти наукового діапазону залишив у спадок величезний творчий доробок: капітальні праці з історії і літератури арабів, турків, персів та інших народів Близького й Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов, навчальні посібники з орієнталістики, дослідження з української лексикології та лексикографії, діалектології, правопису, українського літературознавства, фольклористики й етнографії.

Ім'я українського академіка Агатангела Кримського у 1970 році було занесене у затверджений XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних діячів світу (Я.Сингаївський).

Визначіть стильову належність тексту. Що вам відомо про Михайла Грушевського? На основі історичних матеріалів та Інтернет-ресурсів напишіть коротке повідомлення «Михайло Грушевський – державник».

Як історик-державник Михайло Грушевський формувався певною мірою і в результаті та під впливом дослідження української словесності,

вивчати яку забор'язав себе ще зустрічаючи свій 15 новий рік від народження, а напередодні 16 нового року додав собі обов'язок – вивчати й рідну історію.

Важливою можна вважати ідею М.Грушевського про націєтворчу роль літературної мови. Світовий, а особливо західноєвропейський суспільно-історичний досвід показував, що нації розвиваються з розвитком своїх рідних мов і національних культур і національних мов. Іншого не дано.

Михайло Грушевський був визначним стилістом – теоретиком і практиком. Він бачив і розумів, що в ситуації бездержавності та територіальної роз'єднаності українських земель і царських заборон української мови, були відсутні життєво вирішальні чинники для висхідного розвитку української літературної мови. Вона не зможе задовольняти інтелектуальні потреби суспільства, якщо не буде повносило функціонувати в ньому, якщо не виробляти в ній науковий, діловий, публіцистичний стилі. І він став активно розвивати науковий, публіцистичний цілі української мови, творити термінологію.

Історико-мовознавчі погляди Михайла Грушевського, його мовотворча діяльність мали значний вплив на вироблення єдиної української літературної мови (що на той час ще не було таким очевидним фактом, як нині), в якій злилися західний і східний плін нашої мови, на прискорений розвиток і унормування української мови у 20-их – 30-их роках, зрештою, й на удержавлення української мови у незалежній Україні (Л. Мацько).

Прокоментуйте це висловлювання? Напишіть твір-міркування на продовження теми.

«... кожна нація повинна мати гуманітарну ауру, тобто потужно емонуючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, у їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно, у своєму неповторному національному варіанті» [Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала].

2.2. Національно-мовне виховання і етнолінгвопедагогіка

Виховання творчої особистості здійснюється насамперед через оволодіння українським, «родинним» словом як художньо-творчим засобом в єдності форми, семантики та функцій. Чим вищий рівень національної культури, національної мови як першоознаки її існування й створення інтелектуально-духовної атмосфери (за О. Потебнею), тим вищий рівень свідомості національної, державної. Ідеться про виховання особистості, що не лише репродукує рідне мовлення, а й

виявляє мовне чуття й уміння користуватися словом, що зберігає етичну й естетичну цінність.

Рівень філологічної освіченості протягом століть визначав соціальний статус, розвиток держави в політико-культурній, економічній сферах. Елементи підготовки вчителя на основі використання рідної слов'янської мови виразно простежувалися ще в Київській Русі, а витoki цього процесу знаходимо в Євангелії від Іоана.

«Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. З Богом було воно споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього», – написано в Євангеліє від Іоана. У «Посланні апостола Павла» Слово «живе й діяльне, і гостріше від усякого двосічного меча». Повторюване у Святому Письмі Слово походить з грецької мови, що означає «Логос». Учення про Логос належить Геракліту (VI – V ст. до н.е.). Давньогрецький філософ доводив, що Логос – це світовий закон, основа світу. Слов'яни вірили в магічну силу Слова, називали його символом знання, мудрості, пробудження самосвідомості.

З пошани до мудрості саме так – словесником («майстер говорити», «велеречива людина») в давні часи називали вчителя рідної мови. Згідно статутів братських шкіл, а пізніше – Острозької, Києво-Могилянської академії вчитель вбачався порядною, розумною людиною, повинен був добре «володіти словом», а спілкування з учнями будувати на засадах гуманізму і доброчесності, «бути підмогою благочестя». Професори гуманітарних дисциплін, за висловленням українського письменника і громадського діяча **Феофана Прокоповича** (1681 – 1736), викладали своїм учням науку не за чужими формулюваннями, а черпаючи з власної скарбниці знань.

У XVII ст. чеський педагог **Ян Амос Коменський** (1592 – 1670) уперше проголосив принцип краєзнавства як провідний елемент освіти. Головне завдання школи педагог убачив у створенні умов для вивчення історії своєї батьківщини, а рідну мову називав материнською. Переконливо це доводиться в його праці «Світ у картинках».

Подальший розвиток ідеї видатного педагога отримали в роботах швейцарського педагога **Йоганна Генріха Песталоцці** (1746 – 1827) та французького просвітника **Жан-Жака Руссо** (1712 – 1778), а реальне втілення – у школах Німеччини та Австрії у вигляді спеціальної навчальної дисципліни – родинознавства.

Пізнання природи слова і разом з тим людини – таким було життєве кредо українського Сократа, як називали видатного філософа, письменника кінця XVIII ст. **Григорія Сковороду** (1722 – 1794). Видатному просвітителю належить, можливо, перша в Україні спроба осмислення специфіки розвитку усної народної творчості, разом з тим і «простої» української мови, її виховної ролі в роз'ясненні та популяризації в

суспільстві т. зв. «філософії серця». Народну творчість, народне слово Григорій Сковорода називає «садом», де людина наповнюється радістю, силою життя і надії.

Філософія «серця» Сковороди тісно пов'язана з філософсько-риторичним культом Слова. Поет-красномовець зазначав, що слово має структуру, яка нагадує структуру світу; слово, мова мають щось невидиме, невловиме, внутрішнє, завдяки чому вони «переживають» речі, людей, простір, час, століття. Головною постаттю у філософському вченні Сковороди вважалася «справжня Людина», тобто людина природна (хлібороб), духовна, внутрішньо вільна, скромна, спосіб життя якої – праця і самовдосконалення, а призначення – шлях до щастя, до самопізнання; лише за умов самореалізації кожного, вважав український філософ, самореалізується цілісність людства, мова ж є однією з форм самовдосконалення.

Виняткове навчальне і виховне значення рідної мови й народного наставника підкреслювали філологи, методисти, письменники XIX століття. На переконання знаменитого педагога **Костянтина Ушинського** (1824 – 1870), саме в рідній мові «багато глибокого філософського розуму, справді поетичного почуття, витонченого, напрочуд доброго смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, безодня надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи...». Рідне слово, за К.Ушинським, правдиво і глибоко висловлює національну самобутність народу, його думки, його надії, його права на самостійне існування. У методичній системі видатного педагога важливе місце посідає вчення про рідну мову як основне підґрунтя навчання і виховання.

Повне розуміння «у процесі навчання полягає в тому, щоб відчуті й опанувати образ слова», отже, «щоб процес навчання грамоті не притупляв живого враження малоруських дітей, а розвивав його, починайте вчити їх по-малоросійськи», – підкреслював український учений **Михайло Драгоманов** (1841 – 1895) у праці «Педагогическое значение малорусского языка» (1866). Педагог розглядав мову як виразник культурного життя української нації: «українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею було заважно перекладати глибину філософських думок і змальовувати художні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невіглази, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку серед цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим» [Драгоманов М.П. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 145].

Палким патріотом упровадження української мови в національній школі був український педагог, громадський діяч, літературознавець **Володимир Науменко** (1852-1919). Значна частина його публікацій присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності вивчення рідної мови. Філолог достатньо аргументовано відстоював важливість рідної мови насамперед не як навчального предмета, а природного засобу розвитку розумових сил, духовних і моральних якостей людини. Саме рідна словесність, – переконував В.Науменко, – рідними образами, близькими мотивами, органічно пов'язаними з ними звуками володіє сильним впливом на відчуття, формує найвищий дар – «дар слова».

Необґрунтоване навчання в чужомовній школі, – доводив відомий український письменник, лексикограф і педагог **Борис Грінченко** (1863–1910), – призводить до того, що в учня «происходит ужасное смешение языков русского и родного, причем первого онъ не знаетъ и известныя ему слова его употребляетъ неверно, а второй он испортил внесениемъ въ него чуждаго элемента». У ґрунтовній праці «На беспросветномъ пути. Объ украинской школѣ,» що вперше була опублікована в журналі «Русское богатство» в X–XII книгах за 1905 рік, Б.Грінченко, розвиваючи основні висновки і положення, сформульовані у статті «Яка тепер народна школа на Вкраїні,» на конкретних прикладах і фактах переконливо доводив неефективність і згубність для українського народу зрусифікованої школи.

У XIX столітті проблема становлення мовної особистості стала об'єктом дослідження **Олександра Потебні**. Мовознавець вважав одним із головних завдань педагогів формувати уявлення учнів про мову як про рису характеру, зміна якої може привести до зміни індивідуальності. О.Потебня висунув положення про єдність свідомості й мови, що має важливе значення для розуміння ролі мови в національному самоусвідомленні людини як частки певної спільноти.

Праці вітчизняних дослідників О.Потебні, І.Бодуена де Куртене, Д.Овсянико-Куликовського дають можливість означити спектр психолінгвістичних, соціолінгвістичних, лінгводидактичних, культурологічних підходів до вивчення рідної мови у зв'язку з мисленням людини, її культурними цінностями. Використовуючи методичні надбання вітчизняних дослідників, звертаємо увагу насамперед на такі їх ідеї:

– «мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства»; національна мова бере участь не лише у формуванні народного світосприйняття, а й у самому «розгортанні» думки» (український філолог-славист О.Потебня (1835 – 1891);

– «мова існує тільки в душі, у психіці індивідів чи осіб, як психічні реальності існують лише індивідуальні мови, а засвоєння мови – це активний творчий процес; мовна особистість постає як представник

соціально-мовних форм та норм колективу» (російський учений І.Бодуен де Куртене (1845 – 1929);

– «національність разом з мовою перетворюється в ту психологічну форму особистості, яка надає їй своєрідного душевного складу» (славіст, літературознавець, психолог Д. Овсянко-Куликовський (1853 – 1920);

– «рідна мова так зрослася з особистістю кожного, що вчити її – значить разом з тим розвивати ... духовні здібності учня» (лінгвіст та історик літератури і мистецтва Ф.Буслаєв (1818 – 1897);

– «мовець, який розширює функції мови, творить україномовне середовище в усіх сферах суспільного життя, відроджує культуру, традиції народу, подає зразки висококультурного інтелектуального спілкування літературною мовою» (відомий український мовознавець і громадський діяч І.Огієнко (1882–1972)).

Заслугує увагу те, що роль рідної мови та особистості вчителя розкривається в художніх творах (С. Васильченко, П. Грабовського, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки). Освітні діячі – шанувальники рідної мови були палкими пропагандистами мистецтва слова як засобу громадянського й естетичного виховання. Значний вплив на розвиток мовної особистості має творчість О.Гончара, Л.Костенко, Д.Павличка, Б.Олійника та ін.

На важливості рідномовного навчання й виховання засобами етнокультурного контексту наголошують О. Горошкіна, С. Єрмоленко, Т. Донченко, В. Дороз, В. Жайворонок, С. Караман, В. Кононенко, Л. Мацько, В. Мельничайко, Н. Миропольська, Г. Онкович, Л. Паламар, Л. Скуратівський, М. Стельмахович, В. Цимбалюк та ін. Л. Мацько зазначає, що процес формування національної самосвідомості мовної особистості, який включає в себе національно-мовне виховання як основний компонент, є складним, багатограним, поступовим і не обмежується хронологічними рамками. Він починається в родині з материнською мовою, поглиблюється в роки навчання, міцніє на ґрунті об'єктивних знань про світ, землю, народ, державу. У старших класах середньої школи і особливо у вищій школі молоді стають доступними духовно-культурні надбання нації, приходить усвідомлення не тільки родинного, суспільного, етнічного, а головне – духовно-кровного зв'язку зі своєю нацією, її духовною і матеріальною культурою, контактів з іншими народами і їх мовами, розширюється інформаційно-комунікативний простір. Усе це сприяє утвердженню мовної особистості, тобто мовця, який досконало знає українську мову, усвідомлено творчо володіє нею, сприймає в контексті національної культури як її духовну серцевину; мовця, що користується мовою як органічним засобом самотворення, самоствердження і самовираження, розвитку своїх інтелектуальних і емоційно-вольових можливостей, як засобом соціалізації особи в суспільстві.

Водночас аналіз мовної ситуації свідчить про зростання етнополітичної напруги навколо проблеми реалізації україномовного законодавства. «Сприяє» такому стану витіснення української мови «на периферію засобів масової інформації, наукового життя і побуту». Агресивна іншомовна експансія, аудіовізуальний лінгвоцид, лібералізація нормативної основи, активізація стилістично зниженої лексики і грубого просторіччя дискредитує належний авторитет рідної мови, деформує культуромовні особистості молоді.

Звичайно, утвердити і розвивати українську мову у статусі державної, подолати переважну більшість негативних тенденцій у мовній політиці посилено лише державі. Але й від кожного українського громадянина, учителя-словесника насамперед залежить збереження історичних коренів і духовно-культурного багатства рідної мови, виховання шанобливого ставлення до джерельної чистоти українського мовлення, вироблення мовного чуття, естетичного смаку.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Як ви розумієте поняття «мовне виховання», «мовна освіта», «етнокультурний аспект освіти»? Яким чином ці поняття відображені в чинних програмах з української мови для загальноосвітньої школи?

Основними недоліками сучасного навчального-виховного процесу в ділянці мовної освіти науковці вважають:

- відсутність єдиного підходу в роботі щодо вироблення у мовців усвідомлення значення мови як однієї з найвищих цінностей суспільства;
- нерозробленість дієвої методики впровадження української мови в усі сфери суспільно-політичного життя України;
- неефективне використання фольклорних, етнографічних матеріалів у процесі навчально-виховної роботи з української мови тощо.

Продовжіть цей перелік. Які ваші пропозиції щодо змін на краще?

Науковці стривожені втратою українською мовою свого інформаційно-культурного простору тощо. Украй тривожним у сучасних соціокультурних умовах залишається стан виховання молоді: часто «вбогими» є її духовні потреби, під потужним тиском стрімкого інформаційного простору, яскравих візуальних ефектів телешоу, т.зв. віртуальної реальності, жаргону, грубого просторіччя, американського варіанту англійської мови, що зайняли владне місце не лише на вулицях міст, а й у засобах масової інформації, стрімко падає авторитет культури рідного слова. Усе це деформує мовно-культурне середовище, в якому мають виховуватися національно свідомі громадяни України. В умовах чужомовної експансії і аудіовізуального лінгвоциду відбувається збайдужіння до самобутніх мелодій рідної мови.

Яким чином можна виправити існуюче становище? Розробіть концепцію розвитку сучасної української мови.

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходить до світлого образу Батьківщини.

А що для вас означають слова рід, родина, рідня? Яка роль родини у вашому становленні?

Часто, коли приїжджаєте в село чи містечко, звідки родом ваші батьки, ви чуєте від старших людей: «А чи є ж то...Та то ж Миколине... Іванів син ... Клавчина донька... Приїхали в гості до бабуні? Велика вже. Помічник...» Теплішають очі в односельців і у ваших мам, тат.

А як реагуєте ви на такі слова? Як часто ви навідуєтеся до своїх бабусь і дідусів? Які спогади у вас про це перебування? Поділіться приємними відчуттями малої батьківщини.

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, – це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо».

Яка ваша думка стосовно сказаного?

Рідне слово у дружній розмові, бесіді з рідною чи близькою за духом людиною. Яскраве, педагогічно доцільне мовлене слово виховує ціннісне бачення світу, формує характер, світобачення особистості. Варто лише частіше «перебувати наодинці зі словом». *Що означає цей вислів?*

Прочитайте текст. Визначіть стильову належність тексту й основну думку автора. Хто для вас виступає еталоном досконалої української мови?

Досконале оволодіння мовою, висока мовленнєва культура досягаються у процесі мовного навчання і мовного виховання протягом усього життя, від першого крику і до скону. Перші звертання до немовляти – це і перші уроки рідної мови. Матриця рідної мови з материнських уст теплом, ніжністю, ласкою огортає дитину, через неї пізнається світ, і це родинномовне пізнання є безперевним. Звучання рідної мови навколо формує у немовляти звуковий образ рідної ще задовго до того, як воно почне артикулювати окремі слова. Заговорить, стане закріплювати у свідомості предметне значення звукових слів. Засвоєння

мови таким природним шляхом йде легко й невимушено. Тому дуже важливо, щоб мати це розуміла і сама знала мову, досконало володіла нею. Ще дві тисячі років тому римський ритор Квінтілан радив до дітей брати годувальниць із гарною вимовою (Л.Мацько).

У «Словнику епітетів української мови» за редакцією Світлани Єрмоленко до слова день наводиться значна кількість епітетів: погожий, дзвінкий, сльотавий, тьмянний та ін. Наведіть власні приклади епітетів або випишіть із запропонованого словника.

На вашу думку, чому стільки епітетів придумали українці? Від чого це залежить?

Прочитайте текст. Визначіть тип мовлення, основну думку автора. Чому так важливо не марнувати день?

СВЯТКУЮ ДЕНЬ

Святкую день: веселий і сумний,
Який не є, а я його святкую.
У кожному ранку стільки новизни,
Що я невдач минулих не рахую.
Хай кожна мить минається, летить...
Але на святі довшають хвилини.
Чим яскравіше день мій відгорить,
Тим більше світла до людей полине.
І вечори святкові не спішать:
Останній промінь спішно не ховають.
Якщо із буднів не зробити свят,
То і найвищі обрії злиняють (Ганна Чубач).

Тривалий мир, дружба, сусідство – кажемо ми, коли маємо на увазі щось постійне, розгорнуте в часі. А чи не буде мовним гріхом вживання з цими ж словами пароніма **тривкий**? Мовознавець Олена Тодор вважає, що це залежатиме від контексту: йдеться про щось довгочасне чи про те, що важко зруйнувати, сталє, стійке. *Яка ваша думка? Коли **мир, дружба, сусідство** можуть бути тривалими, а коли тривкими?*

Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення, засоби, основну думку автора. Які слова найчастіше повторюються? Чому? Про які половинки веде мову поет?

Живуть на світі половинки –
У **половинок** тихий крок,
І **половинчасті** в них вчинки,
І **половинчастість** думок.

В їх *напівдушах* – *напівболі*
І навіть *напівпочуття*,
Свої *куценькі напівдоли*
Вони сприймають за життя.
Вони сміються *напівсміхом*,
І правду ріжуть, та... *навпіл*,
І критикують *напівтихо*,
І захищають з *напівсил*.
Їх так, буває, вродить густо –
Скриплять гілки усіх дерев...
Та половинок навіть гусінь,
Їх навіть гусінь не бере...
(Олена Матушек).

Поміркуйте над символікою легенди. Яка ідея легенди?

«Давно-давно, коли по землі почала жити Людина, схожа на сучасну, довколишня природа була немилосердною. То громом ударить, то градом осипле, то нестерпним зимовим холодом застудить. Людина боялася грізних сил природи. Втомилася у боротьбі зі стихіями, холодом, голодом. Ліс її страшив велетенськими звірами, ґрунт обморожував ноги. Все навколо стало людині немилим. І тоді вона прийшла до Олімпу з молитвою і звертаннями:

– О, Боги мої великі, всемогутні! Невже я буду завжди так страждати? Невже я не зможу насититися їжею і жити в теплі? Невже так завжди мене буде карати природа?!

– Не журися, Людино-рабе наш! – відповіли Боги. Ми зробимо все, як ти просиш. Ти житимеш у чудовому теплому палаці. У тебе буде багато всякої смачної їжі, чистої води, гарної одежі. Буде тобі весело. Співатимеш пісні, ліпитимеш з глини гарний посуд... Але за це ти повинна відмовитися від землі, на якій народилася і виросла, від природи, яку ти прокляла...

Погодилася Людина і одержала все обіцяне. Звільнена від усякого лиха, вона від радості стрибала, співала, наче птах. Та минав час. І все сумнішими ставали її пісні. Немилою стала їжа і вода. Від гіркої журби і туги Людина з кожним днем худішала. І стала вона відчувати, що очі її вже ледь бачать, а красу навіть не помічають, вуха її вже не чують співу природи, язик вимовляє слова, але вони вже дерев'яно-терпкі, холодні й байдужі. Ніс не відчуває ніяких пахощів... Серце не радіє, а тільки плаче.

Від цього горя Людина так схудла, що стала тонкою, мов стеблина, під якою нема коріння, нема й землі. Вдарилася з усієї сили Людина-стеблина об стіну палацу, в якому жила, і вмить відлетіла. Її зняв і поніс вітер.

Людина стала вітром, який полинув до рідних полів, лісів і рік, без яких вона осліпла, оглухла, оніміла. Цей вітер неспокійно літав, ридав, вив. Потім він стомився і притулювся до землі, безсило гладив квіти, цілував листя на деревах, хвилі на річці... А тепер у літній погожий день вітер тихо, ласкаво тріпоче крильми над рідною землею. Ні, то не вітер, то – Дух людини. Він просить природу оживити тіло, повернути радість...

«Зверни своє серце до книги» – таку ідею сповідують організатори «Форуму видавців – дітям», який щорічно відбувається у Львові. Ви теж запрошені на виставку «Улюблена книжка».

Які книги ви сподіваєтесь побачити на виставці? Що для вас буде головним при виборі книги: культура книги (оформлення обкладинки, ілюстрацій) чи змістове наповнення? А, може, для вас важить і зміст, і форма? Як ви розумієте вислів «книгу треба вміти читати»?

Прочитайте текст. Опишіть образ стежки, створений автором у цьому тексті. З допомогою яких слів/частин мови художник слова описує/ характеризує цей образ? Яка стилістична роль іменників, ужитих у кличному відмінку?

СТЕЖИНА

Чому живе, і сам не знаю,
В моєму серці стільки літ
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?
Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.
Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.
Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ —
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?

(А. Малишко).

Прочитайте текст. В якому значенні виступає слово «собор»? Що, на вашу думку, означає берегти «собори наших душ»? Що вам відомо про події, які відбулися після написання роману Олесь Гончара «Собор»? Чому про письменника говорять, що, власне, він «постає як Собор, як одна із всенародних святинь»?

Мовчить собор. Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу. Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а вій стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повинню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка, — в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусно-повний і чистий, як тоді у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

2.3. Мовна особистість майстра слова

Важливою складовою виховання української мовної особистості завжди була і залишається українська класична література. Знакового письменника, доводить Ліна Костенко, формує історія рідного народу; натомість він пише «у проекції на потреби культури свого народу». Кожний великий національний письменник, зауважує П.Іванишин, підпорядковує

своїй творчості цілу націю. В українського народу таким еталоном, елітарною мовною особистістю є Тарас Григорович Шевченко. Поет, Письменник, Художник, Філософ, Політик, Громадський діяч, Духовний Батько. Як святиню, Тарас Шевченко беріг і сповідував українську історію, культуру, українське мовлене слово. Мова творів Тараса Шевченка «сучасна і зрозуміла» (Л. Мацько).

Магічністю володіло Шевченкове мовлене слово, «оберіг етнокультурної унікальності українства» (І. Дзюба).

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!..

Знать, од Бога

І голос той,

і ті слова

Ідуть меж люди!.

Енергетика кожного рядка поезії животворна. У час руйнації традиційних моральних орієнтирів, раціоналізації духовного життя, дефіциту любові й милосердя творчість Тараса Григоровича Шевченка «живить», сприяє вихованню українських мовних особистостей, задовольняє їх потреби у спілкуванні, у діалозі, у взаємодії, у взаєморозумінні і співпереживанні, в самореалізації і самовираженні. Письменник не був педагогом, однак саме він навчав і навчає цілі покоління українців цінувати свою мову і свою державу.

Природу художнього мовлення Тараса Григоровича Шевченка на різних мовних рівнях, ключові слова його поезій розглядають Ю. Барабаш, І. Білодід, В. Ващенко, Г. Грабович, І. Дзюба, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, М. Жулинський, О. Забужко, В. Ільїн, Г. Ключек, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, В. Русанівський, Н. Слухай та ін. Шевченкознавчі дослідження відзначаються новизною й актуальністю вивчення творчості поета у вимірі сьогодення.

Перечитування творів Т. Шевченка засвідчує: ясності слова, його щирості і самодостатності, що є невід'ємними складовими мовної особистості, поет досягає передусім завдяки народності. Слово, що в поезії Шевченка має розгалужену систему епітетів (*тихе, тихо-сумне, розумне, щире, ласкавеє, добре, кротке, великеє, нове, пророче, боже(є), святее* живе, веселеє, незле, богобоязливе, дівоче, забуте, благе, пророче, мудре, ветхеє, древле, розтленнеє, найкращеє, огненне, лихе), метафор (*...слова його лились, текли /І в серце падали глибоко; огнем невидимим пекли; З-за Дніпра мов далекого /Слова прилітають /І стеляться на папері, плачучи, сміючись, мов ті діти; прорветься слово, як вода; сію слово; Несли, несли з чужого поля І в Україну принесли Великих слов велику силу;*

Щоб слово пламенем взялось, Щоб людям серце розтопило), концептів (наприклад, *правди* як справедливості, істини, святої, Божої, живої, нашої (народної, української історичної): *Пошли мені святее слово, /Святої правди голос новий! /І слово розумом святим /І оживи, і просвіти!*), слугує, на переконання І.Дзюби і М.Жулинського, «духовною і моральною основою, джерелом енергії для самоствердження» кожної особистості». «Ми зберегли себе як нація завдяки Його Слову. І хай ні в кого не буде сумніву, що Його Слово допоможе нам стати великою нацією», – пише відомий літературознавець Г.Клочек.

Народнорозмовна основа творів Тараса Григоровича виразно виступає як на лексичному, фонетичному, морфологічному, так і на синтаксичному рівнях. І. Дзюба, С.Єрмоленко, Л.Мацько, В.Русанівський, характеризуючи ознаки мовної майстерності поета, аналізують численні типові народнописанні символи (*Бог, Україна, Правда, мати, серце, сім'я, село, хата, Дніпро, козак, шлях, могила, сонце, роса, сльози, милосердя* та ін), епітети (наприклад: *доля добра(я), молодая, лукавая, слухняная, козацькая, чорнобрива, святая*), порівняння (*любити, кохати, жалувати, як (малу, свою, рідну) дитину; плаче і не спить, мов негодована дитина* та ін), метафори (наприклад, до слова «серце»: *і серце мерзло, і пеклось; серденько крається надвоє; серце ниє, серце любить; серце знає, серденько мліло, серденько в'яне, серденько б'ється* та ін.). Здається, Шевченко «відпочиває у фольклорі», водночас майстерність поета нагадує хліборобську працю: кожне слово-символ виграновує й уводить у свій поетичний контекст, формує образну пам'ять, мережить, як орнамент, українську картину мікро- і макросвіту.

Особливо акцентують увагу мовознавці на психологізмі віршів Т.Шевченка. Ідеться про «своєрідний цілісний психологічний комплекс, закінчену психологічну картину, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, – а всю людину, все її життя», – переконує А.Мойсієнко.

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.*

Усі рядки цієї поезії, – доводить Г.Клочек, – інформаційні щільні й естетично заряджені смислом. Літературознавець особливу увагу приділяє лакунам-недомовленостям, що є, за словами В.Сухомлинського, «еліксиром для мозку, повітрям для крил думки», значною мірою активізують образні і власне логічні мисленнєві процеси, змушують уяву читача постійно працювати.

Формуючи такі комунікативні якості мовлення особистості учнівської і студентської молоді, як ясність, інформаційна насиченість, заощадливість мовних засобів, звернемо увагу і на естетично заряджені смислом оригінальні звукописні картини:

Вітер в гаї не гуляє –
Вночі спочиває,
Прокинеться – тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу?
Хто се?...»

Відомо, що Т.Шевченко володів тонким музичним слухом і гарним тембром голосу, знав і майстерно виконував народні пісні, уводив їх у свої твори так віртуозно, що більшість з них сприймаються як народні твори. Лінгвопсихологічне перечитування знаменитих рядків дозволяє більш тонко відчувати рідне слово, замислюватися над потребою і, власне, оволодівати комунікативними атрибутами майстерного мовлення. Ідеться про вправність у вербальному й невербальному спілкуванні, про дикцію, інтонаційну виразність, правильність слововживання, логічність, постійну роботу над збагаченням свого мовлення, його естетичною довершеністю й вишуканістю. У цьому контексті важливі для наслідування ефективні прийоми, зокрема створення синонімічних рядів, що уможливлюють емоційну оцінку об'єкта / суб'єкта (*вранці – рано – ранесенько/ранісінько – раненько, врозумляти – научати – наставляти, гласити – казати – мовити – говорити – глаголити*). «Відточуючи» кожне слово у поезії, в листах, у розмові, Т.Шевченко прислухався, як говорять і в Києві, і в Полтаві, і на Слобожанщині, і на Поліссі, і на Поділлі, прагнучи виділити спільні риси українських діалектів, постійно дбав про збагачення виражальних можливостей української народної мови.

Щирий у почуттях Шевченко залишався делікатним у висловлюваннях. В.Русанівський відзначає: «Не тільки в його поезії, але навіть і в листах до близьких друзів не знайти ні популярних на Звенигородщині форм типу *ходю, просю, закусяють*, ні сплутування відмінкових форм іменників першої, другої і третьої відмін; він досить послідовно, хоч і не без винятків, уживає закінчення -єю в орудному відмінку однини іменників м'якої і мішаної груп першої відміни (*клунею, зорею/зорьою, землею, душею/душою*) та в давальному і орудному відмінках однини іменників м'якої та мішаної груп другої відміни (*зятем, ножем/ножом, дощем*)».

Мову, літературу, педагогіку Тарас Шевченко збагатив значною кількістю влучних афоризмів: *У нашій раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитячком малим; І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на*

землі; І живе добра слава, Слава України; І премудрих немудрі одурять; І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь; Борітеся — поборете, Вам Бог помагає!; Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди...; В своїй хаті своя й правда, І сила, і воля; За вас правда, за вас слава І воля святая!; Світе тихий, краю милий, / Моя Україна!; а честь, славу, за братерство, За волю Вкраїни. Зберігаючи значний відбиток авторства, ці естетично й морально-етичні, енергетично потужні крилаті вислови є «мовним знаком культури» України (С.Єрмоленко). Вони відкриті для сприйняття новими поколіннями мовних особистостей: «легко входять у нові мовно-літературні, культурно-історичні контексти, оновлюючи свій асоціативно-образний смисл, ... здатні викликати в читача (слухача) широку гаму емоційного сприймання нових явищ суспільного життя, нове бачення світу. З-поміж причин енергетики текстів, що зумовлюють повсякчасну актуальність, Г.Клочек виділяє семантичну невичерпальність.

Звичайно, йдеться не про те, щоб сьогодні говорити Шевченковими словами, хоча вони і часто доречно просяться на уста, – зауважує Л.Мацько, – йдеться про таку ж відповідальність за долю мови і народу, яку мав Тарас Шевченко, йдеться про духовність, чистоту душі і мови. Доля українського народу сформувала його етичну програму захисника і пророка рідного слова.

Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою, – пише Шевченко. Стиль Поета і Філософа загалом діалогічний: герої поезій розмовляють очима, душею, серцем (*Кого ти без мови, без слова навчила /Очима, душею, серцем розмовлять*), душа просить слова (*горе словами не розкажеться нікому, ніколи, ніколи*); слово виступає як потреба самовираження (*як хотілось, /Щоб хто-небудь мені сказав /Хоч слово мудре; щоб я знав, /Для кого я пишу? Для чого?*). Енергетика Шевченкового мовленого слова живить творчість, сприяє розвитку мовнокомунікативної культури, самореалізації і самовираженню кожного небайдужого до рідної мови українця. Як зазначає І.Дзюба, «ми все ще на шляху до глибшого пізнання поета...Тараса Шевченка ми розуміємо настільки, наскільки розуміємо свій час і Україну в ньому... через Т.Шевченка переосмислюємо давній час і свою добу, колишню та сьогодишню Україну, її проблеми».

Ось як про це пише народний артист України Д. Гнатюк: «Шевченкове слово спочатку зазвучало для мене в пісні. Ще я не вмів читати, а вже співав «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої» і «Заповіт». Співали їх у нас часто, вони були настільки своїми, близькими, що здавались одвічними, народними... В інтерпретаціях Ю.Барабаша Шевченко-поет постає як нескінченне й безперервне сплетіння самозаперечень і самостверджень...», з «жагою пізнання і розуміння», яка загалом притаманна геніальній людині.

Отже, роль художніх творів знакових постатей української нації у вихованні мовної особистості неоціненна, а потяг до інтелектуального й лагідного слова Шевченка закладений у нас із материнським молоком. Мовне виховання – це зовні малопомітна робота розуму і серця, то ж Шевченкове слово природне і водночас небуденне, «без золота, без каменю, без хитрої мови» спонукає відчувати себе відповідальними за щирий діалог друзів, більш тонко відчувати рідне слово, замислюватися над потребою і, власне, оволодівати комунікативними атрибутами майстерного мовлення.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

«Мова для мене — це справді одна з найбільших таємниць. Є мовби доповненням мого життя, якщо не самим життям», – стверджує український письменник Валерій Шевчук. *Продовжіть думку в усному повідомленні.*

Прочитайте текст. Які цінності важливі для автора? Чи згодні ви з таким баченням?

Людина виростає в середовищі рідної мови, «зростається» з нею: вміння говорити рідною мовою стає для людини таким же натуральним явищем, як уміння дихати, ходити, їсти. Людина стає співносієм мови. І хоча від окремого індивіда доля мови не дуже залежить, однак мова доти залишається живою, доки існує спільнота носіїв, що вивчають її і користуються нею як рідною.

Тому рідна мова є основою існування спільноти, це ланцюг, що поєднує нинішнє покоління з минулими і майбутніми, єднає людей у просторі. У живій мові процес «світотворення», «омовлення» світу не припиняється: кожне покоління робить до нього свій внесок, залишає у ньому сліди свого перебування на світі. Засвоюючи рідну мову, людина тим самим засвоює і закріплені в ній уявлення про світ, ставлення до нього, способи мислення тощо.

Мова є частиною соціального середовища, в якому формується і в якому живе людина.

Позаяк мовним навчанням і вихованням у ранньому віці дитини займається мати, то в деяких мовних спільнотах закріпився відповідний термін. Наприклад, німці вживають вираз «Muttersprache» («Mutter» – «мати», Sprache – «мова»). Як поетичну назву уживають вираз «материнська мова» й українці (Я. Радевич-Винницький).

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Що для вас означає термін «територія проживання»? Як розуміють це автори текстів?

Територія проживання є одним із визначальних факторів життя етносу. Єдність території забезпечує історичну тривкість етносу, його національну приналежність, політичну й економічну цілісність, сприяє творенню нації, її розвитку й оформленню в державу, етнічно уніфікує населення. Територія є фундаментом національної, економічної, політичної єдності народу. А побутування на спільній території породжує спільність свідомості, почуттів і прагнень, спільність долі.

Якщо нація не закорінена в рідній землі або коли вона втратила почуття цієї закоріненості, то вона не зможе довго цвісти і плодоносити на ній. Чи не тому так шанобливо ставляться до своїх селян у країні ХХІ століття – Японії? І з тієї ж, мабуть, причини у цивілізованих країнах так цінують свої «малі батьківщини» – якийсь там Тіроль, Саксонію, Ломбардію чи Кастилію з їхніми діалектами, звичаями, традиціями і т. д. (Я.Радевич-Винницький).

Ми, навіть не знаючи мови іноземця, звично визначаємо за її звучанням, з якої він країни: Польщі чи Румунії, Італії чи Грузії, Болгарії чи Японії. Складніше з мовами світовими або такими, що є національними у двох-трьох країнах. Ми ще можемо за вимовою відрізнити американця від британця, проте канадця з австралійцем сплутаємо напевне. Проте всередині мовного ареалу (англійського, французького, іспанського, німецького, португальського, арабського) його представники прекрасно ідентифікують одне одного за територіальним варіантом мови чи за діалектом, тобто визначають не лише громадянство, а й належність до місцевості. Ми в Україні можемо (а якби школа прищеплювала цю корисну навичку, то могли б краще) відрізнити полтавчанина від подоляка і поліщука від галичанина, а проте на державному рівні, як свідчить російськомовність деяких наших послів та мандрівних нардепів, – хай закордон і не вловлює їхнього українського акценту, – ще не усвідомили сповна, що опіка своєю мовою є складником міжнародного авторитету і що знання української мови є ознакою українського громадянства (В.Білецький, В.Радчук).

Ознайомтеся з міркуваннями вчених. Складіть тези праці, визначте ключові поняття та ідеї. Подайте власне бачення проблеми «Мовна особистість письменника».

Рідна мова стає для майстра слова немовби одкровенням, яке допомагає йому пізнати самого себе як творця й осмислити навколишній світ. Саме мова допомагає творцеві самоусвідомити себе, а справжньому талантові активно сприяти національному самоусвідомленню власного

народу. Адже через мову та її носіїв відбувається становлення національної самосвідомості як складової частини самосвідомості людства.

[В.Жайворонок]

Мовна особистість, мовна індивідуальність письменника цікавила І.Франка. Роздумуючи про М.Старицького як громадянина, І.Франко пише: «Найцінніше і найкраще в кожному чоловіці ... – це його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремими прикметами. Чим більше тих прикмет, чим вони характерніші та гармонічніші тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини... До таких прикмет, що відповідають складові душі,.... належить і мова». [Л. Струганець]

Прочитайте текст і визначте основну ідею автора. Які значення має слово бесіда? Про які нові значення цього слова ви дізналися? Як жителі різних країн здійснюють бесіду? До поданої автором інформації додайте власну, зібрану з різних, у тому числі Інтернет-джерел.

Бесіда – це надія на щасливе порозуміння. Без розмови, без бесіди ... життя важко собі уявити. Тому-то й теплішого слова, ніж бесіда, годі підшукати. Хіба що слово «хата». Але що таке хата без бесіди? Все одно, що димар – без диму: сумне видовище. Хоч як насолоджувала б око наша світлиця, в ній мусить бути й те, що насолоджує вухо – бесіда. ...

Бесіда – то мистецтво. То живий голос; у ньому – одна з принад бесіди. Бесіда – то руки, очі, вираз обличчя (міміка), взагалі все тіло. Майстрами були римляни у «бесіді тіла», бо саме в них найвищого розвитку сягнув жанр пантоміми – вистави, де актори представляли дію не за допомогою слів, а мімікою і рухами всього тіла.

Уявімо собі листовну бесіду чи взагалі текст без жодного розділового знака – суцільні літери, де й між словами жодної паузи, жодного простору немає. Безликий був би текст. Бо розділові знаки – то своєрідна міміка: подив, збудження, сумнів, енергійний жест, мовчанка... Емоційні іспанці не тільки наприкінці, а й на початку фрази ставлять знак оклику чи питання (щоправда «догори ногами»); і в цьому є сенс: читач одразу повинен настроїтись, аби відповідні емоції не запізнювалися...

Бесіда – то також мовчанка. Передусім – у Японії. За горнятком чаю у повній мовчанці спливає, приміром, година. Потім, знову ж таки у повній мовчанці, гість і господар (чи гостя і господиня) кланяються і навзаєм сердечно дякують собі за милу...бесіду. «Бесіда» – від слова «сидіти». Японці просто сидять, їхнє спілкування не вимагає навіть мовчазних слів: їхнє спілкування – настроями...

Мо хоча шануємо і настрій, і мовчанку, усе ж любляємо слова й не скупимося на них. Тільки все наче меншає тих бесідних слів, тих настроїв... (А.Содомора).

Андій Содомора – член Спілки письменників України, кандидат філологічних наук, лауреат літературної премії ім. Максима Рильського, автор перекладів творів античних авторів. Книга «Наодинці зі словом» – це своєрідні оповідання, відтінені настроєм та психологічними образами, світом українського Слова.

Укладіть словотвірні ланцюжки слів думати, мислити, гадати. З різних лінгвістичних словників (тлумачного, етимологічного та ін.) випишіть словникові статті до цих слів.

Пригадайте, кому належать такі рядки:

«Думи мої, думи мої...»; «Думи, діти мої, Думи, любі мої»; «Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю...».

Здавна відомо про магічний вплив слова на працю, поведінку, життя. Випишіть з творів Тараса Шевченка фразеологічні звороти, де стрижневим виступають Слово і Думка. З'ясуйте значення цих слів. Поміркуйте, які функції виконує слово.

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Як Олександр Потебня показує слово? Якого значення набувають у тексті слова мова і думка?

Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона відображає не світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає.... У слові ми розрізняємо зовнішню форму, цебто виразний звук, зміст, який об'єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму, або найближчу етимологію значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона вказує, як уявляється людині її власна думка. Цим тільки можна пояснити, чому в одній і тій же мові може бути багато слів для означення одного і того ж предмета і, навпаки, одне слово, цілком відповідно вимогам мови, може означати різні предмети...

Слово однаково належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певне значення для мовця, а тому, що воно здатне мати значення взагалі. Тільки внаслідок того, що зміст слова здатний зростати, слово може бути засобом розуміти іншого (О.Потебня).

Прочитайте текст. Про кого пише Олександр Довженко? Як опоетизовує він життя звичайних селян, хліборобів? З якою метою робить це письменник?

Яку смислову і стилістичну роль відіграють у тексті службові частини мови?

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі

посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем,- легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною.

Прокоментуйте ці міркування.

І правда: все тече, і все змінюється. А що лишається? Залишається те, що в нас самих. Маю на увазі душу. Позавчора її роз'їдала байдужість, учора – зневіра, а сьогодні – бажання солодко жити за рахунок інших. Сита душа не будує, не допомагає, не хворіє. Вона просто животіє. Душа...Це останній бастіон, який ми так легко зруйнували. Люди добрі, а ми ж так довго говорили (і ніби дбали!) про її гармонію ... (І.Карпель).

...кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у якого нема своєї індивідуально забарвленої мови, - слабкий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність (І.Франко).

3. НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНИ

3.1. Національно-мовний образ України й українця

Художній образ України – це втілені мовними засобами уявлення про особливості національного простору, часу, внутрішній світ людей, що населяють територію, символічні образи, що повторюються в національній культурі.

Образ національного простору у фольклорі будується на асоціюванні України зі степом, який завжди передає відчуття свободи. Для позначення простору в українській мові існує ціла низка слів: горизонт, обрій, виднокруг, крайнебо, небокрай, видноколо, овид. Такий барвистий спектр указує на формування їх носіїв переважно в умовах степу і лісостепу, характерних для України, а значить – на вироблення в них таких рис, як оптимізм та життєрадісність.

Відомий український історик І.Крип'якевич називав такі типові риси характеру українця: лицарство, чесноти, солідарність і вірність, пошанування права, почуття честі, вроджена інтелігентність, розвинене естетичне почуття, надзвичайна музичність, хазяйновитість, підприємливість, гостинність і ввічливість, тактовність, стриманість [Крип'якевич І.П. Історія України /П.Крип'якевич. – Львів, 1990. – с.294-295].

Головними чинниками народної моралі в українців здавна були повага і любов до вільної праці, утвердження ідеалів добра, краси, гуманних стосунків, знання свого родоводу, високе громадянство; нещадно засуджувалися пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність. Створювані віками, ці принципи безперервно шліфувались, перевірялися досвідом наступних поколінь.

За В. Січинським, українці «добре поводяться з чужинцями, які шукали в них захисту», «відважні і хоробрі», «пильнують хліборобство», «вільні»; «витривалі»; «легко зносять і спеку, і холод, сльоту, наготу тіла і голод» (Маврикій); «страшенно люблять свободу» (Боплан); «це дуже шляхетна раса» (Е. Кларк); «мають талант до малюнків і малярства», «розвинене естетичне почуття» (В. Газенклевер) [Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991.].

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Прокоментуйте таке твердження.

Мова – універсальна, але користування нею вкрай індивідуальне (П.Мовчан).

Прочитайте рядки з вірша Валерія Маснюка. Чому автор виділив окремі слова й окремі букви? Як змінюється значення слів залежно від наголосу, інтонації? На чо́му і чо́му́ загострює нашу увагу поет? Ваша думка стосовно означеної у тексті проблеми.

Ми – не УкрАїна, ми – **Украї́на**. Ми – не окраїна, ми є країна. Ми – не укрАїнці, ми – **украї́нці** (В. Маснюк)

Шукаючи прадавні наші корені, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а українська мова — одна із слов'янських мов (Григорій Півторак). *Продовжіть думку видатного мовознавця, автора понад 150 друкованих праць з проблем етногенезу слов'ян, історії і діалектології східнослов'янських мов, етимології, білорусистики.*

Прокоментуйте подані висловлювання:

У певних звуках прекрасно втілена «об'єднана енергія народу», й у мовлян вона «збуджує приблизно однакову енергію».

[Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 76,82]

«Слово є мовою свідомої душі народу, звук є мовою невідомої душі всього, що існує»

[П. Юркевич. Цит. за: Муравицька М. П. Лінгводидактика Памфіла Юркевича // Мовознавство. — 1994. - N 6. -С.75]

Звуки — це щось надзвичайне у мові, її «жива плоть і кров», як стверджує Антоніна Матвієнко. *Підготуйте усне коротке лінгвістичне повідомлення «Кожен звук промовляє до мене».*

«Мова існує тільки в душі», — стверджував Іван О. Бодуен де Куртене. Учений доводив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди якимсь чином зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини учений назвав фонемою.

А як ви розумієте вислів Бодуен де Куртене?

Як створюється звуковий образ людини, жителя певної країни? Що, на вашу думку, впливає на звуковий образ кожної країни? Окремі відповіді ви знайдете у поданих нижче текстах. Висловіть власні міркування щодо означених питань.

Учені стверджують, що кліматичні умови, неповторні навколишні ландшафти, особливості рослинного і тваринного світу, гравітаційного та магнітних полів, геохімія ґрунту, поверхневих та підземних вод — усе це значною мірою впливає на фізичні та психічні властивості етносу, його

соціотип, мову, мелос. Чим глибший етнічний родовід має людина, тим комфортніше почуває себе на своїй батьківщині, менше хворіє, має більшу життєву енергію (з журналу).

Прокоментуйте міркування мовознавця

Ми європейці, а у вдачі кожного європейця лежить засада – скрізь триматися своєї мови та національної орієнтації (О.Пономарів).

Етнопсихологи доводять, що існує тісний зв'язок між мовами та кліматом: сонце сприяє тому, що в мові виникає більше голосних звуків, а рівновага між голосними і приголосними встановлюється в мовах, носії яких здавна живуть у помірному кліматі. Письменники про це пишуть так:

Надзвичайна мова наша... В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорогоцінності нашої мови, у ній що не звук, то подарунок, все зернисто, як самі перла (М.Гоголь).

З урахуванням міркувань ученого складіть твір-мініатюру «Кожний звук промовляє до мене».

В українській мові відчуття плинності, текучості пов'язане зі звуком [л], який чують українці у звуках природи (*плавати, лити, булькати* тощо). В японській мові такого звука немає, отже, ідея плинності та всілякі асоціації з цим звуком у японців не можуть пов'язуватися. У давньогрецькій і латинській мовах не було шиплячих звуків — не було для носіїв цих мов таких звуків і в природі (порівняйте українські *шум шелест, шепіт, шурхіт* та под.), відповідно, не могло бути пов'язаних із цими звуками асоціацій, оцінного ставлення до явищ тощо (Я. Радевич-Винницький).

Користуючись словником української мови, наведіть приклади слів, які б підтверджували зв'язок звукового складу зі значенням самого слова. Наприклад, слова сонце, сяяти, усмішка, в яких значущим є звук [с].

Поміркуйте, в чому сила усного слова, яка роль голосу.

Історія людської культури засвідчує одвічне прагнення пізнати феномен звука людської мови, голосу, який, як вважають, є найкращим інструментом, що його створив Господь Бог. А на кожному інструменті треба вчитися грати, щоб ним майстерно володіти.

Зверніть увагу: в дітей голоси дзвенять, вони приємні, природні. А згодом голос може навіть «глухнути», ставати приглушеним чи пронизливим, верескливим, деякі говорять «в ніс», чимало з нас «ковтає» слова, склади, окремі звуки чи «вистрілює» їх. Це свідчить про те, що у

вивченні мови і взагалі у мовному вихованні щось недопрацьовуємо. Фетишизуючи писемне мовлення (адже всі помилки в диктантах, переказах, творах учителі ретельно рахують!), ми недостатню увагу приділяємо тому, щоб навчити учнів гарно висловлюватися, виробляти свій голос (О. Сербенська).

Ознайомтеся з метафорами до слова «Україна» в українських мас-медіа:

Встає (зводиться, піднімається) з колін, воскресає, оживає, відновлюється, заявляє про себе, проголошує незалежність, розбудовує економіку, здійснює реформи, повертає своїх синів, символізує свободу, утверджує демократію, рятує світ, переборює труднощі, прокладає собі дорогу в майбутнє, торує шлях у ХХІ сторіччя, продовжує свої демократичні традиції та ін.

Доповніть цей ряд власними спостереженнями за мовою засобів масової інформації.

Розробіть план дискусії «Чому образ України має жіноче обличчя?»

«Намалюйте» образ України, створений поетами. У чому національний колорит такого образу?

Не знаю і сам я, за що так люблю
Безщасную тую Вкраїну мою?
За що так кохаю? І що у їй є? —
Нещасний народ, його гірке життя:
Темнота та голод... Ох, ліпше мовчать!
За що ж так любити, за що так кохать?
Не знаю, не знаю! — але я люблю,
І сили свої всі я їй віддаю.
Їй пісні складаю, веселі, сумні,
Молюсь за її... Але ж чудно мені,
Що й сам я не знаю, за що так люблю
Безщасную тую Вкраїну мою...
[Тичина П. Твори. — К.: Молодь, 1990. — С. 24].

Прокоментуйте цей виступ.

Дорогий мій земляче! Україна — твій дім, а в рідному домі не шанують матері лише люди хворі й упосліджені. Якщо ти хочеш жити в цьому домі, в міцній і моральній державі, у заможному суспільстві — шануй мову цієї держави. Є мова — є нація. Є нація — є держава. Без рідної мови нема

свободи й волі, а за них «душу й тіло ми положим». Якщо буде треба. Бо не вмерла Україна. І не вмере ніколи. І якщо ти громадянин цієї держави, лише від тебе залежить, бути тобі її будівничим – чи вбивцею. Бути господарем у своїй хаті – чи згинуту на смітнику історії.

Третього не дано.

Будьмо тими, хто віддає на загальне добро те, що в нього є, а не те, чого в нього нема.

Лише тоді ми будемо українцями!

[Чи є в нас мова?! Чия в нас мова?! // Виступ Голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л.Танюка на парламентських слуханнях 12.03.2003 року]

Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову приналежність, тип мовлення, основну думку автора. Прокоментуйте доречність уживання службових частин мови для змалювання психологічного стану героя.

До українців

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці:
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми, українці, забули, що ми — українці?
І що в нас є душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Вкраїні — таки український народ,
А не просто юрба, що у звітах населенням зветься.
І що хміль наш — у пісні, а не у барилах вина,
І що щедрість — в серцях, а не в магазинних вітринах.
І що є у нас мова, і що українська вона,
Без якої наш край — територія, а не Вкраїна.
Я до себе кажу і до кожного з вас: — Говори!
Говорімо усі, хоч ми й добре навчились мовчати!
Запитаймо у себе: відколи, з якої пори
Почали українці себе у собі забувати?
Запитаймо й про те, як ми дружно дійшли до буття,
У якому свідомості нашій збагнути незмога,
Чом солодшим од меду нам видався чад забуття
Рідних слів, і пісень, і джерел, і стежок від порога?
Українці мої! То вкраїнці ми з вами — чи як?
Чи в «моголах» і вмерти судила нам доля пихата?
Чи в могили й забрати судилось нам наш переляк,
Що розцвів нам у душах смиренністю «меншого брата»?
Українці мої! Як гірчать мені власні слова...
Знаю добре, що й вам вони теж — не солодкі гостинці.

Але мушу казати, бо серце, мов свічка, сплива,
Коли бачу, як люто себе зневажають вкраїнці.
Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил.
Можна жити й хохлом, і не згіркне від того хлібина.
Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил,
Як не зраджена вами, зневажена вами Вкраїна?..(В. Баранов).

Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну думку автора. Що вам відомо про історію назви нашої держави?

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила».

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(=біля) краю*, тобто «погранична територія», інші – з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, украйний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Склярєнко, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украй* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі;

відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того самого суфікса *-ін-а* виникло слово *україна* (*ukraina) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI-VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством (Г. Півторак).

3.2. Ключові концепти українця

Історія слів — це коріння мови, історія народу, його зв'язків з іншими мовами і національними культурами. Вивчає походження та історію слів *етимологія*. Цей термін багатозначний. Енциклопедія «Українська мова» визначає зміст етимології так: *етимоло́гія* (від грец. *ἔτιμον* «істина», *λόγος* «слово, вчення») — 1) розділ мовознавства, що вивчає походження й минулі етапи розвитку слів та морфем певної мови або груп мов; 2) пояснення походження якогось слова за допомогою зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови.

Вивчення лексикології, фразеології, словотвору, морфології неможливе без використання відомостей з етимології. Одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх

етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про соціально-економічне життя і мислення носіїв мови в доісторичні часи.

Основною одиницею етимології є *етимон*, що розглядається лінгвістами як початкове слово, початкова основа чи морфема (найчастіше корінь). Проаналізувати походження певного слова (похідного слова) – означає виявити інше слово, від якого воно утворилося (твірне слово). Коли на базі твірного слова утворюється похідне, то на основі одного лексичного значення виникає інше, то на основі одного лексичного значення виникає інше, нове.

Наприклад, слово **щастя** походить від праслов'янського слова *sъčskъstje «гарна частина, гарна доля». Порівняємо в різних мовах: лат. *fzlocites* «щастя» ← лат. *fzlos* «успішний, багатий, плодючий»; рос. ликовать «радіти» ← *ликъ* «співи, танці, свято» – на святі люди радіють; франц. *embarras* «збентеження» ← *embarras* «перепона» – несподівана перепона викликає розгубленість; нім. *gefallen* «подобатися» ← *fallen* «падати, випадати» – мотивація пояснюється ситуацією вдалого випадіння жереба або гральної кості.

У добу козаччини головним героєм і виховним ідеалом був *козак* як утілення всіх чеснот справжнього українця, мужній лицар-визволитель, безкорисливий захисник скривджених і знедолених.

Козак уособлює народнопоетичні уявлення про ідеальне, героїчне, оскільки, як ілюструє фольклорна пам'ять, ідеальним чином поєднує власні прагнення із громадськими, концентрує в собі активність та лицарську відданість меті. В особі козака втілено прагнення українського народу до духовної свободи, волі. Як правило, це людина особливого типу з високим почуттям патріотизму, самовіддана справі національного визволення, герой, що понад усе любить волю, активна, дійова особистість.

Італієць Доменіко Чамполі писав про козаків: «Це горді, відважні лицарі, вони сміливо дивляться в очі смерті. Шабля – його хрест, а пісня – його молитва». В українських піснях прославляють козаків за те, що вони рятували людей, жертвуючи власним життям.

Гетьман – це воєначальник козацьких військ і реєстрових козаків, який мав право укладати договори з іноземними державами, затверджував козаків на посади, очолював військо під час походів. Обирала гетьмана Січова Рада. Символом влади гетьмана вважалася булава. *Клейноди* – це знаки влади військової козацької старшини: корогва (прапор), булава, печатка, литаври.

Човнами-чайками називали дерев'яні військові (надзвичайно швидкі) човни довжиною 20 метрів, завширшки – 3-4 метри, висотою бортів 2-5 метрів. Ці судна називали ще байдаками.

З-поміж ключових концептів українця виокремимо концепт «хата». Берегинею людської турботи і злагоди називали старі люди свою *хату*. А

ще скарбницею родинної мудрості і ремесла. Поняття «хата» багатогранне. Словник Б.Грінченка тлумачить його так: це і дім, і окрема кімната, і могила. О.Довженко називав її праматір'ю пристановища людського. Т.Шевченко пише: «Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють...». Німецький географ Йоган Георг Коль, подорожуючи 1838 р. по Україні, описував «білі українські хати, неначе свіжо вибілене полотно». На Полтавщині хату називали мазанкою, на Поліссі – хижою, на Гуцульщині – граждою (хата з брамами).

Щодо походження назви «хата», то існує чимало гіпотез. Одні вчені пов'язують цей термін з нім. *hutte* (курінь, хижа). Інші (ця позиція виглядає більш імовірною) – висловлюють здогад про іранське походження цього слова: тюркомовні племена у X ст. заселяли і охороняли південні землі Київської Русі. Іноді помилково вважають тотожними словами «помешкання» і «житло». Ще у XIII ст. засвідчували: помешкання – для тимчасового мешкання, не для житла, житло – це живот – життя роду поколінь – будівля для постійного проживання.

На Сумщині поряд з цим словом вживаються і такі синонімічні слова, як «будинок», «хороми», «дом», «постройка». Їхні значення переплітаються і переходять з одного слова на інше. Так, «хороминою» називають великий гарний будинок і великий хлів.

Слово-поняття «хата» міцно увійшло у життя, свідомість селянина, стало невіддільним від самого його існування. В уяві селянина хата наче набуває людських рис, розмовляє з нами як добра порадиця, співчутлива жінка. З батьківською хатою пов'язують спогади про дитинство, рідну неньку, рідний край.

На подвір'ї хати зустрічаємо криницю або колодязь. Це слово споріднене зі словом **krinica* і позначало колись ямку з ґрунтовою водою. Слово «колодязь» споріднене зі словом давньоруського походження, що означає «ключ», «джерело». На подвір'ї зустрічаємо також і цілий ряд будівель: сінник – повітка, намет або приміщення над стайнею чи скотарником для зберігання сіна; сарай – у татар. «дім», «палац», у перс. «палац», яке ближче до гот. *hrot* «криша»; комора – запозич. із грецьк. «звід»; курник – близьке до лит. *kauret* «ревіти, кричати»; саж – рублений хлів, у якому відгодовують свиней; сплетений з лози овальний, у формі яйця, кошик, у якому, зануривши у воду, зберігають виловлену рибу; гумно – будинок, в якому ховають необмолочені снопи збіжжя, де є тік для молотьби снопів. На території Сумщини – це зроблена з дерева клуня.

Цікавим є слово «**земля**». Як і вода, вогонь, повітря, земля відіграла значну роль у житті слов'ян. Її завжди величали святою, матір'ю, адже саме з нею, за повір'ям, було створено першу людину. Клятву, при якій землю цілують або з'їдають жменьку, вважають серйозною і «міцною». Бити без потреби по землі палицею вважалося таким же великим гріхом,

як і бити рідну матір. Покровителем землеробства східні слов'яни вважали святого Василя (14 січня). Зважаючи на це, ще вдосвіта юнаки засівали збіжжям хати.

Зі словом «земля» тісно пов'язані слова *зем*, *поле*. Словом «зем» у селах називають і ґрунт (чорнозем), і земляну підлогу в хаті чи сараї. Слово «поле» походить із старослов'янського польти, тобто горіти, палати. Пояснення цьому шукаємо в історії: у глибоку давнину наші предки освоювали землю для оранки шляхом попереднього випалювання лісу з подальшим корчуванням пнів.

У слов'ян завжди у великій пошані був **хліб**. Він символізував гостинність, добробут, ним благословляли молодих на щасливе подружнє життя, вітали матір з новонародженим. Шанувалися звичаї, пов'язані з хлібом. *Наприклад*: Удома не слід бути без хліба жодної ночі. бо обсядуть злидні. На ніч хліб треба накривати рушником, бо він теж спить. Хліб чистий і святий, тому його можна брати будь у кого – він не передає зла. Хліб і сіль кладуть дитині у колиску, щоб уберегти її від злих очей.

Цікаві назви обрядового хліба: обрядове печиво у вигляді пташок, що випікалося на Сорок Святих, називалося «жайворонками», «журавлями». Головним обрядовим печивом на Великдень була паска. На Маковія готували макорженики (коржі з маком), до Христопоклонної середи – хресці. До свята Юрія на Волинському Поліссі пекли особливий калач – «юрчик», який клали в жито, щоб воно було гарним. На початку посту пекли «жиляники», «дружики».

Цілий спектр значень знаходимо у «весільних хлібних словах»: *калач* – це символ благополуччя, добробуту, *дивень* – символ весільної обручки, *перепієць* – хліб, яким пригощають усіх весільних гостей за подарунки для молодих. У різних регіонах поширені такі назви весільного хліба: *коровай* (поширений на всій території України); *верч* (готували на Поліссі); *бивень* (здебільшого характерний для Півдня, частково – Полтавщини й Слобожанщини); *лежень* (найбільш характерний для Лівобережної України, частково для Півдня).

Простежимо походження окремих лексем. Зокрема, назва *коровай* походить від праслов'янського слова *korva* – корова, що відповідає традиції випікати ритуальний хліб у формі корівок. Коровай на весіллі, як правило, символізував плодючість наречених. За давньоукраїнською міфологією корова уособлювала молоду, а бик – молодого. Схожі порівняння є у чехів, весільний *коровай* чехи називають *hřebec* (жеребець).

Кожний регіон України славиться *рушниками*, своєрідними сімейними оберегами. Для крелевецького рушника (Сумщина), наприклад, характерне поєднання білого і червоного кольорів. Відомі і старовинні крелевецькі рушники, густо заткані червоними нитками. Велику цінність

становить орнамент, що прикрашає рушники. Одні рушники суціль виткані візерунками, на інших вони є густішими по краях і рідшими до середини. На крелевецьких рушниках на білому фоні між густо червоних паралельних смуг ткали багатий орнамент із ромбів (символ землі), хвилястих ліній (символ води), хрестиків (символ вогню). На крелевецьких рушниках часто зображували Богиню-Берегиню, що в народному розумінні означало початок життя, захист хатнього вогнища.

До ключових концептів українців відносимо і так звані екзотизми, слова, що запозичені українською мовою з інших мов для позначення реалей етнокультурної дійсності чи понять менталітету певного народу чи країни. Екзотичними виглядають й українські слова, вживані в тому чи іншому регіоні. Серед них – *бандура, борщ, вишиванка, булава, гетьман, гопак, кошовий, керсетка, кептар, крайка, коливо, макогін* та ін. Щоб оволодіти подібною лексикою, іноземцеві важливо ознайомитися з природним і культурно-історичним середовищем етносу. Розглянемо деякі з названих лексем.

Трембіта – це гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів, який використовують жителі Карпат. Того, хто грає на трембіті, називають трембітар, а саму гру – трембітання.

Кобза – старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент. Ще в XI столітті був поширений серед половців. Турки також мали музичний інструмент, подібний до стародавньої кобзи – кобуз. Г.Хоткевич доводив, що всім народам з давніх-давен був відомий інструмент пудло, прототип кобзи. Про значення кобзи і творів, виконуваних на ній, говорить і те, що Тарас Шевченко назвав свої твори «Кобзарем», а Панько Куліш – «кобзою». Письменниця Олена Пчілка стверджувала, що коли б провадила боротьбу з українським рухом, то наказала б зібрати усі кобзи, скласти їх на купу і спалити.

Запаска – це жіночий одяг у вигляді шматка тканини, яким обгортали стан замість спідниці, або фартух. Оздоблювали запаски (вони були чорного, чинього, зеленого, червоного кольорів) тканим або вишиваним орнаментом.

Галушки – це невеличкі шматочки прісного тіста, зварені на воді чи молоці. Поряд з борщем гречані, картопляні галушки вважають характерною ознакою української національної кухні.

З-поміж ключових концептів українця виділимо також слова *щастя і доля*. Праслов'янське за походженням слово «щастя» розуміється як внутрішній стан душі, велике задоволення. Водночас етимологія слова засвідчує (за Г. Яворською), що це значення є вторинним, похідним.

Префікс *сь* у слові, вірогідно, мав значення «хороший, гарний», а корінь – част- був уживаний у словах *частина, частка, частувати*. Отже, первісне значення слова *щастя* – «*хороша частина*». Можливо, частина спільного добра – майна, їжі, тобто того, що забезпечує саме існування людини.

Слово *доля* у повір'ях українців ототожнювалося зі щастям. За народними уявленнями – це щось незмінне, таке, що надається кожній людині при народженні. Первісне значення слова – теж частина, результат розподілу. Слово етимологічно пов'язане з дієсловом *ділити*.

За народною уявою, кожна людина має свою Долю, яка фатально визначає її вік, благополуччя. Іноді Долю називають таланом, люди повинні займатися саме тією справою, якій служить Доля кожної людини. Цікаве трактування Долі як ангелу.

Існують цікаві фразеологізми з опорним словом «доля». Пояснимо значення окремих із них: *випасти на долю* – так говорять про щось неминуче в чиєму-небудь житті, *нарікати на долю* – бути незадоволеним особистими умовами життя, *піти назустріч своїй долі* – шукати особистого щастя.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Прочитайте колядку юнакові, записану в с. Шарине на Уманщині письменником М.Ткачем. Де і коли відбуваються описані події? На яке свято виконували таку пісню? Про які три дороги йдеться? Які символічні подарунки отримує козак?

Ой у лісі край дороги
Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить,
сіно косить, коню носить:
Ой їж, коню, теє сіно, -
буде тобі три дорозі.
А першая – до батенька,
а другая – до матінки,
а третя – до дівчини.
До батенька – по шапочку,
до матінки – по сорочку,
до дівчини – по хусточку.
Добрий вечір!

Користуючись тлумачним, фразеологічним, етимологічним словниками, з'ясуйте походження слова «козак».

Виконайте історико-культурологічні коментарі до слів «козацької тематики». З яких художніх творів ці уривки?

— Козаки сидять згорнувши руки! — каже Шрам. — Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Вкраїні вся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву і де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона.

У козаків не ставало війська, — ми сіли на коні; у козаків не було грошей, — ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквітання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено!

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацьке,
А дума говорить:
— Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити.
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.
Сидить козак на тім боці —
Грає синє море.
Думав, доля зострінеться —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

Обов'язковим атрибутом козацького помешкання була зброя:

«Іще ж по стінах висять і їх *шаблі, пищалі* під сріблом, старосвітські *сагайдаки* татарські, шиті золотом *ронди*, німецькі *гаркебузи*, *сталеві сорочки, шапки-сисюрки*, що вкриє тебе залізною сіткою...»

З якого твору ці рядки? Хто автор? З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Слово «гетьман» і в українській, і в польській мовах дослівно перекладається як «Божа людина». Яка історія появи цього слова? З'ясуйте значення виділених слів у тексті.

На чолі Запорозького війська стояв гетьман, який мав при собі **булаву**...Гетьман їхав завжди попереду свого війська, а позаду нього виднівся бунчук – палиця з довгим кінським волоссям, різнобарвною стрічкою та гострим наконечником. Її ніс козак, якого називали **бунчужним**. **Хорунжі** тримали в руках **корогви**. Кожний полк мав окрему корогву з різними символами [За А.Лотоцьким].

О.Братко-Кутинський вказує, що різні божества колись мали такі імена: Ур, Пал, Сур, Кол. У яких козацьких термінах вжиті такі суфікси? Що означають ці слова?

Поміркуйте, що це за слово.

Підказка 1. Етимологічний словник подає такі близькі до цього слова лексеми: куля, гуля, брила, грудка, булка.

Підказка 2. Це сукувата палиця з прив'язаним угорі каменем.

У яких жанрах усної народної творчості ця назва найчастіше використовується? Наведіть цитати з фольклорних творів на підтвердження вашої думки.

Яка «риба» була невід'ємним атрибутом козака? Чому? Доведіть цитатами із фольклорних і літературних творів.

Зверніть увагу на змалювання в піснях козацького чуба як символу належності до товариства лицарів. А як оцінювалась у козацькому середовищі втрата козацького чуба?

На основі довідкової літератури з'ясуйте значення військової (козацької) лексики: *асаул, атаман, бунчуковий, військовий, значковий, козак, полковник, пушкар, сотник, хорунжий*.

Наведіть уриви з художніх творів, що ілюструють козацьку лексику.

Наприклад:

Бунчуки – давня військова регалія, один із символів гетьманської влади.

Жупан – давній тип слов'янського верхнього одягу.

Де поділося козачество,
Червоні жупани?
Де поділася доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
(Т. Шевченко)

Хто з гетьманів представлений у такому одязі ? Підказку шукайте у творах П.Куліша.

- Цей гетьман змальовується у *дорогих кармазинах*, на яких комірі і поли *гаптовані золотом*, зверху кирея *підбита соболем*, підпирався *срібною булавою*.

- Цей гетьман постає перед читачем «у *короткій старенькій свитині*, у *полотняних штанях*, *чоботи шкапові попротоптувані...*», а також «... у *голубому жупані* перед своїх запорожців. Тут уже він не той, що в Романовському Куті...» .

- Цього гетьмана «у першому ряду видно було з *гетьманською булавою*. Над їм військові хорунжі держали *бунчук і хрещату корогов*».

Особливим колоритом забарвлені українські звертання, бо українська мова має для них окремий кличний відмінок. *Утворіть форми звертання від поданих слів:*

Козак, друг, Олег, земляк, юнак, чумак, бурлак, дяк, Явтух, чоловік, Бог.
Побудуйте короткі діалоги, залучаючи ці слова.

Прочитайте легенду. Поміркуйте, як відбувається переосмислення назви? Поясніть символіку підкреслених слів.

Жив-був колись у наших краях козак Мамай. Розбійникував він на шляху великому, а шлях той вів аж із столиці Руського государства Москви і до стольного города Києва. Багато тим шляхом купців їхало заможних, вельмож знатних. От козак Мамай і одбирав у них добро, людським трудом нажите. А ховав усе срібло-злато у глибокому урочищі за непрохідним болотом, де тільки одному йому стежка відома була. Скільки разів його хотіли впіймати, та де там! Як побачить козак Мамай погоню, так із товаришами зараз на своїх швидких конях і через Переїзне, проваллями та до своєї печери. Женуться, женуться за ними жандарми, а козаки ось були і вже нема! Так вхід у печеру був замаскований.

Довго жив козак Мамай. Довго грабував він багатіїв. Та колись помер. Вхід до печери завалився і заріс, бо ніхто, крім нього, дороги туди не знав. І зараз десь у проваллі далекого урочища є печера, повна незліченних скарбів. А урочище так і називається – Мамайове.

[записано студенткою О. Басанець від Н.Мужичок на Глухівщині]

Хата – образне втілення ідеї родинності, сімейного життя. *Охарактеризуйте семантичне наповнення слова-образу «хата» в поданих реченнях.*

Тут уже й дівчата годі мені гуляття приспівувати: вже в мене *свій двір, своя хата ... хата* чепурна, висока, білим причілком на улицю з-під верби, мов молодиця світлоока, дивиться. І *хата*, кажуть, у неї, як віночок. *Наша хата* була здавна. На всім світі славна ... Було гучно, було бучно, Та встав брат на брата, – Ой замовкла, похилилась *Наша рідна хата*. (Із творів П.Куліша)

Прощайте, рідні пороги, де походжали рідні ноги (І.Нечуй-Левицький).
Запалакала за мнов хата, Як дитина за мамов – так заплакала (В.Стефаник).

Охарактеризуйте семантичне наповнення слова «земля» у поданих текстах. З'ясуйте значення підкреслених слів.

«Земля жива, – вона все чує і знає... Як люди гарні для неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона – наша мати, вона – свята! Її цілувати треба, кланяючись... Колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі» (Б.Грінченко).

Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі й був із нею одним. Знав се, що було любо і збіжжю, і всьому, що піднімалося неї, особливо ж по дощі. Неначе чув і бачив, як земля задоволенням розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося все над нею! ...У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила.

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жадала жертви....Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки (О.Кобилянська).

Земля... Недалеко од Богуслава, коло Росі розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, на дні того яру блищать рядочками ставки в очеретах, в осоці, зеленіють левади, греблі, обсажені столітніми вербами. На високих гривах гір, кругом яру зеленіє старий ліс, як зелен море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс і, здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканина (І.Нечуй-Левицький).

Земля... Яка ти розкішна, земле. Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, завітчувати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки

тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму. Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, садки (М. Коцюбинський).

І що я без землі? – вертілося у його похнюплений голові.-Людський попихач ... Наймит ... Без землі – нема волі ... Земля тебе годує ... земля хазяїном робить ... А без землі – усе пропало ... і моя надія пропала... (Панас Мирний)

Лексема *земля* (як ґрунт) у свідомості українця асоціюється з постійними характерологічними ознаками *родюча, багата, добра, плодюча, плідна* (на означення землі, що добре родить) і *ялова, пуста, лиха, плоха, погана, ледача* (на означення неродючої).

За поданим нижче текстом доведіть асоціативний зв'язок між поняттям «рідна земля» та лексемами левади, стави, вітряки, садок, гай, соловейко.

Так наче тепер стою я серед зеленого поля і дякую Бога, а сонце нижче, нижче западає, красним променем б'ючи по *левадних вербах*, по *вітряках* крилатих, по високих могилах. Чужа стороно, далека земле холодна, не плодюча... Нема в тобі нашого *дерева густого, кучерявого*, наших трав шовкових, наших квіток дубрівних... Не чути в тобі *соловейка* весняного...*Левади* рідні, голосні, співучі! *Стави* з шумливими вербами!

(Із творів П.Куліша)

У народі говорять: земля дає все і забирає все; не випускай землі із рук, бо діти проклянуть; на чужій землі не доробиш хліба; доки земелька, доти й розум в Омелька. Ось так в усній народній творчості відображено те, чим жив селянин-хлібороб.

Підберіть афоризми, опорним словом яких виступає лексема «земля» і прокоментуйте їх. Якою темою вони об'єднані?

Для українців – хліборобської нації символом добробуту, гостинності, хлібосольства, здоров'я та багатства був завжди хліб. Те, що в Україні існував культ хліба, підтверджує "Словник української мови" в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів з лексемою *хліб*. Народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язували із хлібом.

Що означають такі фразеологізми? Які з них уживаються з кількома значеннями?

Їсти сухий хліб; мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба; (і) хліб і до хліба; перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); їсти чужий хліб; ласкавий хліб; легкий хліб; свій хліб; недаром хліб їсти.

Національно-культурна лексема «доля» виступає у фольклорних і художніх творах як засіб вираження народного духу. Доведіть це, проаналізувавши поданий текст:

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала...
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо далі, далі слава,
А слава — заповідь моя. (Т.Шевченко. Доля).

Яка символіка слова «доля»? А що таке «собача доля»? Можливо, відгадка криється у цій легенді?

Колись сам Бог сіяв для людей пшеницю. І колос у неї починався при самій землі та йшов аж до верхівки стебла. Кожного літа Спаситель із апостолом Петром перевіряли, як люди шанують хліб. Якось зайшли вони під виглядом подорожніх до однієї жінки й попросили у неї милостині. Господиня у цей час пекла млинців й у відповідь кинула подорожнім одного млинця. Перед тим витерла цим млинцем сліди, залишені її дитиною на лавці. Подорожні вийшли у поле, і Христос, обурений такою наругою над хлібом, став обшмугувати колос знизу вгору. Побачивши це, хазяйський пес почав вити, й апостол Петро вблагав Спасителя зглянутися хоч над собакою й залишити на стеблі частину колосу із зерном на долю собаки. Звідтоді люди й почали з хлібних злаків збирати собачу долю.

Українці завжди надавали перевагу особистій свободі. Воля – це мрія, прагнення, мета. Підтвердження цього знаходимо у фразеологічних зразках типу *з доброї (по добрій) волі, вольному воля, по [своїй і т. ін.] волі; своя воля.*

За довідковою літературою з'ясуйте значення цих висловів. Наведіть приклади з фольклорних та художніх текстів з наявними фраземами.

Які асоціації викликає слово «воля» у поданих текстах?

Не вмирає душа наша, не вмирає воля (Т.Шевченко)

Де ж то гордість твого Духа, Вільного орла» (О.Олесь)

Кінь розірвав намоклі в росах пута – Душа летіла, ніби в крила взута, та на його скривавлених ногах ще теліпалася мотузка (Д.Павличко).

Мрія – те, що створено уявою, фантазією, витвір уява; надія – впевненість у можливості здійснити щось бажане, потрібне, приємне.

Які асоціації викликає слово мрія у цьому тексті?

На білих снах рожевії гадки
Легенькі гаптували мережки,
І мрії ткалися золото-блакитні,
Спокійні, тихі, не такі, як літні (Леся Українка).

Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з припущенням авторки? Відповідь підтвердіть власними пошуками у тлумачних та етимологічних словниках.

Мабуть, найархаїчнішою назвою обрядового хліба є бублик. Походження слова губиться в часах індоєвропейської мовної спільності. Так, в давньоіндійській мові йому відповідає слово, що означає «диск, кружок, куля, ядро, півкуля». В інших мовах знаходимо такі слова: дзига, булька, кулька, дощова бальбушка. Цікавим є порівняння слова бублик з литовським *bamba* – «пуп», *bambalas* – «карапуз, крихітка», що вірогідно вказує на давній зв'язок бублика з дитиною. Можливо, це були не тільки смачні гостинці для дітей, Але й спеціальна їжа для немовлят, в яких ріжуться зубки. З бубликом пов'язані й народні приказки та примовки для дітей: Дітям казка, а мені бубликів в'язка, Чудний, як бублик: кругом об'їси, а в середині нема нічого (Г. Печерна).

Розробіть виховний захід, темою якого є прислів'я чи приказка:

Коли хліб на столі, тоді стіл – престіл, а коли хліба ні кусочка, тоді лиш гола дошка.

Житній хліб пшеничному дід.

Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порогу, тому щаслива дорога.

Доїж шматочок хлібця, бо в ньому твоя сила.

3.3. Етнокультурна семантика топонімів

Топонімія в галузі ономастики є одним з найбільш достовірних джерел лінгвістичної та історико-етнографічної інформації. За визначенням багатьох дослідників, топонімія – це найдавніша пам'ятка мови, у ній представлені різні етнохронологічні пласти, відображена історія і географія краю. Етнолінгвістами й діалектологами детально вивчається топонімія

Буковини (Ю. Карпенко), Покуття (Д. Бучко), Рівненщини (Я. Пура), північно-східної Одещини (Ю. Карпенко, А. Бевзенко), Сумщини (Є. Черепанова, К. Тищенко).

Значний інтерес становлять ойконіми (назви населених пунктів), які специфічно репрезентують етнокультурну інформацію, виступають унікальним засобом збереження духовних цінностей краян, виховання національно-мовної особистості.

Розглянемо окремі ойконіми Сумщини. У минулому регіон був зоною інтенсивних *балто-слов'янських* етнічних і мовних контактів. Це позначилося на походженні низки ойконімів: вони утворилися шляхом переходу загальних назв у власні (наприклад, від слова *гута* «скляний завод» – назви сіл Гути, Гута, Стара Гута; *буда* «поташний завод» – назви сіл Марчихина Буда, Середина-Буда та ін.); трансформації *особових власних імен* (наприклад, Тарасівна, Потапівка, Сидорівка, Вікторове, Катеринівка, Семенівка та ін.).

Відомий мовознавець, директор унікального лінгвістичного музею в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка К.Тищенко вказує на наявності літуанізмів у народних говірках Глухівщини, що є свідченням вагомості литовсько-українських контактів за часів середньовіччя. У частині назв сіл на Сумщині збереглися литовські корені: Обложки, Полошки – з лит. «підупале, розвалене», Дунаєць – з лит. «грузьке», Уздиця – з лит. «пересохле», Баничі – з лит. «скотарське», Шакутівщина – з лит. «гіллясте».

Проникнення *тюркізмів* у слов'янські зони, що почалося у XII ст. і тривало у XIII – XIV ст., спричинило появу багатьох назв населених пунктів тюркського походження. Ось деякі з них. Назва села *Курган* у північно-східних говірках має декілька значень: «насипаний пагорб», «пагорб на відкритій місцевості», «пагорб в лісі»; *Курмани* – вживається у значенні яр; *Кагань* – невеликий луг, залитий водою.

Період входження Сумщини до складу Слобідської України XVI – XVII ст. знайшов відображення в ойконімах Вільна Слобода, Нова Слобода, Мала Слобода, Новослобідське. Мовознавці доводять, що термін *слобода* (свобода) є синонімічним до лексеми *воля* («бажання», «влада», «незалежність»). З апелятивною основою *воля* пов'язані назви Вільне, Привілля тощо. Ойконіми Пустогород і Славгород мають в основі географічний термін *город*, початкове значення якого – «огорожа, паркан», пізніше – «місце з огорожею і оборонними спорудами». З часом так почали називати поселення на території укріплення. Отже, щоб «зчитати інформацію» з топоніма, важливо знати його історію, географію.

У контексті вивчення ойконімів доцільно означитися із таким терміном, як катойконім (від грецької *kataikos* — житель і *nim* — назва). Це назва мешканців певної місцевості. Найбільш уживаними суфіксами у

катойконімах є: -ець: *житомирець; полтавець; -анин, -чанин, -ин: харків'янин, полтавчанин, донеччанин, сумчанин, роменчанин; -ець: херсонець, кіровоградець, миргородець, обухівець,*

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Який фонетичний процес відбито в ойконімах?

Сумщина, Радянське, Святе озеро, Ярославець, Свесса, Бачівськ, Збруцьке, Кореньок.

Виконайте аналіз морфемної будови топонімів. Що вам відомо про ці топоніми?

Есмань, Землянка, Іваненкове, Катеринівка, Лужки, Муравейня, Нарбутівка, Пустогород, Сваркове.

Уявіть, що ви подорожуєте по Сумщині. Складіть свій маршрут подорожі, використовуючи назви населених пунктів «Сумщина – мій рідний дім». Від поданих власних назв утворіть назви жителів.

Ямпіль, Білопілля, Краснопілля, Суми, Конотоп, Лебедин.

Підготуйте мовну радіопередачу «Людина і час» у формі інтерв'ю з відомим мовознавцем у галузі загального, романського і східного мовознавства, професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтином Миколайовичем Тищенком.

Дитинство моє пройшло у місті Глухові на Сіверщині (це північ Сумської області, до 1939 р. – частина Чернігівщини; у місті було близько 20 тис. мешканців, кілька церков, педагогічний інститут; науково-дослідний інститут коноплярства, низка підприємств місцевої промисловости). Згодом, внаслідок занять історією назв міст з'ясувалося, що мій Глухів – найсхідніший з-поміж 23 Глухових, відомих від Німеччини (Glauchau, Glaucha) й Чехії (Hluchov) до Польщі (15 назв Głuchow і Gołuchow) й України (2 Глухови на Львівщині і ще 2 під Житомиром). Ця смуга схожих назв навчила мене: немає в нас «ексклюзивних прав» на «окремо взяті» частки цього спільного мовного добра, і тому пояснення кожної такої окремо взятої назви нібито від слов'янської основи глух- безпорадно помилкове.

Воно не відповідає на істотні питання по суті справи – чому міста й села з цими назвами розтялися на карті горизонтальною смугою не північніше від 53° пн. широти: що – далі на північ „глушини” вже немає? Крім того, деякі з цих селищ дуже близькі одне від одного: знову, при чому ж тоді глушина?

Придивившись до назв з такими саме закінченнями (колись вельми поширений «формантний аналіз»), можна переконатися, що лише

поодинокі з них «мають вигляд» слов'янських: *Горохів, Лопухів, Вовчухів, Чернихів*. І якийсь дивний у них сенс – що, хіба лише в тих селищах росте горох чи лопухи? Коли ж з довідника назв населених пунктів України [АТП] було вибрано всі наявні там топоніми на **-хів**, стала очевидною яскрава неслов'янська природа більшості їхніх основ. Так, на Львівщині й Франківщині – це *Бердихів, Бихів, Болехів, Волохів, Брахів, Вовчухів, Глухів* (2), *Дарахів, Духів, Келихів, Крехів, Лідихів, Лопухів, Малехів, Нежухів, Плехів, Полюхів* (2), *Радехів* Ль (і *Рахів* у Карпатах), *Ситихів, Сихів, Чернихів*... У Волинській області – це *Бахів, Бихів, Борохів, Велихів, Глухи* Вл (є і 2 Глухови Жт), *Горохів, Друхів, Залухів, Радехів* Вл (це ще одна, волинська назва, така ж, як і в Підкарпатті), *Серхів, Терехів, Черняхів*...

А східний ареал (23 назви на **-хів** плюс похідні на **-ш-**)? А то Чернігівщина і Сіверщина з потужним докиївським племінним центром у Сновеську-Седневі – це *Булахів, Глухів, Селихів, Требухів, Чернігів, Черняхівка, Кархівка*, плюс білоруські *Борхаў, Нахаў, Шыхаў*...

Далі на схід назв на **-хів** не видно, зате на захід, як бачимо – чимало схожих. І широтна витягнутість їх смуги у Лісостеповій Україні, і пов'язаність з колись кельтськими Галичиною і Волинню спонукали залучити до вивчення цих загадкових назв словники саме кельтських мов. І це був перший великий подив – і успіх задуму.

Поміркуйте над висловом і напишіть есе за поданим початком

Будь-які українські бажання, що минають мову, збудовані на піску (Михайло Грушевський).

4. ЕТНОЕСТЕТИКА МОВИ РОДИНИ

4.1. Назви «рід», «родина», «сім'я»

Етнолінгвістичні пояснення назв спорідненості і свояцтва мають давні і не завжди прозорі витоки, а тому вимагають звернення до семантико-етимологічних коментарів. Такий підхід передбачає виявлення внутрішнього змісту лексем, з'ясування розвитку їх значень у контексті історико-культурних змін.

Окреслимо семантику слів **«рід»**, **«родина»**, **«сім'я»**. Давньоруське слово родъ завжди функціонувало з низкою значень: «сукупність поколінь», «сім'я», «велика патріархальна сім'я». Полісемність іменника стала основою для утворення з допомогою префікса у- і загальнослов'янського слова **urod** – «народжений не в рід», тобто той, хто чимось відрізняється від інших в роду. Звідси в одних мовах – позитивна (пор. укр. **врода** – краса, пол.**uroda** краса, чес. **urod** – урожай), в інших – нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. **врода** – краса, рос. **урода** – людина з фізичними вадами).

Згідно із тлумаченням І.Огієнка, Рід – це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: «Так йому на роду написано»), а Рожаниці – це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином» на день Богородиці 8-го вересня. На загальну кровну спорідненість указував також термін племѣ – «рідня», «нащадки», «потомки». Останнє із значень, зокрема, походить від адвербіалізованої сполуки ро том «потім, після». Лексема «коліно» позначала «покоління в роді».

Слова **«родина»** і **«сім'я»** на позначення близьких родичів з'явилися у ХУІ - ХУІІ ст. і частково перебували на межі між назвами спорідненості і свояцтва. Традиційна сім'я включає чоловіка, дружину і дітей, а родина – сім'ю, близьких і далеких родичів, пов'язаних спільними економічними чи духовними інтересами та спільною діяльністю.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Відгадайте загадку: Хто родився і ніколи не вмирає? (у народі говорять: рід людський).

Охарактеризуйте семантичне навантаження слова «рід» у наведеному уривку.

Роде рідний!
Не стлумить нашу жилаву породу.
Сто вітрів в ногах лежить

Мого роду і народу (І.Драч).

Поміркуйте над рядками поданого вірша. Які асоціації вони викликають? У чому лінвофілософське, естетичне і психологічне навантаження назв спорідненості?

Чи знаємось на першородстві нашім?
О, як хвилює слова первина...
Себе вагою зерен тільки й зважим.
Ти найсолодша, мови таїна!
Ма... маю...Мати! -
Малий – тримаю – сам – зима? – нема.
Не марно?... Мирно. Мамо, – ми...
А батько? – любо... Тато й неня.
Обняти: ма і та...Бо – лю... (Бо – люд...)
Ой леле! (Лель) – лелека (бог наш сонячний!) -
у біле (молоко) – у диво – дивоту,
де лан – (лінь – лин – лунь) – льон, -
у синє і зелене... Сон?... сольн (Сонце!),-
ось тут я – найда: син, синок!..
А доля? – Дани дар...
(Дн – дай і на!) – весна...
Се нь ... се льн (вода і сонце) – Дана (Леля!)-
Дочка – дщер... щедро...ще ... ущерть:
од сонця (ра) їй страх і радощі, – сестрі.
З росою (пити) – поле – шлях (палити?)-
пшениця (шумом запашним) – пш... он (у сонці). Паша.
Черлень. Ми з льн... чи льм (Земля! – ще молода) – миліє -
хліб-сіль... Село. Оселя. Зілля.
Кінь. Кури. Пес. Колеса й борона.
Багато (бог). Дій діло діє (тато!).
Бузько-лелека – лю... (леліяти-любити) -
ла в піжмурки пограло з ра (і рада, й Лада) -
льн (-ма-) ню (-ба) і боротьба! – за літо.
Земля і Сонце. Мати й батько.
Рід. Народ. З любові! – син, дочка...
Наповненим здається кожне слово,
мов значень паралельних і нема.
Така ж бо всеоб'ємна мовна повінь -
аж захлинулась глибина німа:
ма... Маю... Мати!.. Мирно. Мамо. Ма!..
(В.Коломієць. Родина)

Напишіть твір-роздум «В мого роду сто доріг».

4.2. Назви спорідненості: батько

На основі тлумачних, фразеологічних словників, етимологічних досліджень мовознавців А.Бурячка, В.Жайворонка, В.Кононенка, А.Критенка, В.Німчука розглянемо лексему «батько».

Лексему «батьки» тлумачать так: батько і мати своїх дітей; предки. Діалектні назви «більш делікатні», вони не виділяють окремо як батька, так і матір. Серед назв зустрічаємо і такі: родичі, родителі. Вони, можливо, запозичені із старослов'янської мови і вказують на спільну турботу про продовження свого роду.

У значенні *батьки* уживають також складні слова *батько–мати*, *отець–мати*, *батько-ненька*, *отець-ненька*. Ці слова пишуть через дефіс, бо вони позначають близькі за змістом поняття, символізують родину, домашнє вогнище (*Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година*), є невід'ємними компонентами весільного вербального коду (*Батько-мати просили і я прошу: "Приходьте на весілля!"*).

В «Історичному словнику української мови» за редакцією Євгена Тимченка до слова «*ба́тько*» наведені два значення: основне – чоловік стосовно своїх дітей; інше (духовний отець, пан-отець) утворилося шляхом розширення семантики першого. З часом до основного значення слова додалися і такі: переносне основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін.; шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо.

Науковці висловлюють припущення щодо походження слова від праслов'янського *bata*, *batja*, що означає "правдивість" і утворене за допомогою суфікса зменшеності –к–. Це слово спочатку вживали для назви старшого брата, котрий часто був для молодшого замість батька або дядька по матері (порівняймо **болгарське бате** (старший брат) і **чеське bater** (брат матері) з давньоруським **бате** ("рідний батько"). Очевидно, переусвідомлення цього слова мало йти в такій послідовності: **старший брат - дядько по матері - рідний батько**.

Найменування *батько* має синоніми: *тато*, *батя*, *отець*, *неньо*, *панотець*, *батюшка* (священник), *папа*.

Чи не найбільш конкуруючими між собою є також і слова – назви на позначення батька. З індоевропейських термінів-назв батька **pater* і **atta* праслов'янська мова успадкувала останнє, спочатку вживане лише в дитячому мовленні, а в кінці XVI- на початку XVII століття – і в мові ділових пам'яток.

Крім української, лексема наявна в польській **tata**, чеській **tata**, сербохорватській **tata** мовах. У румунській мові лексема *tata* залежно від форм звертання має різні значення: *tata advarat* означає «добрий батько», *tat-*

socru – це звертання до свекра, tata-mare – це звертання до дідуса. Від терміна *atta походить суфіксальний утвір отьсь, збережений в усіх слов'янських мовах. Щоправда, з плином часу семантика даної лексики в білоруській, українській, болгарській мовах поступово змінювалася від первісного значення «батько» до переносного – «особа духовного стану». У «Лексиконі» Лаврентія Зизанія **отьсь** – це «піп, особа духовного стану». У верхньолужицькій та нижньолужицькій мовах лексема **wosc** вживається на позначення «предок». У множині отці – це тлумачі християнського вчення; у християнській релігії перша особа святої трійці, Бог отець; епітет до слова Папа римський, отець. У сучасній мові іменник «отець», доводить мовознавець А. Бурячок, вже належить до діалектного рівня.

Іменник «*па́па*», який активно використовують у говорах південно-східного наріччя української мови через посередництво російської мови, є поширеним побутовим росіянізмом. У словнику української мови за редакцією Бориса Грінченка знаходимо інші тлумачення: римській первосвященникъ; дитячий хліб.

Лексема **батѣ** певний час уживалася із значенням «духовний проповідник», на народному ґрунті – як пестлива назва батька. Серед пестливих назв у різних регіонах України побутували також і такі назви «родитель», котре запозичене, очевидно, із старослов'янської мови, «неньо», «ненько», і «бат», що означає «правдивість».

Дослідження, проведені за словниками, варто доповнити характеристикою мовознавця М. Кочергана. Відомий мовознавець доводить, що розвиток значень назв спорідненості частково може зумовлюватися і системними зв'язками. Так, російські слова «батьюшка» і «матушка» спочатку функціонували як пестливі форми називання батька і матері. Згодом батьюшкой стали називати попа, адже для своєї пастви піп виступає пастором, батьком. Матушкой стали називати дружину попа, хоч до пастви вона не мала прямого стосунку.

Фольклорно-діалектологічна практика студентів у селах Східного Полісся підтверджує функціонування й до сьогодні низки похідних від аналізованої лексики: *отьчічь* – «спадкоємець батькового володіння», *батьковщина* – «майнова спадщина по батькові», *батьківство* – «спорідненість по крові між батьком та дитиною»; *батькувати* – «лаяти, сварити, згадуючи при цьому батька», а також продуктивність стійких зворотів: *наче батька рідного побачити* (щиро зрадіти, побачивши доброзичливу людину); *заправити як за рідного батька* (встановлювати високу ціну на що-небудь), *чорт батька знає* (виражати почуття невдоволеності чиєюсь дією) тощо.

Традиційна мораль ґрунтується на авторитеті батькового слова: *Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом; Не навчив батько, не навчить і дядько; Батько – не мати: не поцілує й не приголубить; Не той*

батько, що породив, а той, що до ума довів. Батько виступає захисником природного стану дитини, уособлює гідність, свободу і стійкість духу свого роду, формує в дітей такі фізичні і вольові якості, як витривалість, незламність духу, дисциплінованість, працелюбство.

Від назви *батько* (*батьо*) утворюють зменшено-пестливі слова *батечко, батенько, батонько, батуньо, батусьо, матіночко*, а ще *батьківщина* – «майнова спадщина по батькові», спадщина від батьків; *батьківщина* – країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна; *батькувати* – лаяти, сварити, образливо згадуючи при цьому батька; *батьків* – який належить батькові (батькові ордени); а *батьківський* – належний батькові і матері (батьківський поріг, виражає почуття батька, пройнятий любов'ю (батьківське піклування).

Номен *батько* може вживатися з означеннями: *добрий, мудрий, веселий, втомлений, грізний, сивоволосий, сонцелюбний, хазяйновитий*. Лексема *батько* засвідчена й у стійких означальних словосполученнях: *весільний батько, головатий батько* – чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої; та *хрещений батько* – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька.

У щедрівках батька величають *господарем, хазяїном, ґаздою*. *Господаря пізнають по воротах; ґазду можна пізнати по дворові, а ґаздиню по коморі; Без хазяїна [і] хата (земля, дім) сиротина; Без господаря хата (дім, земля) стають сиротами, «двір (дім, товар) плаче».* *Добрий (справний, на всю губу) господар*, коли є *добрий дім, добре господарство*, бо *добрий господар* має *роботящі руки, пильне око, день і ніч у роботі*. *Добрий господар* – у якого «й соломина не пропаде». Немає *доброго господаря* (тобто є *поганий, кепський, як з собачого хвоста сито*), тоді «пусто в хліві», «вітер у повітці гуляє», «худоба сумує», «ладу не жди».

Образ батька асоціювали з ремеслом, а народних майстрів завжди вважали справжніми родинними педагогами: з дитини-ангела вони творили громадянина. визначали професійну долю сина і доньки.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

«Головні обдарування – від батьків моїх», – вважав Г.Сковорода. *Що означає цей вислів?*

Заручена дівчина, запрошуючи на весілля, в першу чергу відвідує могилки матері та батька, щоб «закликати їх до гурту». *З якою метою це робилося?*

В українській та російській мовах є такі прислів'я:

Не спіши поперед батька в пекло. – Не суйся прежде отца в петлю.

У батьки годиться – В отцы годится.

*Чи є різниця у значеннях поданих прислів'їв ? Поясніть.
За поданими прислів'ями «намалюйте» мовний образ батька.*

Хто батька-матір зневажає, той добра не знає.
Не навчив батько, не навчить і дядько.
Без батька півсирота, а без матері вся сирота.
Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха.

У чому відмінність між прикметниками «батьків» і «батьківський»?

Виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: «батько» – «тато» – «отець». Які слова і з яким значенням вживаються у вашій місцевості?

До яких груп за ознаками можна віднести епітети до слова «батько», вживані в селах Сумщини? Складіть з цими словами речення:

Великоголовий, веселий, втомлений, говіркий, грізний, добрий, дебелий, єдиний, життєзнаючий, задушевний, заклопотаний, коренастий, люб'язний, мовчазний, мудрий, немічний, новоспечений, одинокий, осиротілий, покійний, примружений, рідний, сердитий, сивоволосий, слабий, сонцелюбний, сутулий, тверезий, хазяйновитий, хворий, убогий, шанований, щиросердний.

Прочитайте речення. Поміркуйте, якого значення надають слову «батько» подані епітети?

А це той невідомий батько його, майже нереальний, нафантазований, мов снігова людина (О.Гончар). А ще такого порядного батька син, – каже докірливо директор (У.Самчук). Всі встали й потяглися з чарками до старого осиротілого батька (О.Довженко).

*У казці «Старий батько» є такі рядки:
Жили силою, а розум вбивали. Жили сьогоднішньою користю.
Вбивали «вчора», та тому не мали права на завтра.*

На вашу думку, про що йде мова в тексті?

У селах Сумщини побутує такий вислів «Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом». З'ясуйте його значення.

Напишіть твір-міркування на цю тему.

Значення окремих назв спорідненості в різних мовах не збігаються. Зокрема, слово «мама» у грузинській мові означає «батько»; слово «папа» в російській мові означає «батько», а в українській діалектній – «хліб»; одне із значень слова «баба» в українській мові – «бабуся», а в

турецькій – «батько». Що це за мовне явище? Які приклади такого явища ви можете навести?

Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову приналежність, тип мовлення, основну думку автора.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався.. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелий й рясний. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінської картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько» (І.Багрянний).

У чому зміст поради?

«Помираючи, батько дає своїм синам раду: «Слухайте одне одного, живіть у раді і злагоді, старшому честі не урвіть, бідному допоможіть». («Брати-сироти»)

Прокоментуйте прислів'я

Тричі чоловік дивним буває: родиться, жениться і помирає.

4.3. Назви спорідненості. Мати

Крім основного значення «рідна мати», це слово вживається у переносних значеннях: «батьківщина», «рідний край», «берегиня». Звернемо увагу на останнє із запропонованих значень. В енциклопедії «Мифы народов мира» образ берегині тлумачиться так: «Берегині ... у східнослов'янській міфології це жіночі персонажі. Етимологічно назва

Берегині зближується з іменем Перуна та із старослов'янським словом «пр'гиня» (холм, який поріс лісом)... Дане ототожнення «пр'гині» зумовлено втратою початкових значень слова і співставлення його із семантично близьким поняттям «берег», «поріг» (*p, *bh, *b, * v). В абазинській мові словом «прга» («жар») називають пиріг, у слов'ян також є назва пирога «ватрушка», що походить від орійського слова *vatra* «вогонь». Жіночі фігурки берегині, зроблені з кості, з каменю чи вирізьблені на скелі, були однією з прикметних ознак пізнього палеоліту для всієї Європи й Азії від Піренеїв до Байкалу: «Вона завжди стоїть у медитавній спокійній позі чарування, ...руки її складені на грудях чи на животі, голова схилена додолу...». Письменниця Д.Гуменна висловлює припущення, що саме так зображували жриць, «центральної образів цілої великої доби», а пози, про які йде мова, обрядові, в таких позах відбувалися магічні заговори й заклинання.

В осетинських казках знаходимо словосполучення «мудра Шатана», що є одним із переносних значень лексеми «мати». Це господиня вогнища: вона мудра, знає таємні чари, сама виготовляє цілющі ліки, вміє лікувати. У неї власні комори, повні всякого добра, а в голодні часи вона годує своїми запасами весь великий рід...» На підтвердження сказаному в осетин знаходимо приказку «Мати – богиня роду».

За припущенням українського історика Кузича-Березовського, слово «мама» походить від праіндоевропейського **amu*. Це ім'я праслов'янської богині землі *Amu*, що в дитячому мовленні різних народів сприймалося як «мама». Порівняймо: білор. маці, болг. мати, сербохорв. мати, чес. *matí*, пол. *matí*, лит. *mote* – «жінка, дружина», *motina* – мати, алб. *motre* – сестра, лат. *mater* – мати.

У словниках міститься чимало похідних слів від слова «мати». Зокрема, у словнику Б.Грінченка наведено вживані й дотепер в окремих регіонах України такі лексеми: матінкувати – часто говорити матінка, матеркувати – бути весільною матір'ю, маткувати – бути хрещеною матір'ю на весіллі або звіздинах, безматній – який не має матері.

У фразеологічній скарбниці української мови збережені звороти з даною лексемою: мати городів руських – у давнину місто Київ, столиця Древньої Русі; матері його ковінька – в ролі вигука – виражає почуття подиву, захоплення, обурення; матусина дочка – розбалувана, розніжена дівчина, покірне телятко дві матки ссе – про людину, безпринципно покірливу, корисливу або людину з лагідною, доброзичливою вдачею.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Кого називали нанашком і нанашкою, вуйна і стрина? Які семантичні варіанти цих слів вам відомі? Доведіть це прикладами з художньої літератури.

Відгадайте жартівливу загадку: Мама ким ще може бути?

Серед поданих слів-синонімів до слова «мама» виберіть такі, що стосуються значень:

- а). жінка, що має дитину, дітей;
- б). рідна земля, природа, батьківщина;
- в). Матір Божа.

Безпомічна, благословенна, праведна, простоволоса, пречиста, сподівана, скривавлена, свята, смуглява, покинута, горда, невсипуща, оніміла, сердобольна, чорнобрива, життєдайна, ласкава, праведна.

У яких значеннях вжите слово «мама» в поданих реченнях?

Мати, бліда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла (І.Багряний). Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу – скривавлену матір (О.Довженко). Благословенна в женах, святая праведная мати (Т.Шевченко). І проминає мати край дороги, сумна і чорна, – теж, як та тополя (Л. Костенко).

Що означають слова «батюшка» і «матушка» в українській і російській мовах? Чи зустрічаються такі слова у вашій місцевості? Випишіть з художньої літератури уривки текстів з поданими словами. Якого настрою надають текстам ці лексеми? Чому?

З'ясуйте значення поданих висловів. Продовжіть їх ряд висловами, що зустрічаються у вашій місцевості.

голий, як мати породила; лагідна, як мати рідна.

На основі міркувань учнів загальноосвітніх закладів побудуйте семантичну картину лексеми «мама».

«Для мене матуся – це все, я не знаю, щоб я робила без неї. Інколи люди не цінують доброту і любов своєї матусі, а коли вже її нема, вони починають розуміти, що вони втратили».

«Мама! Яке ще є слово в нашій мові наймиліше і найрідніше. Вона ж рятівний острівець для нас у цьому світі. Цінуймо наших мам зараз, не будьмо до наших рідненьких байдужими. Ми ж частина її єства. Де б ми не були, її молитви оберігають нас від усіх незгод. Я люблю свою маму, і ніхто в цілому світі не замінить мені її добрих очей, ясної посмішки і материнської ласки».

«До порад мами треба завжди прислухатися, бо якщо не послухаєш, то потрапиш у якусь халепу. Мама – це найкращий подарунок для мене, провідник у майбутнє».

«Мати все робить для того, щоб її дитина вибилася в люди. Маму не можна скривджувати, не можна на неї говорити злих слів, бо вони залишають на її серці великі рани, і ніякі ліки їх не вилікують».

«Я завжди зрівнюю свою матусю з квіткою, бо вона добра і весела».

«Колись моя матінка захворіла, в неї була висока температура, я дуже хвилювався за неї. Все, що вона хотіла, я їй подавав. А коли на другий день вона була вже весела, я дуже зрадів, мені стало легше на душі, тож я пішов у школу веселим».

«Мама – це свята істота, яку можна зрівняти з янголом. У неї добре серце, золоті руки, яскрава душа. Люди усієї планети, бережіть матір, тому що це оберіг любові, щастя та доброти!»

Прокоментуйте висловлювання.

Культ матері, так яскраво засвідчений українським фольклором, у художній літературі, – це той талісман, що формує українську особистість. Якщо культ предків звернений в минуле, в сферу повір'їв, культ дітей – у майбутнє, у сферу мрій, то культ матері спрямований у сучасне, у сферу її діяльності у вихованні дітей.

[Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник.- К.: ІСДО, 1996.- С.24]

Прочитайте подані тексти. Визначте національні риси образу української матері.

...Стрепенулося серце материнське, що горіло на повільному вогні, прошепотіло: «Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, ось росте біля вогнища, приклади до обпеченого місця. А до листка подорожника приклади серце материнське... Потім у вогонь покладеш...» [«Материнська любов – найсвятіша», за В.Сухомлинським].

...-Хай буде в наших очах менше світла, але хай над нашою землею ще ясніше горять зірки, щоб сини знайшли по них дорогу до рідних берегів! Тільки сказали це матері, у небі зразу ясно-ясно заблищали зірки. Юнаки побачили їх і щасливо повернулися додому. Ось чому моряки сильні й непереможні: матері віддали їм усе краще, що мали.

[«Легенда про матерів» за І.Панківом].

Мати... Вона всміхається, а сонце вже іскриться в краплинах сліз на щоках, повні розчервонілі руки мати похапцем витирає об фартух, губи їй дрижать хвилюванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше, і, пірнувши в тепло її грудей, льотчик на мить перестає бути льотчиком, і

нема за ним вздовж і впоперек облітаного неба, ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні тривог, ні небезпек, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу. Та це тільки миттєве, потім знову все стає на свої місця, і він перед нею вже приїжджий льотчик, майже гість, і мати, погамувавши кипіння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками [О.Гончар].

Посіяла людству літа свої літечка житом,
Прибрала планету, послала стежкам споришу,
Навчила дітей, як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко – і тихо пішла за межу.
- Куди це ви, мамо? Сполохано кинулись діти.
Куди ви, бабусю? Онуки біжать до воріт,
- Та я недалечко..., де сонце лягає спочити.
Пора мені, діти... А ви вже без мене ростить.
- Та як же без вас ми? Та що ви намислили, мамо?
- А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках?
А я вам лишаю всі райдуги із журавлями,
І срібло у травах, і золото на колосках.
- Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і злота,
Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, -
Лишайтесь, матусю. Навіки лишайтесь. Не йдіть.
Вона посміхнулась, красива і сива, як доля,
Махнула рукою – злетіти увись рушники.
«Лишайтесь щасливі», – і стала замисленим полем
На цілу планету, на всі покоління й віки [Б.Олійник].

Напишіть твір за поданим початком.

Материн гнів, як **весняний** сніг, рясно впаде, та скоро розтане.

Бувай здоровий, рости великий - до **черевика**, від черевика - до чоловіка,
бувай здоровий не сам із собою, а з отцем і з матінкою, з усім домом.

4.4. Назви спорідненості. Дід і баба

Слово «дід» має різні значення, а саме: батьків або материн батько; чоловік похилого віку; заст. убогий чоловік; старець, сторож на баштані, у садку; у переносному значенні – тінь (Наприклад: Кавун не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід (Н.-Лев.)); у множині – люди минулих поколінь (За дідів – тобто дуже давно).

Від поданої лексики утворилися різноманітні похідні слова. Ось окремі з них: дідовід – «поводир у незрячих», дідик – «мітелка з соломи, трави», ведмедик, дідовник – «осот, лопух», дідо – «деталь ткацького верстата», дідизна, дідичність дідівщина – «спадщина від діда; давні дідівські часи»; дідівство – «відчуття належного зв'язку з онуками»; дідовід – «поводир у незрячих»; дідько – «біс»; дідичанка – «дочка поміщика»; дідичня – «родовий маєток»; дідиччун – «син поміщика»; дідизний – «дуже старий».

Серед цих слів виділимо омонімічні. Лексема «**дідух**» означає рослину «білоцвіт весняний», тобто сніп, який ставили за звичаєм у кутку хати перед Різдвом; джгут соломи чи очерету для загорожі або обшивки стін куреня. Словом «**діди**» називають зв'язані по два качани кукурудзи, які підвішують на стінах гуцульських хат, «будяк, осот, тирлич хрестовидний», «вид танцю», «їжа із пшона та борошна». Слово «**дідик**» означає «шкіряний гудзик», «незрячий чоловік», мітелка із соломи, трави, «ведмедик». Лексема «**дідич**» – це «поміщик, великий землевласник», «льон», лопух». Словом **дідинець** (це слово запозичене з польської мови) називали «двір, місце в церкві, де стоять жебраки» і «місце наколо церкви, де поховані предки».

У словнику української мови пропонуються такі значення слова «баба»: мати батька або матері; стара за віком жінка, взагалі жінка; зневажливо: слабкий нерішучий чоловік; жінка, що приймає пологи; баба-ворожка, зла чарівниця; важка підвісна довбня; рід печива з пшеничного борошна; сорт груш і слив.

У художніх творах, у говірках зустрічаємо спільнокореневі слова від слова «баба»: бабкуватий – зморшкуватий, бабити – бути повитухою, бабитися – виявляти нерішучість, бабяхь – ледащо, бабинець – місце в церкві, де стоять жінки, розбабка – ворожка, бабизна, бабівщина – спадщина по бабі, бабниця – посудина, в якій випікається хліб, бабіти – ставати схожим на бабу.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Яке значення слова «дідько» в поданих фразеологічних зворотах: дідько несе; на якого дідька; дідька лисого?

Про якого «діда» йде мова в загадці «Старий дід мости помостив, молода прийшла – мости рознесла»?

Розкрийте семантику слова «дід» у поданих реченнях. Які значення епітетів, що використані до цього слова?

Знайшла (лікар) його організм без особливих змін і відіслала до невропатолога, веселого, добродушного діда... (Г.Тютюнник).

З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний (Панас Мирний). Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його чорні від праці руки і гадала собі: який же він був у молодості? (Г.Хоткевич).

Се був дід дуже старий, білявий, а проте чуйний, високий, прямий, як явор (Марко Вовчок).

Про який звичай іде мова в поданому уривку. Яке значення слова «дід» у тексті?

Геть увечері, коли стемніє, на город виносили «дідуха», палили, пускали на теплий дух, тобто проганяли зиму, закликали весну:

Благослови, Тройця!

Богородиця!

Нам в лісок

Гуляти,

Нам вінки

Завивати.

Ой, Дід-Ладо, завивати!

(О. Воропай. Звичай нашого народу.)

Який настрій вірша? Які художні тропи «допомагають» схарактеризувати образ дідуся?

Як голуб сизенький,

по садочку ходить,

і мене малого,

Онученька свого,

За рученьку водить.

По садочку ходить,

яблучка знаходить,

Ще й дає на горіхи,

Мій дідуньо милий,

Як голубчик сивий,

З ним багато втіхи.

(М.Підгірянка. Мій дідусь старенький).

Відгадайте запропоновані загадки. Яких значень набуває слово «дід» у поданих рядках? Намалюйте його портрет.

Ходить лісом дід лахматий,

Одягнувся в кожушину,

Мед шукає і ожину,

Літом любить полювати,
А зимою в лігві спати.
Як зачує він весну
Прокидається від сну!»
(?)

Стоїть дід над водою
З білою бородою.
Тільки сонечко пригріє,
Борода почервоніє.
(?)

Коло бабусі сидить дід у кожусі, проти печі гріється, без водички миється.(?)

7. Чи відома вам описана гра? Які значення слова «дід» у поданому тексті?

Гра «Дід та онуки»

Діляться на два рівних гурти. Призначають, якому гуртові ховатися, а якому шукати. Той гурт, що буде шукати, вибирає собі Діда й відходить кудись убік або жмуриться, щоб не бачити, хто де заховається. Ті, що ховаються, вибирають матку, яка й ховає своїх дітей недалеко одне від одного. Потім іде до Діда й каже йому: «Діду, давай руку !» Взявши його за руку, Матка водить Діда з онуками далеко від того місця, де заховані діти. Дід і онуки оглядаються на всі боки і тільки-но побачать, де заховані діти, біжать до них, щоб спіймати хоча б одного з них. Діти ж у свою чергу, біжать до Матки. Якщо вона зустріне дітей раніше за своїх «ворогів», то заховає їх. Коли ж Дідові з онуками пощастить кого-небудь із дітей спіймати швидше, ніж Матка зустріне з дітьми, гурти поміняються ролями. (Записано в селі Полошки Глухівського району Сумської області).

Фразеологізм «бабине літо» – з болгарського відповідника дослівно перекладається як «бідняцьке літо», а в англійській мові звучить як «індійське літо».

Що означає цей фразеологічний зворот в українській мові?

Чому багато народних казок починаються словами: «Жили собі дід та баба»? Наведіть приклади таких казок. Складіть мовний портрет головних персонажів.

Яке значення слова «баба» у приказці «Баба надвоє ворожила»?

Розкрийте семантику слова «баба» в поданих реченнях. Які значення епітетів до цього слова?

Оця горлата баба наробить такого крику (І.Нечуй-Лев.).
Тут же вештається похмура, згорблена баба (Г.Хоткевич).
Двері рипнули. В кімнату увійшла її нянька, стара Ганна, проворна й смілива баба (І.Нечуй-Лев.).
Мені Максим сказав, що ти тут. Він усе мені розповів... – язиката баба, твій Максим (М.Зарудний).
Мотря зовсім оселилася в «довгоп'ятої» баби (Панас Мирний).
В одній хаті добра бабуся заплакала, дивлячись на мої скорцюблені холодом пальці... (Ю.Смолич).
В її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся (І.Франко).
Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся (Вал.Шевчук).
Старую бабуся згадаю. Вона мене кохала: піснями пеленала, Рідним словом кормила, рідній мові учила (А.Метлинський).

Яке значення прислів'їв:

«Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради»,
«Баба без діда – як борщ без хліба»,
«Добре було при діду: щодня рибка к обіду».

Прочитайте текст. Які цінності важливі для поета? Як у твоїй сім'ї зберігається пам'ять про бабуся чи дідуся? Які цінності важливі для твоєї сім'ї, для тебе?

Такий, як є, стою на кружині.
Мені нема що від людей ховати:
Он сад цвіте. Он... одцвітає мати.
Он батьків сміх... у рамці на стіні.
Стоять баби – в онуках квіт їх днів.
Стоять тітки у бабиному літі.
Дядьки – зніжковілі, ніби діти,
Від сяєва державних орденів.
Це – мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.
Я весь у нього. Весь він – у мені
Своєю колосковою судьбою:
З веселим сміхом понад градобої,
І з павутинням думи по стерні (Борис Олійник).

4.5. Концепт «діти»

Тлумачний словник української мови подає такі значення цього слова: маленькі дівчатка і хлопчики; сини і дочки різного віку; майбутнє покоління.

Праслов'янське *deti* є формою множини збірного іменника *detь* – годоване груддю, звідки *doiti*, *deva*, що в українській мові відповідає словам доїти, діва. На вік без розрізнення статі в різний час указували і такі слова: *дѣтскъ* – «дитина, хлопчик», *чадо* – «дитина», *говірк.* робятє – «дитина». У «Лексиконі» Памви Беринди зафіксоване слова «*отроча*», що пояснюється так: *дитя, немовятко, дитятко, пеленчатко* (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року).

Серед поданої лексико-семантичної групи слів наявні лексеми з досить «примхливою» вдачею. Що може бути спільного між словами «**дитина**» і «**парубок**»? Виявляється, в індоєвропейській мові **orbh* означало «маленький, дитина». Така семантика ж російського слова *ребенок* і українського діал. *робя* (на відміну від спільнослов'янського терміна *роба* – «селянка, особисто залежна від феодала»). У XIV – XV ст. етимологічний корінь **orbh* «сприяє» виникненню терміну *парубок* – «феодално залежний чоловік, челядник, двірський слуга» (пор. у польській мові *parobek* «наймит»), а в XVI-XVIII ст. це слово набуло ще одного значення – «неодружений чоловік» (пор. у німецькій мові *erbe* – «спадкоємець»).

У російській мові такими ж близькими є слова «младенець» і «юнець», пор. прасл. **moldenьсь* – «хлоп'я, юнак», ст.-сл. *младьньць* «хлоп'я», пол. *mlodzieniec* – «юнак». Особи відповідної статі й віку у Давній Русі іменувалися *молодъ* <*moldъ*, *уноша* <*junosa*, *отрокъ* < *otrokъ*. Цей віковий період (пор. рос. *младенчество*) позначається в українській мові словосполученнями *раннє дитинство* або *дитячі роки*, хоча останнє має значно ширший віковий діапазон. Основним найменуванням на позначення хлопчика або дівчинки цього дитячого віку виступає *дитина*.

Наприклад: Лише ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння мале і беззахисне...» (О.Гончар). Для позначення періоду дитинства в українській мові існують рідковживані слова «малоліття», «малолітство».

Отроком називали хлопця-підлітка, корінь «*ректи*» первісно мав значення – юнак, молодик, що ще не має права говорити «на вічі» (якому відмовляють на вічовому зібранні). Вік, перехідний між дитинством і юністю, називається *отроцтво*, інколи *підлітство*, що є стилістично і емоційно нейтральним позначенням хлопця або дівчини дванадцяти - шістнадцяти років, але майже невикористовуваним в українській мові.

Період отроцтва є своєрідним містком, по якому людина переходить в юність. Назва *juposa* юноша потрапляє в українські словники з другої половини XVI століття. На сьогодні ці слова залишилися існувати лише в окремих говорах української мови. Словник української мови лексему «юність» тлумачить так: «Період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму, молодість».

Слово юнацтво частіше виступає як збірне, позначаючи молодих людей обох статей або юнаків, наприклад: «З різних кінців, з різних сторін, назліталось юнацтва набиратися розуму, слухати правди слова...» (Панас Мирний).

Слово *дочка* в різних мовах означає особу жіночої статі щодо своїх батьків. Як розмовне, це слово є ласкавим звертанням літньої людини до молодшої жінки або дівчини. Мовознавці висловлюють припущення щодо походження слова від дієслова «доїти», «доїтися» (беруться до уваги родинні зв'язки – дочка п'є молоко матері), але остаточно це питання не вирішено.

В українській фразеології з даною лексемою наявні такі вислови: *годитися у дочки* – бути набагато молодшою від когось, *духовна дочка* – жінка, що постійно сповідується у свого духовного отця. У російській мові зустрічається вислів «дочь Евы», де поняття «дочка» розглядається в гумористичному плані: так говорять про ту, що «сує носа не в свої справи» і часто цим шкодить навколишнім.

Братом або сестрою називали кожного із синів та дочок щодо інших дітей того ж батька або матері. Братом і сестрою вважали також однодумців. У Давній Русі ці іменники вживали при звертанні до чужих людей переважно однакового віку для виявлення дружніх та приятельських почуттів. Після прийняття християнства словами «брат» і «сестра» стали називати один одного ченці й черниці.

Слово «сестра» по-санскритськи *swasra* означає «утішниця». Похідні від слова «сестра» такі: сестриниця – племінниця, сестрич – племінник, посестра – добросердна людина, яка завжди допомагає порадою. Емоційно-забарвлені деривати «сестриця», «сестриченька», «сестронька», «сеструня», «сестронька», «сестричка» часто зустрічаються в народних піснях.

Слово «брат» по-санскритськи *bratar* означає помічник. Від слова *брат* утворилися такі похідні: братань, братанич – «племінник, син брата»; братана – «племінниця, дочка брата»; братак – «друг»; братняк – «син дядька»; братиця – «братова жінка»; братовизна – «спадщина після батька»; братки – «вид хлібного печива»; братщина – «церковне братство»; братівщина – «військова дружина, загін», братки – нар. назва квітки і вид хлібного печива. У бойківському говорі існують і такі фразеологічні одиниці: *кращунів брат* – «менший хліб, який печуть на Свят-вечір», *бокова сестра* – «коханка, наложниця».

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Які значення слова «діти» у поданих сталих висловах?

Іти на діти; ніде правди діти, поводити себе, як дитина.

За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми: дітвага, дітва, дітвачча, дітко, дітний, дитинець, дитун.

Виконайте лінгвістичний аналіз уривків:

Ну як же сину?- ласкаво й тихо спитав батько.- Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали, ми робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарішали, то невже ж ти виженеш із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню? Василькові зробилося і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою. (В.Васильченко «Свекор»).

Діти мої, діти мої!.. Чи мені ж те оповідати, що не одна нянька стара хлопцеві серденько в'ялила? (Марко Вовчок «Два сини».)

Благаєм же тебе дітву гойдати

Так, щоб вона у стовбур не пішла.

Їй разом з серцем розум колихати.

(П.Куліш «Няньчина пісня»)

Серед поданих слів-епітетів виберіть такі, що стосуються:

1) сина, 2) дочки, 3) і сина, і дочки:

акуратний, білозубий, білявий, благородний, блудний, бойовий, бравий, ввічливий, вільнолюбний, впертий, вродливий, гнучкий, доброзичливий, заплаканий, квітучий, кремезний, ладний, мініатюрний, мудрий, мужній, показний, спесивий, тонкостанний, хазяйновитий, чорнокосий, шанобливий, щебетливий, ущипливий, рішучий, норовистий, пихатий, ясночолій.

За словниками (тлумачним, етимологічним) з'ясуйте значення слів «правнук» і «прадід».

Поясніть значення фразем «прийомна дочка», «дочка народу», «батькова доця», «годиться в дочки».

Проаналізуйте символіку пісні з казки «Телесик»

Люлі, люлі, Телесику,

заварили кулешику,

з ручками, з ніжками,

будемо тебе годувати.

Вагітній жінці бажають, щоб дитя «народилося в сорочці». Цей фразеологічний зворот має відповідники в англійській («народитися із срібною ложкою в роті»), у французькій «народитися зачесаним» мовах. *Поясніть значення цих висловів.*

Вашій увазі пропонуються назви дітей у різні вікові періоди. Чи відомі вони Вам? *Які паралельні назви існують у Вашій місцевості:*

осьмак – дитина, народжена у вісім місяців;
первак – перший син;
пискля – дитина, що часто плаче;
підпасок – дитина на п'ятому році життя;
сокотун – дитина, що вчиться говорити;
стригунець – дитина на третьому році життя;
товкун – дитина, що постійно бігає;
шавкотун – дитина, що говорить шепеляво;
шмиглик – дитина, що пустує.

Познайомтесь з піснею, записаною в с.Обложки Глухівського району на Сумщині. До якого жанру належить ця пісня?

Охарактеризуйте значення підкреслені слова. Які лексичні діалектизми характерні для цієї місцевості?

А ми вчора на родинях були,
А вже сьогодні на хрестини прийшли.
Ой, дай, Боже, дитя охрестити,
Тую хату і кумів та й розвеселити.
А ми прийшли вже з Божого храму,
Принесли вам дитину додому.
Дитина ваша хрещена,
Кумами слічними принесена (Народна пісня)

Досить специфічною є дитяча лексика. Так, серед назв їжі на означення поняття хліб поряд із загальнопоширеним словом папа вживаються і такі назви: кольо (лемк. говір), біба (покутський говір), дитячі назви картоплі: буля, боля, копка, катоса, котя, котька.

Чи існують ці назви у Вашій місцевості?

Відгадайте загадки, записані М.Номисом на Чернігівщині. При потребі зверніться до збірника прислів'їв М.Номиса:

Мати товстуха, дочка красуха, а син кучерявий.

Був я у матки-полуматки, ночував на страхах-полях, клав я огонь із чернеї землі, їв я тінь-молоко.

Досить поширеними та улюбленими стравами українців є різноманітні каші. Наведіть приклади фразем з опорним словом «каша», що вказують на вік дитини. *У яких жанрах фольклору зустрічаються такі фраземи?*

Поставте у кличному та родовому відмінку однини і множини слова баба, брат, дочка, сестра.

З'ясуйте семантику таких словосполучень: батьків син, блудний син, Божий син, вражий син, названий син, мамина дочка, синок.

За етимологічним словником поясніть зв'язок між лексемами «дівка», «дівчина».

Чим відрізняються слова «братерський», «братній», «братський».

Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин.

Розкрийте зміст крилатих висловів:

«Син мудрий – потіха для батька, а син нерозумний – то смуток для неньки його» (Притча Соломона).

«Добре, в кого є господа, а в тій господі є сестра або мати добрая».
(Т.Шевченко).

Поміркуйте над загадками:

У хлопчика стільки ж сестер, скільки й братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів. Скільки в сім'ї сестер?

Скільки їх було: мати, дочка, брат, сестра, дядько, племінниця?

У двох сліпих був брат Іван, а в Івана братів не було. Хто були сліпі?

Одного батька і однієї матері дитина, а нікому з них не син?

У семи братів по одній сестрі. Скільки всіх?

Назвіть персонажів загадки, записаної О.Духновичем.

Два сини, два батьки,
Три риби зловили,
Без великих спорів
так ся поділили,
Що кожному одна ціла
Дісталась без розділа.

Перекладіть словосполучення, подані у словнику В.Даля, на українську мову. Чи зустрічаються такі назви у вашій місцевості? Які паралелі сполук можливі на діалектному ґрунті?

Кровные, полнородные братья, одного отца – матери; сродный брат, сын дяди или тети, внучатый, сводный брат, сын вотчимы или мачехи; привинчанный брат до брака родителей, молочный брат; братья крестовые; названные братья.

(Підказка: див. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.-Т.1, М.: Рус. язык, 1981.-С.111-112).

З'ясуйте значення слова «брат» у поданому тексті?

Ой щось мені, та милі браття,
Та мед-вино не п'ється,
Ой десь мій син та Морозенко
Та із турчином б'ється.
(«Ой Морозе, Морозенку»)

Любіться, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
(Т.Шевченко).

Поясніть правописні моменти:

Яку форму числа приймають іншомовні прізвища, вживаючись зі словом «брати», словосполученням «брат і сестра»;
як узгоджується присудок з підметом, вираженим словосполученням брат з сестрою, чоловік з жінкою, батько з матір'ю;
коли ці сполуки пишуться таким чином: «брат-і-сестра», «мати-й-мачуха»?

Розкрийте значення прислів'їв:

Брат братом, а мед за гроші.
Хоть ми собі брати, а кишені наші не сестри.
Брат мій, а розум у нього свій.
Як брат брату не поміч, то що вже чужії люди.
Сестри рідні тоді, коли усі вийдуть заміж.
Одна сестра – вірна порада.
На сонці тепло, а біля рідної сестри добре.
Сестри ні купити ні заслужити.

Що можуть означати такі порівняння:

укр. «як дві краплі води», англ. «як дві горошини», німець., чеськ. «як двоє яєць»?

Яка причина кількаразового повторення слів весільної пісні? Який обряд описано в пісні? У чому його суть?

Що первий голосочок – батенько кличе,
А другий голосочок – матінка кличе,
А третій голосочок – братичок кличе,
Да батенько кличе в терему мести,
А матінка кличе кужелю прясти,
А братичок кличе коня напувати...

... Прошу я вас до хати
Кісоньки розплітати...»
Братіку-сокілечку,
Стань собі на стільчику,
Січи, рубай,
Сестри не дай! (З весільної пісні)

Які мовні засоби використані в тексті для характеристики брата і сестри?

Брати мої, брати мої,
Брати-соловейки,
Чом до мене не ходите
Да щонеділеньки.
Сестро наша, сестро наша,
Сестро нечужая,
Як до тебе нам ходити,
Що ти убогая.
Ой дарма, що убогая,
Да ще й не гордая, -
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.
Хліба-соля роздобуду,
Рада роду буду.

(пісня роду Довженків, Чернігівщина. У книзі: Наспівала мати. Пісенний світ О.Довженка. Упор. В.М.Пригородовський. – К.: Муз. Україна, 1995.).

4.6. Назви свояцтва

За словником М.Фасмера, лексема **сват**, що має таке ж звучання у білоруській сват, у давньор. сватъ, болгарській сват, сербо-хорватській сват, словенській svât, у чеській і словацькій svat, у польській, верхньолужицькій, полабській swat, походить від займенникової основи svo -sve і тлумачиться як «гість», «чужак», «сам по собі», «родич, друг». Тепер сватом називають людину, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, сватає обрану особу; так називають старосту у весільному обряді, батька або родича одного з подружжя щодо батьків.

Наприклад: «Він натякнув невістці, що добре було б, якби свати приїхали на гостювання». (Тют., Вибране).

Сваха ж – це родичка одного з подружжя щодо батьків та родичів другого, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі (Закувала зозулина на даху, на даху, моя мамка тую матір не хоче за сваху. (Коломийки, 1969).

Сватом називають також і залізний стрижень усередині ткацького човника, на якому обертається цівка з нитками. Серед похідних у регіонах України збережені пестливі назви *сваторок, сватко, сваточок, сватонько, сватуню; свашка, свашечка, сванька, свашечка, сватач, сватальник*.

Українська мова багата на фразеологічні звороти, опорними словами яких виступають слова **сват, сваха: бути сватами** – домовлятися з ким-небудь про влаштування на якусь роботу або ціни під час торгування; **запити сватання** – випити горілки на знак остаточної згоди на шлюб; **весільний сват** – той, кому доручено сватання; **кум королю і сват міністру** – так говорять, якщо людина поводить незалежно, іноді бундючно; **як переїжджа сваха** – говорять про тих, хто часто міняє місцепроживання; **ні сват, ні брат** – зовсім чужа людина.

Розглянемо лексеми «тесть», «теща». У праслов'янській мові дружинин батько називався *тъсть*, (рос. *тесть*, ст.-сл. *тъсть*, білор. *цесць*), рідше зустрічається описова форма жіноч. батько. Від слова походять деривати *тестонько, тестойко, тестечко, тестечок*, (*тестевщина* – майнова спадщина після тестя). Цікаво, що в румунській мові свекор і свекруха звучать як *soacra mare* і *socru mare* – «великі» батько і мати, а *тесть* і *теща* – *тіса, тіс* «маленькі». У цьому є певна рація, адже основну роль у підготовці і святкуванні весілля завжди відігравали батьки нареченого.

Цікаві лексеми «*невістка*» і «*наречена*». Основне значення деривата **nevesta** «невістка» (нововведена жінка в родині, тобто приведена з іншої родини) у багатьох мовах розширилося або змінилося: пор. укр. *невістка*, рос. *невестка* – «наречена», польськ. *synowa* – «дружина сина» або *bratowa* «дружина брата». Статус жінки в Україні був завжди високий, про що свідчить і похідне слово *невіститель*, тобто наречений.

Серед похідних від цього слова вирізняються і омонімічні: слово «невістульки», наприклад, може означати рід рослини.

Чоловіка, дочки, сестри або зовиці називають зятем, у західноукраїнських говорах та польській мові – діверко. Етимологи вважають, що слово пов'язане з *g'en* – «плодити, родити, знати», на східнослов'янському ґрунті праслов'янське слово *zety* прийшло зі значенням «рідний, прийнятий у родину». Щоправда, деякі дослідники не погоджуються з останнім тлумаченням, пояснюючи тим, що зять дуже рідко «брався» родичами дружини в свою родину. (див. Циганенко Г.П. *Этимологический словарь русского языка*. -К.:Рад.школа, 1989.-с.278)

У більшості випадків після одруження молоді жили в родині чоловіка. Отже, забирали не зятя, а навпаки, зять забирав доньку. Існує також припущення, що праслов'янське слово *zety* розвивалось від «*genti*» – «*gen*» – «родити»: кожен зять є чоловіком своєї дружини, а отже, продовжувачем свого роду.

Багатозначними виступають такі лексеми: на позначення брата дружини – *швагер, швагро, шурин* (Харківська область), *шуряк* (Черкаська область), *шурак* (Київська область); на позначення брата чоловіка – *дівер, діверко*; сестри дружини – *свість, свістілка, своячка, своячениця, швагрува*; дружини чоловікового брата – *ятрівка*; дружини брата дружини – *сваячка, швагрува*; чоловікової сестри – *зовиця, золовиця, діверівна, шовгоривна, шовгориня*.

Наприклад: «Оддай же мене, моя мати, до білої хати, де свекорко, як батенько, свекруха, як мати, де зовиці, як сестриці» (Чуб.).

Низка синонімічних лексем існує для називання *материного брата* (уйна, вуйна, тітка, дядина, дядна) або *дружини батькового брата*: стрийна, стриянка, вуянка, дядина. Розглянемо окремі з них.

Тіткою (тітонькою, тіточкою, тітунею, тітусею, дядиною) називають сестру батька або матері, дорослу жінку. Використовують і як звертання до жінки, старшої за віком.

Дядько – це брат матері або батька, чоловік середніх років, старший за віком чоловік, селянин, особа (як правило, унтер-офіцер), якій доручалося навчання новобранців у царській армії. Припускається, що в минулому це слово мало також і значення «батько». У деяких південно-західних говорах слово «дядько» інколи вживається на означення рідного батька, що вказує на збереження давніх традицій, за якими ці поняття довгий час не розрізнялися.

В українських говірках зустрічаються і такі лексеми: **дядини** – вівторок на першому тижні після Великодня, у який поминають дядьків та тіток, **дядьковщина** – спадщина по дядькові, **дядушка** – пестливе до слова дядько, так говорять і про хитрого чоловічка.

Членів подружжя називають у різних мовах по-різному. Зокрема, **чоловіка** в *українській мові* називають застар. дружина, отець, уроч. муж, батько; в *російській* – отець, муж, уроч. супруг; *білоруській* – муж, бацька, діал. човек, уроч. айцец.

Дружину в *українській мові* називають жона, дружина, в *російській* – мати, жена, уроч. супруга, в *білоруській* – маці, жонка.

Історія мов дає можливість заглибитися в таємницю значення цих лексем. Так, у санскриті слово чоловік означало *pati* («господар»), а жінка – *patni* («господиня (пані)»); у грецькій *posis* – це чоловік, а *potnia* – означає шановна, поважна, статечна дружина.

Лексема «чоловік» уходить в побутовий обіг в кінці ХVІІ століття, витісняючи праслов'янське слово «муж» (від прикметника «мужественный»), залишаючи за попереднім право вважатися застарілим та урочистим.

Серед давніх фразеологізмів з опорним словом «муж» збережені такі вислови: **бути за одинь муж** – бути в згоді; **за мужь ити** – виходити заміж.

За лексемою «чоловік» закріплюється кілька значень: особа чоловічої статі (в такому значенні побутує і в сербській мові); одружена особа стосовно до своєї дружини; людина, селянин. Це слово вживається також при вказівці на певну кількість людей. Мовознавець А.Бурячок наводить стилістичні синоніми до слова: уроч. дружина, фамільярне мужик, поширене в південно-східних говорах, старий тощо. Поширені в мові суфіксальні утворення від цього слова створюють загальний тон пестливості, зневаги, поетичної піднесеності, застарілості: *чоловіцтво, чоловіченько, чоловічок, чоловічисько, чолов'яга, чоловіколюбець, чоловічий* (людяний).

У фраземах з опорним словом «чоловік» містяться яскраві образні характеристики людської вдачі: божий чоловік – прочанин, стріляний чоловік – бувалий, з досвідом, як один чоловік – всі, одностайно.

Частина слів з ключовим словом «чоловік, чоловічий» термінологізувалася:

Чоловіча рима – це рима з наголосом на останньому складі.

Чоловіча стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак, що відрізняють чоловіка від жінки, такий, як у чоловіків; заст. людський;

Чоловічий рід – лексико-граматичні особливості певної групи іменників, що мають свій тип відмінювання.

Старовинне народнопоетичне найменування особи жіночої статі *жона* у «Словнику української мови» трактується як розмовна, рідковживана лексема. Українські говори, особливо карпатські, зберігають давню семантику лексеми «жона» (жонка, жуонка, жинка, жінка) – «особа жіночої статі». Слово «жінка» багатозначне. Уже у праслов'янській мові лексема *zēna* суміщала кілька значень, зокрема, такі: дружина, д-інд. *gana* – божественна жінка (пор. англ. *queen* – королева).

Дослідниця Д.Гуменна висловлює припущення, що слова «жона» і «рід» є близькими. В Індії слово «**женана**» означає гарем, тобто частина міста, половина дому, де живуть жінки, дочки, невістки. В індуській родині *ghinni* (гінні) називають жінку-господиню.

З грецької мови перейшли до загального вжитку різних мов слова, пов'язані з біологічними відтворюючими моментами: *гени, генеалогія, генерація, генеза, геній*. У санскриті *жнана* – знання. Отже, лексема «знання» може бути співвідносною зі значенням «жіноча мудрість».

Слово «дружина» походить від слова «друг» – товариш, тобто довірений при товарі, маєтку, худобі (пізніше пастух). Сьогодні це слово означає також заміжню жінку стосовно чоловіка, одруженого чоловіка щодо своєї жінки, групу, загін, добровільне об'єднання людей, створене з певною метою.

На авторитет української жінки вказує слово «подружжя» (в російській мові відповідником цього слова є слово «соупруги», первісно «пара волів, запряжених в одно ярмо»).

В українському весіллі молоду і молодого називали Князь і Княгиня, Місяць і Сонце, Зоря і Місяць, Вогонь і Вода, Лебідь і Лебідка, Голуб і Голубка, Лада і Ладі (в хетській – la-ta-a-as, лікійській – lada, польській, литовській, болгарській мовах – lada). Морфема ла- містить семантику «ніжний», «люблячий», «красивий», морфема -д ->«друг». Таким чином у поданих словах знайшли відображення почуття любові, поваги, краси.

Ладі – бог шлюбу, втіхи, благополуччя. На свято Лади, Бога родинної злагоди, яке відбувалося з 25 травня по 25 червня, молодь співала таку гаївку: «А ми просо сіяли, сіяли, ой, Ладі, сіяли...».

Лада була відома в усіх міфологіях. В індійців її називали Бгавані, у єгиптян – Ізіда, римляни мали Цибелу, в асирійців була Милита, у стародавніх греків – Гера, мати богів, Афродита – богиня краси, Минерва – прародителька Сонця.

Відомий дослідник слов'янської міфології М.Костомаров зазначає, що Лада символізувала собою природу, життєву основу, була і матір'ю сонця, богинею кохання, гармонійного співжиття, подружжя, весілля, краси, благополуччя. На вишивках Лада зображувалася здебільшого у весняному вінку верхи на коні разом зі своєю донькою Лялею та пучечком червоної калини в руці.

«Благослови, мати, ой, мати, Лада, мати, весну закликати,»- співали дівчата-ладовниці, водючи хороводи на початку весни на честь богині Лади (свято Лади наставало тоді, коли починав танути сніг і тривало до початку польових робіт). За давньою легендою, Лада, несла весну на землю Оратанії, вирішила відпочити серед степів Тавриди й міцно заснула. Цим скористалася Мара, тобто зла сила. Вона густо засіяла довкола сплячої Лади колюче терня, яке швидко проросло й забуяло. Пробудили Ладі далекі й відчайдушні моління оріїв, які благали тепла на свої ниви. Підхопилася Лада, кинулася бігти в рідний край, нести тепло і весну, але колюче терня нестерпно дерло її тіло. І там, де падали краплі Ладиної крові на землю, виростали буйні кущі червоної калини.

Слова Ладі, Лада зафіксувалося в багатьох географічних назвах: річка Лада на Холмщині, містечко Ладизинка на Київщині, селище Уладівка на Вінничині. Відома ця назва також у Хорватії, Словенії, Сербії, Болгарії, Польщі, Росії, Молдавії, Румунії.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Охарактеризуйте семантичне наповнення назв спорідненості та свояцтва у поданих нижче текстах

- Ой дядечку,
Голубчику,
Змилуйся надо мною!
Не дай мені,
Сиротині,
У яму іти живою!
Як рибонька без водиці,
Так я, сердешна, б'юся!
За дурного за Кандзюбу
Силує матуся.

[Г.Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці]

Якого значення набувають слова «тітка», «дядько» в поданих реченнях?

Ви, тіточко, певне, до Терентія Дорохтейовича? Добрий вечір вам! (М.Стельмах). Та не довго ми жартували! Оддали нас у науку дядькові-старшому москалеві (Н.-Лев.). Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами (Тют.). Нашого дядька ще мало біда гнула, а як скруте в баранячий ряг, він усе знайде (Стельмах). Такий родич, як чорт козі дядько. Зріє виноградина, Та не для тебе, дядино (Народні прислів'я).

Поясніть значення таких висловів:

Ні сват ні брат. Дядько – не батько, а тітка – не мати.
Кум не родина, зять – не дитина, а невістка – чужа кістка.

Яке призначення емоційно-забарвлених слів у тексті?

Щоб свекорко, як батенько, свекрівонька, як матінка, до мене були;
Щоб діверки та зовиці, мов братіки та сестриці, мене прийняли.

Яка семантика фразеологічних зворотів:

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Доберіть синоніми до слова «безладдя», складіть з ним речення.

Наведіть приклади ліричних, обрядових пісень зі словами «лада», «ладо». З якою метою використовуються ці слова?

Поміркуйте над висловом В.Далі: «Где мир да лад, там Божья благодать». Що означають у цьому тексті підкреслені слова?

Поясніть відтінки у значенні поданих слів. Кого характеризують такі епітети?

Молода, коханочко, коханко, моя зозуля, моє серце, моє серденько, серце-потіхо, моя дружина, молодая весняна пташина, мила, моя галка, голубко, голубонько, голубочко сиза, голубко вірненька, душечко.

Антропоніми у творах П.Куліша вказують на родинні зв'язки, сімейний статус персонажів-денотатів, їх залежність від чоловіка, від батьків тощо:

З'ясуйте походження поданих прізвищ.

(Наприклад: Петро Шраменко - Петро, старого Шрама син).

Череванівна, Прохор Осауленко, Маруся Ковбанівна, Череваниха, Ковбаниха, Барабашиха, полковник Шрам, гетьман Петро Сагайдачний, сотник Іван Юско, осаул полковий ніженський Гвинтовка, сотник Білозерець, князь Гагін, сотник Гордій Костомаха, Сомко-гетьман, окружний Бреус Ілля Семенович.

Прокоментуйте вислів.

«Єдине, що від нас іще залежить, – принаймні вік прожити, як належить» (Л.Костенко).

5. ЕТНОЕСТЕТИКА МОВИ РОДИННИХ ВИХОВНИХ ТРАДИЦІЙ

5.1. Родинні виховні традиції

Височінь ціннісного сходження виховується в родині, а серцевиною родинної виховної практики виступають родинні традиції. Якнайповніше відповідаючи менталітету українського народу, родинні міжпоколінні, трудові, мовні, побутові, мистецькі, оздоровчі, громадські традиції вироблялися впродовж усієї історії розвитку етносу і вбирають різні аспекти життя, побуту, трудової діяльності, самобутність родини, жителів певного регіону й України загалом, виховують потребу в людському спілкуванні, виховують совість, гідність, почуття спорідненості, добра і доброзичливості, розвивають уміння і моделі комунікативної поведінки, що сприяють ефективній адаптації в суспільстві, міжетнічному взаєморозумінню і взаємодії. «Справжня традиція ... – це жива сила, яка тонізує та інформує теперішність», - влучно пише про це І.Стравінський.

Достатньо аргументовано відстоював місце родинних традиційних впливів на естетичний розвиток особистості І.Огієнко. Моральний зміст праці полягає в тому, що коли дитина створила власними руками корисне людям, вона не залишиться байдужою до результатів чужої праці. Такий підхід педагог радив здійснювати через застосування в родині методів прохання, поради, наставляння, поступово й ненав'язливо.

В останні десятиріччя питання використання родинної педагогіки у школі й сім'ї досліджують Т.Мацейків, Є.Сявак, А.Кузьмінський, В.Омеляненко, В.Постовий, Ю.Руденко, Т.Усатенко та ін. Ціннісні здобутки української родинної педагогіки як складову естетичного розвитку особистості розкрито в наукових студіях М.Вовк, М.Дмитренка, Д.Добрусинець, В.Жайворонка, С.Єрмоленко, В.Кононенка, В.Конобродської, Л.Мацько, О.Мацько, Г.Онкович, О.Отич, Р.Скульського, М.Стельмаховича, В.Ужченка, Д.Ужченка та ін.

Передусім з'ясуємо сутність понять *родинні виховні традиції, звичаї, обряди*. З-поміж існуючих імпонує характеристика етнографів та істориків. Дослідники пов'язують традиції з процесом позабіологічної передачі наступним поколінням усталених культурно-побутових особливостей, що забезпечує ефективну дію механізму культурної спадкоємності, без якого неможливий розвиток нації. Слушним є і твердження етнопсихологів, які відносять до традицій синтезовані, підпорядковані національному ідеалу

вірування, способи мислення, почування, страждання, норми поведінки попередніх поколінь.

Під назвою «родинні виховні традиції» вчені розуміють сукупність духовно-моральних цінностей, ідеалів, засобів і форм навчання та виховання, що передаються в родині від покоління до покоління через мову, працю, усну народну творчість, звичаї і обряди. У цій назві поєдналися народні і сучасні виховні традиції українців і народів, що проживають серед них. Мета родинних виховних традицій – цілеспрямовано, систематично і непомітно впливати на тіло, душу й розум дитини змалечку, прищеплювати їй якості здорової і розумної особистості, формувати риси порядного сім'янина і гідного представника свого роду і народу.

Родинні традиції розмаїті за призначенням, змістом, характером, функціонуванням, виховним впливом. Більш доцільною, враховуючи соціальне замовлення суспільства стосовно вихованості й освіченості підростаючого покоління, а також положення дидактики щодо відбору змісту освіти, є поділ родинних традицій на міжпоколінні, трудові, мовні, побутові, мистецькі, оздоровчі, громадські. Серед міжпоколінних традицій виділяємо традиції культу роду і матері, честі роду, родичівства, родоvodu, родинної злагоди, збереження родинних реліквій, піклування батьків про дітей, любові і пошани до батьків, родинної солідарності, етикету стосунків між членами родини, гостинності, спільного обіду, відвідувати одиноких і хворих на свята. Така класифікація ґрунтується на функціонально-змістовому принципі, відповідно до якого до уваги приймається змістово-виховна наповненість традицій та їх функцій (духовно-моральної, пізнавальної, комунікативно-інформативної, емоційно-естетичної, конструктивної, організаційної, суспільної, соціалізуючої і гуманістичної як інтегративної).

Основу цих традицій становить усвідомлена потреба у праці, сутність якої складають заповіді загальнолюдських цінностей: люби родичів своїх, не залишай в біді приятеля свого, самовдосконалюйся Розум, Тіло, Душу, *«Роби так, щоб батьку-матері не було соромно від людей»*. Родина завжди була тим соціальним осередком, у якому кожен її член сумлінно виконував певні обов'язки і ніс відповідальність за свою працю перед іншими членами родини та громадою. У селах і сьогодні поширені такі вислови: *заробляти кривавими мозолями, своїм горбом; натирати мозолі (мозоля)*. Навіть на запитання про вік дитини батько часто відповідав: *«Та вже пастушок, погонич, робітничок, косар»*.

Обряд – (слово походить від «обряджати», «наряджати», близьке за змістом до слів «лад», «порядок», «згода») функціонує у сфері духовної культури, становлячи, таким чином, систему символічних дій, притаманних як одній людині, так і колективу. Поведінка людини чи колективу людей –

це певна своєрідна вистава за певним сценарієм. Обряди бувають родинні (родильні, весільні, поховальні) і календарні (зимові, весняні, літні, осінні).

Родильні звичаї та обряди унормовували поведінку породіллі, виховували повагу до роду, пошану до батька-матері, людяність, делікатність, безкорисливість, доброту, привчали до дбайливого ставлення й догляду за дитиною. Весільні звичаї та обряди виховували лицарське ставлення до дівчини, справедливість, вірність, благородство, гордість, що підкреслювалося християнськими нормами дотримання чистоти у взаєминах. Поховальна обрядовість виховувала культ предків, почуття пошани до своїх пращурів, їхніх справ, заповітів, а також співчуття, співпереживання, шляхетність, відданість отчій землі, вказувала на безперервність родовідних традицій. Наскрізним в усіх жанрах календарно-обрядової поезії є мотив кохання як запорука людського щастя.

Зупинимося на естетиці мови родинних обрядів. Зокрема, при характеристиці мови весільних пісень слід вказати на багату символіку, паралелізми, яскраві епітети й порівняння, пестливі слова, персоніфіковані образи предметів природи, тваринного й рослинного світу. Так, **молода** порівнюється із *зіркою, ягідкою, ластівкою, сонечком; називається княгинею, царівною, королівною, панночкою. Молодого* величають *князем, царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем*. У весільних піснях знаходимо протиставлення **галки** (неодруженої дівчини) **зозулі** як нареченій. У зверненнях до неї піснях звучала радість з приводу поєднання її долі з коханим, смуток за привільним дівоцтвом, біль розлучення з рідними. Наречена, очікуючи молодого, *«мостить мости», «гатить гати», «кладе кладки»,* або сама йде через міст, що означає -- готується до одруження.

При аналізі весільних пісень звернемо увагу на фразеологічні звороти зі словами-символами. Достаток, щасливе життя пов'язували із **хлібом**, тому цей образ часто зустрічається в пісенних усталених виразах: *почесний хліб, поклонитися паніматці хлібом*. Згоду чи незгоду віддатися заміж передають сполуки *«обмінити хліб», «повернути хліб»*.

За тим, яким вдається коровай (чи не розтріскався, не запав посередині, чи легко коровайницям його вимішувати, чи гарно загнітився) можна говорити про долю молодого подружжя.

Багато весільних фразеологізмів пов'язано зі словом **рушник**: *готувати рушники, дбати рушники, посилати за рушниками, засилати старостів, подавати рушники, вернутися з рушниками, ставати на рушнику; зі словом шлюб: брати шлюб, стати до шлюбу, на шлюбоньку стати*.

5.2. Енциклопедія весільної обрядовості

Праця «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.» була опублікована прапорщиком піхотних російських військ Григорієм Калиновським в Петербурзькому артилерійському і інженерному шляхетському кадетському корпусі в 1777 р. Пізніше перевидавалась лише кілька разів: в «Архиве историко-юридических сведений, относящихся к России...» (1854 р.), «Харьковском сборнике» (1889 р.). Українською мовою була надрукована лише в 1970 році у виданні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського «Весілля». Перекладач унікального документа фольклорист М.Шубравська намагалась максимально зберегти особливості стилю і граматичних норм автора вісімнадцятого століття.

Поява книги про Україну на той час була справою досить дивною і несподіваною. Це був час ліквідації автономії України, знищення Запорізької Січі (1775р.), і гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, утвердження царизмом централізаторської політики і феодально-кріпосницької системи, захоплення австрійською монархією після поділу Польщі 1772 р. західноукраїнських земель. За царювання Катерини II на деякий період послабився цензурний нагляд, що і дало можливість з'явитися працям, де простежується розуміння етнічної специфіки, етнокультурної своєрідності українського народу.

Обряд весілля завжди був і залишається своєрідним «могутнім кодом національної ментальності»(М.Дмитренко), синтезом багатовікових обрядодій і звичаїв, матріархальних і патріархальних елементів, дохристиянських вірувань, спрямованих на забезпечення міцного шлюбу, здоров'я, заможності молодого подружжя. На жаль, сьогодні народне весілля (і на Кролевеччині також) зазнало значних змін: зменшилася кількість учасників, сюжет обмежився сватанням та власне весіллям, пісні й музика забулися. Причинами такого становища є, зокрема, низький рівень розуміння духовно-морального, естетичного потенціалу даних традицій, недостатня орієнтація на їх збереження. Усе це зумовлює актуальність розгляду історичної пам'ятки ХУІІІ століття.

Робити опис весілля – досить складна справа, вона вимагає багато часу, знань, умінь, терпіння, досвіду, спостережливості записувача. Слід віддати належне етнографу Г.Калиновському: в описі наявні майже всі складові частини українського весілля: сватання, дівич-вечір, вінчання, подарунки батькам і родичам, продаж або викуп молодії, роздача

короваю, покриття, комора та ін. Праця багата на символіку посуду, страв, одягу, весільного етикету.

Цікаві записи українського весілля, зроблені Г.-Л. де Бопланом у ХУІІ столітті у книзі «Опис України», Григорій Калиновський розширив і доповнив регіональними деталями. Зокрема французький військовий інженер Гійом де Боплан, характеризуючи весільні звичаї козаків, зазначав: якщо після шлюбної ночі дівчина виявиться нечесною, весь будинок «стає догори ногами»: «б'ють горщики, в яких готували страви, кидають на підлогу глиняні глеки». Пояснення цьому таке: глиняний посуд символізував жіноче начало, домашнє жіноче господарство, коли ж його розбивали, значить з гіркотою визнавали нечесність дівчини.

Кролевецький етнограф зазначає, що биття посуду, лав, стільців у хаті молодії («іноді навіть цілу хату зруйнують») відбувалося з радості за молоду та її цноту: подружжя собі ще наживе домашній скарб.

В аналізованому описі наявний оригінальний звичай гадання на горщику під час приїзду весільного поїзда до молодії на подвір'ї: «...Виходить назустріч мати у вивернутому кожусі верхи на вилах або кочерзі, тримаючи в руках горщик з водою і вівсом, який вона дає після привітання зятю; а той, узявши його від неї, лле на гриву коню і віддає старшому боярину; боярин, прийнявши від молодого, кидає вбїк, і примічають, якщо розіб'ється горщик, то народиться син, а коли вціліє, то дочка».

Подібний звичай зберігався на Лівобережжі до початку ХХ ст. Щоправда, окремі елементи обрядового дійства вже наприкінці ХІХ ст. зазнали суттєвої трансформації. У Гадяцькому повіті на Полтавщині можна було помітити такий звичай: з хати молодії виходить «теща з горщатком у руках, а у тому горщаті брага та овес. Горщатко дає в руки молодому, який вибиває з нього денце, виливає брагу з вівсом і подасть через праве плече бояринові, котрий перекидає горщатко через плече».

Вважаючи, що костюм є важливим джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів, автор досить детально описує одяг молодих. У молодії сорочка з вишитою візерунком горловиною, передом (діалектне пазухою), верхніми частини рукавів біля зап'ястків, подолом (низом сорочки), сукняна строката спідниця (діал. плахта), *червоні* козлові, з залізними високими підківками чоботи, *червоний* фартух (діал. запаска), декілька разків *червоних* корольків (намисто, що є втіленням мрії про щастя-долю, кохання), хрест мідний.

Молодий одягений у два темно-сірі жупани (це свідчило про заможність власника), в шаровари з того ж сукна, має пояс яскравий вовняний і *червону* сукняну шапку, чорні, намащених дьогтем широкі, багатьма онучами наповнені (чоботи передавались у спадок!), ремінними підв'язками і мідними пряжками стягнуті чоботи (в одному з них лежать

дві копійки як символ удачі); на руці в нього мідна обручка, а на поясі на правому боці – хустка, вишита по полотну *червоною* заповоччю.

Зазвичай, характерною рисою одягу є практичність, декоративна мальовничість, яка відбиває розвиток ремесла, культуру виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних форм, володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування.

Батько одягає на молоду кибалку, або намітку і очіпок, тобто жіночий головний убір і обкладає його червоною стрічкою. Слід зауважити, що кибалку на Кролевеччині виготовляли з конопляного шнурка або скрученого шматка полотна, дерева чи лика чи соломи у вигляді кола, на яке накручувалося волосся. Серед кольорів переважає червоний колір. Тодішній смак вимагав найяскравіших кольорів як сукна, так і тканини, такі кольори викликали повагу, були уособленням заможності.

Серед атрибутів весілля у праці Г.Калиновського фігурують рушник, мідні гроші, хлібні вироби, хустка, курка, мед. За уявленнями жителів Кролевеччини рушник був обличчям оселі українки, мірилом працьовитості, урочистості, символом чистоти почуттів, вірності. Хустка, саме ними обдаровують родичів, бояр – це символ прихильності, згоди на заміжжя, переходу дівчини у владу чоловіка. Курка, якою пригощають у перший день шанованих гостей на весіллі, несуть до тестя і тещі на другий день весілля, – це символ турботливої вдачі молодого подружжя. Молоді і гості на другий день весілля частуються паточним медом як символом солодкого життя, солодких любовців, здоров'я. Хліб є символом добробуту, святості, пиріжки з різноманітною начинкою – символічна страва росту і благополуччя, що поєднувалась з культом місяця і формою нагадувала півмісяць або серп.

У весільних звичаях жителів Кролевеччини XVIII ст. наявні були і такі етнографічні деталі, які зникли на сьогодні: запалення вогнища на шляху молодих, коли вони йдуть до молодого, що було своєрідним очищенням, оновленням молодої сім'ї; «роззування» молодою молодого при вході в комору, коли той умовно «б'є її халявою по спині і велить дістати з чобота гроші». Це відгомін звичаїв, описаних ще в Лаврентієвському літописі 1128 року, становище жінки за цей період докорінно міняється, і вже Г.Боплан описує сватання дівчат до хлопців. Значущою була участь брата молодої, який оберігав її честь. Це відгомін ще матріархату, коли главою роду була мати, а допомагав у вихованні дітей «бате», брат матері, що в санскриті означає «помічник» або старший син. На весіллі за столом у перший день молоді нічого не їдять. Чому? Сам так хотіли підготувати молодих до першої шлюбної ночі.

На столі перед гостями дерев'яні білі або червоні тарілки, ложки, виделок немає, ножі, перед молодими – «одна тарілка, дві ложки, що лежать навхрест, і житня хлібина ціла, обсипана сіллю». Відсутність

виделок на весіллі, як і в поховальній обрядовості, – це символ недоторканості сімейного щастя молодих, ніхто не має права втручатись у їхню долю, лише допомагати, захистити. А коровай, покритий ялиною гілкою, перед молодими – символ багатодітності. В урочистій обстановці староста вирізав верхівку коровай, розрізав надвоє і підносив на тарілці молодим. Коваєм наділялись батько, мати, брати, сестри, родичі молодих. Слідкували, щоб нікого не обминути, бо це був вияв неповаги.

Опис Г.Калиновського – це унікальна праця, що має велике пізнавальне та естетично-виховне значення, вона є цінним етнографічно-фольклорним джерелом для вивчення родинних відносин, історії й культури рідного краю, України.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

На сьогодні активізувалися віддієслівні обрядові назви із суфіксом -ин-: оглядини, змовини, заручини, пострижини, хрестини; із суфіксом -к-: досвітки, зажинки, обжинки.

Запишіть від своїх рідних один з обрядів, що збережений у вашій сім'ї.

Поясніть значення приказок і прислів'їв.

Не задирай голови, коли заміж бажаєш.

Коли б вам гарбуз не покотився!

Як проти сонця води не напитися, так з чужою жінкою, або з чужим мужем не нажитися.

Відрізана скиба до хліба не пристане.

Схарактеризуйте особливості весілля своєї місцевості. Чи зберегло воно елементи традиційного українського весілля?

З'ясуйте значення термінології весільного обряду: заручини, запросини, коровай, гільце, дівич-вечір, комора, покриття, перезва, циганщина. Назвіть обряди, на основі яких постали дані фразеологізми.

На весіллі молодятам висловлювали побажання:

«Даруємо граблі та вила, щоб молода добрий борщ варила»;

«Перепиваю пуд проса, щоб наша молода не ходила по морозу боса»;

«Перепиваю рушничок, щоб до року мали двох діточок»;

«Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики» (Записано в селах Сумської області).

Яка мета цих побажань? Охарактеризуйте побажання вашої місцевості.

Визначте символіку червоного кольору, запропонованого у праці Г.Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов».

Які родинні обряди описані у:
повісті Г.Квітки-Основ'яненка «Козир-дівка»;
поемі П.Куліша «Настуся»;
оповіданні Марка Вовчка «Козачка»;
новелі В.Стефаника «Виводили з села»;
вірші Т.Осьмачки «На Ігоревім полі»;
«Треносі над ще однією хресною дорогою» І.Калинця.

На основі словниково-довідкових джерел з'ясуйте походження назв побутової лексики, назв страв, які готували також і на весілля.

Побутова лексика: баклажок, барильце, гринджолята, комин, кухлик, ложка, макогін, миска, носатка, припічок, рушник, світелка, сулія, тарілка, тиква, торба, філіжанка, хата, шальовка.

Назви страв: баба-шарпанина, борщ до шпундрів з буряками, буханці з кав'яром, гречані з часником пампухи, кав'яр, капуста, кваша, книш, ковбаса, кислиці, коржики, коржі, козельці, куліш, кури до софору, лемішка, локшина, лизень телячий, макуха сім'яна, мандрили.

На основі словників (тлумачних, етимологічних, фразеологічних та ін.) поясніть значення назв одягу в поданих текстах.

Як колись одягалися

[було také йак суконка / но воні були робл'ан'і на вирстаті такім / то снували нитками / а проробл'али воўноўу / чиєрвоноўу і чо'рноюу / такімиє пасками // то йа знаўу ше йак мали // то йа йійі ни носіла / но йа знаўу жи були такі /о/ на зуму ма'ли такі ка-бати / зви'чайн'і / во / так йак типерка / чи чорні чи йак'і зашпиел'алиса тиї ус'о // а мушчіни такош / йа уже тогó ни памн'атаўу / но вогоріли такош / такі / ма'ли воўн'ан'і холóшні називали йіх // о // солóмл'ані капиел'ухи такі пле"лú //]

[с.Краснопілля Збаразького р-ну Тернопільської обл.]

«...Мавка виходить з хати прибрана: на їй сорочка з десятки, скупі пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови...»

[Леся Українка. Лісова пісня]

А послі гарно нарядилась,
Як би в оренду на танень.
Взяла карабик бархатовий,

Спідницю і карсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.
Штани і пару чобіток;
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок.

[І.Котляревський. Енеїда]

У великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в узькій, сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей в узьких штанцях, в сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін. ...За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій, хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в широких рясних синіх з білими смугами штанях, в чоботях.

[І.Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я]

З якого твору цей опис молодої? Прокоментуйте лексем на позначення одягу.

А посагу в її було! Боже мій, світе мій! На дерев'яних возах везли і в кожному возі по чотири воли сивих йшло. Запаски шовкові, пояси – як жар, кожухи шовком повишивані...

Молода в золотому очіпку; намітка, як дим, тонесенька, червоніли коралі аж до пояса. Всі здивилися на неї: як повна рожа! Тільки стара Орлиха, стрічаючи хлібом-сіллю, якимось невесело глянула невістці в вічі.
[Марко Вовчок]

Окресліть спектр значень слова «лад». Складіть текст, використовуючи подані сполуки.

Іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Який обряд характеризують подані лексеми, яке їхнє значення?

Свашка, молодий, молода, дружка, світилка, дружко, коровайниця, коровай, шишка, оглядини; князь, сватач, батько-мати (весільний батько, весільна мати, посадний батько, посадна мати), сват, староста, боярин, дружка, поїзд та ін.

Складіть тексти з поданими фраземами, поясніть значення підкреслених фразем.

Колупати піч; руку зв'язати; калину губити; дівка у заплітках; здавати дівування; головатий батько; сідати на посад; ставити на рушники; розплітати косу.

5.3. Минуле і сьогодення поховальних звичаїв

У системі українських звичаїв та обрядів життєвого циклу важливе місце посідає поховальний обряд. За уявленнями архаїчного і традиційного суспільства смерть людини по досягненні нею певного віку вважалася явищем цілком закономірним, що відбилося у вислові «вижити свій вік». Проте фізична смерть ще не була рівнозначною соціальною. Метою і змістом похорону в соціальному плані є виконання низки обрядових дій.

Магічна система поховального обряду тримається на якомусь особливому почутті побоювання перед чимось невідомим і владним. Це стало причиною незначної зміни обряду в часі. Тому основа, магічне дійство залишилися ті ж, лише лексичний склад частково зазнав певних змін.

Поховальні звичаї жителів сіл Глухівського району Сумської області тісно пов'язані з вірою в існування душі. Зауважимо, що лексема «душа» є спільною для російської, болгарської, білоруської, польської, македонської мов, але коріння цього слова значно глибше, у грецькій мові, де означає «димлю, спалюю жертву». Походження цього слова відносять до часів язичництва, коли існував обряд трупоспалення.

Вважають, що кожна людина живе на землі стільки, скільки їй відведено долею. Рано чи пізно тіло людини стає прахом, а душа відлітає, приймаючи пароподібний образ. У небесному домі божественні судді, рахуючи земні гріхи померлого, виносять душі присуд: чи вертатися в тій чи іншій подобі на Землю для подальшого вдосконалення (с. Перемога), чи переселятися у блаженний Рай, загадковий, небачений світ у космосі, з якого ще ніхто на землю не вертав, чи відправити в пекло (с. Баничі). До речі, остання версія підтверджується походженням слова «дух» із старослов'янської мови, що означає «невідома тепла країна, рай».

Після смерті душа померлого дев'ять днів відвідує ті місця, де людина побувала за життя. В різних місцевостях по-різному згадують зустріч з душею померлого: в с. Перемога холодні, як лід, руки матері чи дитини обіймали людей у сні; у с. Слоут, пробуджуючись, люди бачили безтілесну постать з мертвими очима, від неї віяло подихом могили, вона танула в місячному саяві та ін.

На сороковий день (с. Перемога-сороківки [сороукіуки], с. Долина – сороковини [сороковиние]) по смерті душа людини востаннє прощається з

рідними і власною могилою, домівкою і стартує, як космічний корабель, туди, де її чекає Небесний Суддя. З того часу вона не має змоги повернутися на землю.

40 днів душа митарствує [митарствує] (сс. Долина, Слоут), поневіряється [поневіраец'а] (с. Баничі), спокутується [спокутуєц'а] (с. Шевченкове). Тобто ангели показують їй увсі добрі і погані справи, вчинені нею (сс. Слоут, Береза), або ж узагалі гарні і погані справи інших людей (с. Шевченкове), щоб душа покаялась. Коли людина кається, то гріхи з неї немовби знімаються. Гарні й погані справи людей зважуються на спеціальних терезах долі і залежно від того, що переважить, душа відлітає в пекло чи рай (сс. Слоут, Долина, Шевченкове).

Сам поховальний обряд люди теж розглядають двояко: це і остання шана тілові й душі покійного, і захист живих від негативного впливу покійника, і його повернення в дім у примарному вигляді.

Професор Д.Зеленський описував культ покійника у давній Русі, наголошуючи на тому, що «східні слов'яни розмежовували два види покійників: «предків» (тих, які помирали внаслідок старості чи полягли в бою) і т.зв. «заложенных» (самовбивць, ворожбитів, відьом)». Такий поділ зберігається частково і на Глухівщині (сс. Шевченкове, Слоут, Береза).

Люди по-різному ставились до самовбивць: у с. Перемога закопували на тому місці, де вони загинули, і не дзвонили в дзвони, в с. Долина кидали на домовину каміння, в селах Слоут, Береза ховали біля огорожі кладовища, а місце обсаджували осикою.

У селах Глухівщини ми ще спостерігаємо, як родичі, близькі, рідні вшановують душу «померлого», правлять у церкві молитву за «очищення душі від гріхів земних» – «прозріння душі», як відповідно до ритуальних особливостей омивають покійника, одягають у найкращий одяг, кладуть на лаві (столі) у передньому кутку кімнати: головою до покуті, ногами до порога. Над померлим читають **часи** (с. Береза), **псалтир** (с. Слоут), у с. Шевченкове – **відпущення** [в'ітпушчен'а], у с. Перемога – **вознесіння** [вознесін'а].

Чоловіки в цей час роблять з дерева гроб (труну), копають могилу, а жінки готують страви до поминального обіду. У визначений час домовину несуть на руках до кладовища. Віко (кришка труни) повинно бути відкритим, «остання путь» супроводжується голосінням.

Слід зазначити, що лексема «дерево» ще в давньоруській та німецькій мовах означало «труна». Отже, не випадковим є використання дерева для поховання людини: слов'яни вважали, що душа людини повинна переселитись у дерево. І щоб зблизити час з'єднання душі з деревом, клали труп у дерев'яну труну.

Аналіз мовної структури дає можливість припустити, що слово «гроб» походить від слова «гребти», у польській мові це слово означає «ховати».

Отже, слово «гроб» означає «схованка під землею». Померлу людину ховали від злих сил, її захищала земля. Слово «домовина» походить від слова «дім». Колись на Східному Поліссі покійників ховали під будинком (домом), а коли почали ховати на кладовищі, то майстри робили труну як невеликий дім.

Слово «могила» – старослов'янське і перекладається як «купа», а первісне значення було «тягти», отже, «стягнення докупи». Виходячи з цього, можна пояснити походження назви «могилки» (кладовища) – «стягнення докупи могил».

На дно гробу розстеляють сіно (села Шевченкове, Перемога), смолу стружку (села Слоут, Береза, Долина), щоб тілові «м'яко лежалося». У руки покійника вкладають свічку – стрітенську [стрітен'с'ку] (села Слоут, Береза), громовичку [громовичку] (села Шевченкове, Долина), образок [образок] і металеві гроші (село Перемога).

Якщо помирає дитина не більше 4 років, то до гробу (села Шевченкове, Перемога) хрещена мати кладе яйце. Це символізує те, що в дитини ще занадто мало гріхів, щоб її судив Всевишній. Їх можна зібрати в одному яйці як першопочатку світу.

Гроші померлому теж кладуть з різною метою. Наприклад, у с. Шевченкове, щоб відкупитись від земних гріхів; чим більше людина прожила на світі, тим більше грошей їй потрібно покласти до кишені під час поховання. У селах Слоуті та Березі – щоб купити місце на цьому світі.

На ніч до покійника (слово «покійник» споріднене зі словом «покій», тобто «відсутність руху і шуму, хвилювань, тривоги, сумнівів») зовуть плакальниць [плакал'ниц'] – знайомих і родичів похилого віку (Слоут, Береза); чужих людей (Долина) для виконання голосінь. Слово «голосити» старослов'янського походження і означає «кликати», «співати», голосиста жінка, сповіщення, заповідь.

Існує також версія, що слово «голосіння» походить від слова «глагол», яке у старослов'янській мові означало «дзвін дзвонів. Адже раніше про смерть людини сповіщали церковні дзвони або якесь голосне калатання.

У с. Шевченкове, коли покійника несли на кладовище, то гробом тричі стукали об двері, щоб мертвий попрощався з рідною хатою, іноді також і в двері церкви при виносі, сповіщаючи про те, що недалеко вже й до кладовища.

У давнину на Глухівщині (села Шевченкове, Перемога) труну до кладовища везли на санях. Навіть улітку використовували сани, щоб «тіло не трясло». Так живі дбали про те, щоб по смерті не порушувати спокій небіжчика. Ці сани називали «мари». В с. Слоут «мари» виконували функцію спеціальних носилок для переносу тіла померлого. Коли ж у сім'ї помирали діти, то існував звичай, за яким другу дитину обов'язково потрібно було виносити через вікно, щоб смерть більше не приходила (с. Долина).

Ховають померлих обов'язково головою на захід, а ногами – на схід, під пісню «Вічна пам'ять» зі словами: «Печатається цей гріб до другого пришествя Ісуса Христа во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь!»

Після поховання обов'язково влаштовують поминки (села Слоут, Долина, Шевченкове), поминальний обід, вечерея (с. Перемога). Родичі померлого чекали, коли після заходу сонця з'явиться душа небіжчика і сяде разом з усіма за поминальний стіл.

Головною стравою поминок є *коливо* (села Слоут, Шевченкове), *колево* [колево] (с. Береза, Долина) – страва з вареної пшениці та меду. Лексема через церковно-слов'янське посередництво запозичена в давньоруську мову з грецької, споріднена зі словами «коливати», «хитати», «колихати». Вважалося, що душа «коливається», «хитається» куди їй іти, в рай чи пекло. Люди вірили, що душа піде в рай і, щоб задобрити богів, виставляли солодку страву із вареної пшениці.

Під час поминання про покійника звичайно говорять: нехай з Богом спочиває та нас нескоро до себе дожидає». При поминанні на могилах засвічують свічки, «катають» крашанку чи писанку (символ вічного життя), лишають поминальну їжу (поминання): коливо, кутю, просфори, квіти, правлять панахиду (відпівання душі усопшого через молитви).

Зазначимо, що «кутя» – «обрядова каша з ячменних або пшеничних зерен із солодкою підливою», походить слово від старослов'янського коуцигу – «зерно». Споріднене з вигуком «кутя!», яким підкликали тварин. Часте повторення вигуку було обов'язковим, щоб підманити тварин, в яку, за слов'янським віруванням, повинна вселитись душа померлого.

Проаналізований матеріал підтверджує те, що в поховальних обрядах сіл Глухівщини знайшли відображення два світобачення: язичництво і християнство, а одним із шляхів обрядової термінологізації є перехід слів із сфери загальноповсякденної у сферу лексики обрядової, тобто функціонування у спеціальній підсистемі.

У селах Шевченково, Баничі, Сваркове жителі вживають такі лексичні діалектизми: «подорожня» – молитва, якою виряджають душу померлого а в дорогу; «вінчик» – прохідна на той світ з написаною молитвою; приплакування» (голосіння) – речитативне причитання, яке часом переходить у спів; «домовина», «труна» – гроб, спеціально виготовлений пристрій, у якому ховають покійника; «могелки» (кладовище) – місце для поховання людей; зібрання могил; «відправити» (поховати, похоронити) – закопати в землю померлого; здійснити похоронний обряд.

Серед термінологіки виділяємо і синонімічні ряди. Наприклад, синонімічними до слова «**похорон**» є *проводи, опровід, поховання, погріб, погрібання, похови, схови, захорон*; до слова «**домовина**» – *труна, гроб*; до слова «**могила**» – *яма; кладовище, могелки*; до слова «**коливо**» – *кутя*.

Специфічна лексика входить і до складу місцевих фразеологічних зворотів. Так, фразема «*поховати живцем*» означає «позбавити нормального способу життя, всіх радощів».

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Охарактеризуйте мовну естетику, емоційно-забарвлену лексику, пташині символи голосінь.

Голосіння за малими дітьми

Дитятко моє, любе! Нащо ж мене покидаєш? Моє рідненьке, нащо ж мене кидаєш? Чи я тобі не догодила? Чи що не так сказала? Хто ж тебе буде там доглядати? Коли ж тебе дождати? Коли я тебе побачу? Чи ти зозулею прилетиш чи соловейком? Чи ти нам з батьком перекажеш чи письмо пришлеш? Моє соколятко, моє голуб'ятко!

(Записано від Т.Г.Москаленко в с.Сім'янівка Сумської області у 1999р. студенткою ГДПУ Ю.Гаврильченко)

Голосіння сиріт за батьком
Мій таточку, мій лебідочку,
Мій таточку, мій соловеечку!
Відкіля вас виглядати,
Відкіля вас дождати?
Чи вас із поля, чи вас із моря,
Чи з високої могили,
Чи з глибокої долини?

(Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості.- К.:Веселка, 1998.-С.140).

У поховальних обрядах, голосіннях часто зустрічаються такі рослинні символи: яблуня, горобина, осика, барвінок, калина, акація, ялина. Яке їхнє призначення?

Доведіть, що весільний, поховальний і родильний обряди тісно поєднані між собою. Як це виявляється на рівні обрядових текстів ?

Який жанр пропонованої пісні? Яка символіка пісні?

Беруть мене у солдати.
Та нікому виряджати,
Нема роду, ні отця,
Та й нікому журиться.
Тільки найшов родину -
Матусину могилу,
До могили припадаю,
З матусею розмовляю.

(Записано студенткою ГДПУ І.Дмитренко від у М.Р.Дмитренко в м.Кролевець Сумської області у 2000р.)

5.4. Ключові концепти громади

Аналіз лексеми «громада» в різних слов'янських мовах підтверджує етимологічну спорідненість зі словом «друг» (*drugъ). В основі слова «друг» давньоруський корінь деръ, що означає «міцний». У громаді високо цінувалося побратимство та посестринство. Ці традиції спонукали до дружби, глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом, рідною землею:

«Один – як ні одного, а тепер добре, що вдвох»,

«Як на двох буде, то й третій поживиться»,

«Хто став у ряду, той держи й біду».

В основі цих традицій – взаємна прихильність, довіра, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів, щира співдружність, що ґрунтується на взаєморозумінні.

Словники української мови фіксують назви, пов'язані з побратимством: **звичайне та хрестове побратимство**. Словосполучення «хрестове побратимство» тотожне назвам хресні, названі брати, споріднене побратимство. Століття зберегли обряд, згідно з яким побратими приходили до церкви і клялися перед храмовою іконою у вічній братерській любові і відданості. Визнавалося за гріх кровозаміщення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві.

В.Даль описував: «У нас, людей освічених, братаються за чаркою вина, а в народі, помолившись перед іконою, або в полі, на схід, або ж тільки на тільний хрест, обіймаються, дають один одному клятву во зарікання у вірній дружбі»[Цит.за Богдан С.Присяга в мовному етикеті українців//Дивослово.-1999.-№9.-С.16-19].

З аналізованою лексемою пов'язане словосполучення названий батько. У колі козацтва ритуал побратимства відбувався саме в його присутності. Він міняв хрести у побратимів.

Найдавніший сюжет про побратимство пов'язаний з билинним Дунаєм, котрий на пропозицію князя Володимира взяти все, що потрібно для виконання доручення, просить одне:

Мне-ка дай только два братенька

названого мне и крестового – два брателка,

названого Добрынюшку Никитича и Омеленьку Поповича.

Святогор богатыр погоджується,

Із коня спускається,

І розкинули вони тут білий шатер

Вони друг другу порозказували,

Золотими хрестами помінялись,

обмінялись вони, поцілувались, -

Святогор богатир да буде старший брат,
Ілля Муромець да буде менший брат.
Хліба-солі тут покуштували
І лягли в шатер спочивати.

М.Грушевський подає скитський обряд побратимства: «... Всі держаться за руки і тричі обходять навколо столу, на котрім стоїть миска з горілкою і ложкою-черпаком. При кожнім разі всі п'ють горілку з черпака, а під кінець просто з миски. Це пиття з однієї чаші якогось ритуального напиту ... дійсно нагадує спільну чашу, котру пили побратими, зав'язуючи братство» [Цит.там само].

Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися і цілувалися. Символом клятви виступала земля.

Прикладом чесних побратимів виступали козаки, характер яких вважається вищим типом українського національного характеру. Ось як описує цей звичай П.Куліш:

«Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати! Се наш січовий звичай. Як не одрізай себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитися: нема рідного брата, так шукай названого. От і братаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою. «Давай,- кажу я своєму Чорногору, – давай побратаємось».-Давай.» От і зайшли у братство та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Яремою». (П.Куліш «Чорна рада».)

В українців відоме побратимство і як угода між хлопцем і дівчиною, за якою хлопець опікав дівчину, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після весілля.

Лексема «посестринство» служить основою для похідних сполук «однокупельне», «кумлене посестринство». Однокупельне посестринство – це посестринство, що пов'язане із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх в одній купелі. Кумлене посестринство (так називали наречених сестер) відбувалося в давні часи лише на Семик – четвер напередодні Трійці, а пізніше у Петрів день (29 червня).

Колись посестринство пов'язувалося з міфом про водних німф-русалок, які, за давніми уявленнями, у Клечальну неділю виходили гуляти в поле і передрікали долю дівчатам.

З-поміж концептів «громада» виділимо слово «*толока*» (рос. «помочі», білор. «талока», болгар. «тлака», польськ. «тлука»), що означає форму колективної, добровільної, неоплачуваної взаємодопомоги. Про значення толоки говориться в українських прислів'ях, наприклад: *Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш, Як роблять у купі, так не болить у пупі.*

Слово «сусід» утворене складанням префікса су- і слова сидіти. Отже, сусід – це людина, яка пов’язана з іншою за місцем свого перебування. У словнику Л.Зизанія наявна лексема «*подсуседок*», що має значення – не мати ні двора, ні землі, заробітчанин, що поселявся в чужому дворі. З цим словом близькі такі лексеми, як: *бездолникъ*, *огородникъ* – малоземельний селянин, що мав лише город, *коморник* – наймав комору, *нужникъ* – бідняк, що мав нужду в чомусь, *неборака* – бідолаха, сіромаха, *бездомокъ* – голяк, голота, жебрак.

Значення сусідства влучно відображено в українських фразеологізмах: «Не купуй собі дім, а купи сусіда, хату придбаєш, а сусіда не продаси», «Добрий сусід кращий за далекого родича», «До доброго сусіда можна й городом ходити, а до далекого родича й полями не обійдеш».

У живому слові, суперечливій думці, в гурті утверджувалися визначальні форми етикету й поведінки. Наприклад, вислів «*ставлю на мед*» пов’язаний з позичанням сусідам якогось ужиткового товару. Саме таким чином сусід давав клятву повернути вчасно борг.

Слова «вдова», «сирота» пов’язані з терміносполученням «неповна сім’я» (виникала внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення). Словом «вдова» називали жінку, що втратила чоловіка. В індоєвропейській прамові це слово означало «знедолена», така ж семантика слова у німецькій *witwe*, англійській *vedove* мовах.

Як ботанічний термін назва «вдова» означає «айстра». Назва, очевидно, пояснюється пізнім терміном цвітіння айстр, коли вони залишаються ніби самотніми на грядках.

В усній народній творчості вживаються такі похідні від цього слова:

<i>вдовенко, вдовиченько</i>	–	син удови;
<i>вдовівна</i>	–	дочка вдови;
<i>вдовий</i>	–	який вдовіє;
<i>вдівонька, вдовичка</i>	–	пестливе до вдови;
<i>вдовувати</i>	–	жити вдовою або вдівцем.

Відомі і такі фраземи: *солом’яна вдова* – жінка, яка тимчасово залишилася без чоловіка або не живе з ним; *ані дівка, ані вдова* – заміжня жінка, чоловік якої перебуває десь в іншому місці.

Удівцем (лексема праслов’янського походження **vъdovъсь*) називають чоловіка, який після смерті дружини не одружується вдруге. Народні приповідки зафіксували яскраву образну оцінку цій лексемі: «*Вдівець – дітям не отець, бо й сам круглий сирота.*»

Слово «сирота» вживається в таких значеннях: людина, що залишилася без рідних, близьких; одинока, самотня людина; у стародавній Русі так називалися різні категорії феодального залежного селянства. В переносному значенні «сироти» – це пухирці, що з’являються на тілі людини від холоду або нервового збудження.

В українській мові з її виразною мережею дериватів із зменшено-пестливими значеннями від слова «сирота» утворилися «ласкаві», «співчутливі» **іменникові** похідні: сиротина, сиротинька, сиротовина, сиротюк, сиротя, сиротятко; **відносні та присвійні прикметники**: сиротин, сирітський, сиротливий – одинокий, покинутий; **дієслова**: сиротити – робити дитину сиротою, позбавляти батька або матері або обох, сиротіти – ставати сиротою.

Левірат (від лат.levir – діверь) – це шлюбний звичай, за яким удова могла вийти заміж удруге лише через рік і лише за брата покійного чоловіка. Часто траплялося, коли вдови і вдівці-сусіди об'єднувалися в сім'ю.

Поняття «*нерідний батько*», «*нерідна мати*» або вітчим та мачуха як похідні утворення від «отець», «мати» з'являються на початку XVI ст. В українській фразеології збережені прислів'я, що вказують як на негативну оцінну функцію даних лексем (наприклад: *Мачуха – не рідна мати, а вітчим – не рідний батько, Мачуха пасинку волю давала: хоч їж, хоч дивися, а щоб ціле було і неголодний був*), так і на позитивну.

У словнику Б.Грінченка знаходимо влучний синонім до слова «виховувати» – «печаловатися», тобто турбуватися про сиріт як про рідних дітей.

Роль громадських вихователів і духовних наставників дітей-сиріт завжди виконували люди з високими моральними якостями та вродженими педагогічними здібностями. Серед них вагому роль відіграють хрещені і названі батьки.

Хрещений батько – чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька. *Хрещена мати* – жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері. З цим значенням вживаються і такі лексеми: нашко, ненько, мамка, батько, нанашка, тотайка.

Наприклад: «Цить мамо, цить! Завтра, мамочко, Новий рік... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей... От і буде нам що їсти!» (П.Мирний «Морозенко»).

Запитання та завдання для самостійної роботи:

В українській мові створена ціла палітра епітетів до слова «справжній друг»:

безкорисливий, близький, випробуваний, відважний, відданий, вірний, гарний, давній, добрий, дорогий, дорогоцінний, душевний, єдиний, задушевний, істинний, коханий, любий, люб'язний, милий, надійний, найближчий, найкращий, незмінний, нерозлучний, перший, постійний, приятний, сердечний, славний, співчутливий, справедливий, старий, турботливий, шанований.

Складіть з цими словами текст-роздум «У мене є справжній друг».

Орел у багатьох народів виступає символом висоти духу, уособленням вогню та світла, символізує мужнього воїна, козака. А що *притаманне українському символу?*

З'ясуйте значення прислів'їв: «За доброї години і куми побратими», «Немає рідного брата, так шукай названого».

Визначте роль громади у тексті «Поученія» В.Мономаха.

Можемо вмерти самотніми, без каяття,
Зникнути завтра ж, як літери, з аркуша смерті,
Та слава й зневага довші за наше життя,
Остерігайтесь сорому більше, ніж смерті,
спокій і честь вам натовчать пощерблений меч,
Спокій і честь загоюють рани і втрати.
Одна тільки доля від напастей вас вбереже,
Сильніша вона во стократ, ніж батько і мати.
Завбачливо й мудро влаштований світ наш ясний.

Поміркуйте над значенням поданих приказок.

Один дуб у полі – не ліс.
Один кіл плота не держить.
Одна бджола меду не носить.
У купі і беззубий собака гавкає.

Продовжіть синонімічний ряд епітетів до слова «сирота»:

беззахисний, безталанний, бідний, гіркий, голодний, заблуканий, круглий, нещасний, одинокий, повний, старий, убогий, цілий.

З підкресленими словами складіть текст.

Виконайте лінгвістичний аналіз текстів:

Легенда

Жив в одному селі чоловік із дружиною. Злагода і мир були в їхній хаті. Двійко діток пристаралися. Аж якесь лихо переступило поріг – захворіла й померла дружина. Удівець жив із дітьми три роки. Але потім уподобав собі жінку. За її ж порадою вдівець поклав сонних дітей у мішок і вночі відніс їх на рельси. Невдовзі їхав поїзд. Раптом машиніст побачив, що на рельсах стоїть жінка в білій одежі з білим розпущеним волоссям і благає його зупинити поїзд. Машиніст зупинив поїзд, вийшов і побачив на рельсах мішок. Вийняв звідти дітей і забрав з собою. Ця жінка була привидом їх матері.

Ой за лугом зелененьким
Брала вдова льон дрібненький,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала.

Тонкий голос подавала
На темнесенький гайочок.
А там Василь сіно косе,
Тонкий колос переносе.
Кинув косу додомоньку,
Я сам пішов до домоньку.
Вийшла мати із кімнати,
Стала Василя питати:
Чого сидиш та й думаєш,
Чого не п'єш, не гуляєш?
Позволь, мати, вдову брати,
Тоді буду пити й гуляти.
-Не дозволю вдову брати
Вона вміє чарувати.
Вчарувала мужа свого,
Причарує й сина мого.

(Записано в с.Слоут Глухівського району Сумської області)

Оддамо ми багача –
Багач викупиться.
Оддамо ми панича –
Панич викрутиться.
Оддамо ми сироту,
Та й збудемось клопоту.

(Записано в с.Уяринці Тиврівського району Вінницької обл.).

Що означає вислів?

«Всего же более убогих не забывайте, но насколько можете, по силам кормите и подавайте сироте» ?

Про кого йде мова у вислові?

«От побратаются, та й живут довіку вкупі, як риба з водою».

Складіть текст, упорядкувавши подані прислів'я:

Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той скубне.
Ніхто ж мене не пригорне бідну сиротину, краще ляжу молодою в сирую могилу.
Сирота як камінь на дорозі.
Росла – весни не бачила, зросла – літечка – не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла.
Тоді сиротині неділя, як сорочка біла.
Чужа ласка – сироті як Великдень.
За сиротою журба за журбою, без роду, без племені, без привіту.

Якому обряду відповідає вислів «удовин плуг», у чому його суть?

Визначте значення слова «сусід» у поданих текстах:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А в мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки...
(З народної пісні).

...Я походу не боюся -
Зараз уберуся.
Та й на коника схопився,
Низенько вклонився:
«Ой прощайте, сусідоньки,
Може з ким бранився!
Приливайте доріженьку,
Щоб не курилася,
Розважайте отця-неньку,
Щоб не журилися...
(«Розважайся, крутий дубе...»)

5.5. Мовосвіт ремесла

Пізнавати мовосвіт ремесла означає пізнавати шкалу цінностей родини. З образом батька тісно пов'язані р о д и н н о – т р у д о в і традиції. Ідеться про морально-трудоий досвід родини, ідеали, засоби підготовки дітей до самостійного трудового життя, спрямовані на розвиток моральних якостей (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації.

До родинно-трудоих традицій відносимо традиції залучення до хатніх і господарських робіт залежно від статі, розумної вимогливості, спільної праці, майстрів і трудових династій тощо. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначають посиленість праці, органічно поєднують життєву мудрість з материнською та батьківською любов'ю, честю і репутацією родини. Традиції спільної систематичної праці здійснюються шляхом повчання і наочування, відповідального ставлення і поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивають у юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, сприяють формуванню дбайливого господаря, розвивають індивідуальні якості в праці, возвеличують, оновлюють духовну і фізичну силу кожного члена родини, виховують у дітей зацікавленість справами батьків, усвідомлення значущості своєї праці, стимулюють соціальну активність.

Народних майстрів здавна вважали справжніми родинними педагогами: з дитини-ангела вони творили громадянина. визначали професійну долю сина і доньки. Майже в кожному селі існували свої майстри різьби: Яворівська, Річківська, Косівська школи. Добре відомий і рід Опішнянських гончарів Пошивайлів. Їхні горнята, гладушки, миски, свистунці, баранчики продовжують своє життя в руках юних умільців. А на Дніпропетровщині, в селі Петриківка ще в другій половині XVIII ст. народився цікавий вид декоративного розпису.

Рід майстрів на Чернігово-Сумщині усимволізовували *плотніки* (ті, хто будують хату), *критники* (покрівельники), *кровельщики*, *ліпарі* (робітники, що обмазують стіни глиною), *камінщики* (ті, хто чистить димарі), бо «хазяйську, кріпку, світлу, багату хату ставили, слідуючи батьківським технологіям і законам роду. У селах працювали *санники* (ті, що виготовляли сани), *мотузники*, *шорніки* (виготовляли збрую для коней, хомути, сідла), *валяшники* (з вовни робили валянки), *гребінники* (ті, що виготовляють гребні і гребінці для прядіння), *ложкарі* (виготовляли ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорища на сокири, дерев'яні граблі), *бортники*, *теслярі*, *ковалі*. У разі відсутності священника в селі вони благословляли на шлюб.

Майже в усіх селах виготовляли лапті з кори мокрої липи, корзини, полотно, чоботи, займалися бортництвом. Село Бистрик славалося виробництвом дьогтю, у с.Бочечки Конотопського району був поширений такий промисел, як лозоплетіння, а в с.Дубовичі Кролевецького району працювали чоботарі.

Ремісники сприймалися як особистості, були наділені «природніми силами», «професійним чарівництвом». На це вказують, зокрема, записані нами прізвища і прізвиська ремісничого походження *Гребінник*, *Кушнір*, *Бондар*, *Ковальов*, *Коваленко*, *Ковальчук*, *Бортник*, *Бортнюк*, *Бортнянський*, *Пасічник*, *Пасечніков*, *Колесник*. Патроніми виступали своєрідною формою передавання старшим поколінням молодшому соціального досвіду та духовних цінностей, моральних норм та принципів.

Відомі і назви сіл ремісничого походження. Зокрема, назва села Будищі на Сумщині (первісна форма Будище) походить від слова «буда». Відомо, що на місці заснування цього села колись існувало підприємство з виробництва поташу (потрібний для поташу деревний попіль одержували з дров, складених до купи, що за формою нагадувала будку). Одне з місць біля Будищ і дотепер носить назву Дегтярня, що доводить існування тут у минулому виробництва поташу, дьогтю. На Глухівщині було широко поширене виготовлення скла, тому одне із сіл називають Гути. Польською мовою слово «гута» (huta) означає домну – піч для виплавки металу і скла. У Глухові назви вулиць теж нагадували про заняття жителів: М'ясницька, Гутівська, Кожевницька.

Майстри Глухівщини досконало володіли мистецтвом виготовлення бочок, діжок, цебрів, дійниць, виготовляли також і питуни (невеликі горщики), ушата (посудина для зливання вершків), дерев'яні відра для води, діжки для квашення овочів, хлібні діжі, бодні, балії, дійниці, бадді, лоханки, ряжки, дубові ступи з товкачами, в яких товкли мак, «прачі» для прання білизни, «качалку» і «рубель» – для її прасування. Для майстра важливими були і технологічні, і «харчові» властивості деревини. Продукти в такому посуді повинні були не тільки довго зберігатися, а й мати приємний запах і смак. Дуб, наприклад, вважався пластичним, стійким щодо солей і кислот, тому з нього виготовляли великі ємкості для соління і квашення овочів і фруктів, зберігання м'яса.

Прислів'я про це ремесло часто вимагають коментування. Наприклад, прислів'я «Липень серпи зубрить, бочки замочує», вживане на Глухівщині, вказує на той факт, що влітку засохлі бочки заливали водою, щоб розправилися клепки і вийшли залишки розсолу, який увібрала деревина. У записах про ремісників, які щорічно збирають студенти під час фольклорної практики, наголошується на дитячій безпосередності і повазі до батька: «Раньше, коли ми были малыми, только батька заведывал боднею. А если жили с дедом, то ключ от бодни был у деда. Сало с бодни брав дед или батька. Отреже сколько ему понравится, унесет в хату и отдаст жонке. Тим куском сала она должна накормить всю семью, да еще если в поле идет, так и себе треба взять. Возьмет сала, а есть только хлеб. Кусочек сала заматают в марлю и мажут этим сковородку, а потом ховают, чтобы дети не съели. А мы прийдим с улицы, їсти хочеться ... да в бодню, сало надо взять так, чтобы незаметно было, бо батька как заметит, – горе будет» (записано зі збереженням діалектних особливостей від жительки с. Кучерівка Глухівського району Сумської області Олександрі Олексіївни Чернової, 1930 р.н.).

Особливо дбали в родині про хлібну (пінну) діжу. На Хрещення саме на ній ставили перший хрестик, коли обходили обійстя. Щоб вона «не втомлювалася» (тоді хліб переставав удаватися), її «правили» (напередодні повного місяця, щоб завжди була повна) і шкребли освяченим на Великдень ножем, натирали ізсередини цибулею та сіллю і добре вимивали теплою водою. «Правлену» або зовсім нову діжу ставили біля криниці, заливали холодною водою і давали напиться корові. Це мало принести прибуток і хлібний достаток. Пошана до ремесла і до бондарів відображена і у власних назвах, що рясно побутують у різних регіонах України: *Бондарева вулиця, Бондарев холм, Бондарев закаулок*.

Глибоко шанували в селах ковалів. Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. Глухів належав до найвизначніших осередків українського ливарництва. Трагічні перипетії не зітерли імена Йосипа і Карпа Балашевичів, Івана Горлякевича, гармати яких допомагали відстоювати свободу «творцям християнської козацької республіки», а дзвони з

династичною емблемою маркою – голубом у вінку – прикрашали церкви. У селі Заруцьке одна з вулиць села має назву Ковалівка, в селі Полошки є теж Ковальська вулиця.

Завдяки зусиллям відомого вченого М.Максимовича залишилася у спадок нащадкам історична пісня «Песнь о выходе на линию» (1834) про будівництво фортифікаційних укріплень-ліній козаками та селянами. У цій пісні наявні рядки, присвячені шанованим ковалям. Саме вони славились в усьому світі дзвонами та гарматами:

У Глухові у всі дзвони дзвонять
Та вже наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові у городі стрельнули з гармати -
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові у городі стрельнули з рушниці -
Не по однім козаченьку плакали сестриці...

П.Куліш добре знав, що в XVIII столітті «литьє артиллерии производят только малороссийские казаки в городе Глухове, под смотрением генеральной канцелярии на их собственном коште». Його обізнаність знайшла відображення в поетичних рядках давньої української історичної пісні «У городі у Глухові», яку використав у думі «Кумейки»:

Зійшло сонце у тумані,
Ревнули гармати:
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.

У весільних обрядодіях часто задіювали ковалів, які за відсутності батюшки благословляли на шлюб, а також гончарів, котрі готували горщики як символ жіночого начала. Осередком гончарного виробництва, що зберігся донині, називають село *Межиріч* Лебединського району на Сумщині. Народні умільці відомі далеко за межами свого району виробами з місцевого червоного глею, а глиняні димарі стали фірмовим знаком цього осередку.

Славилася гончарями і Глухівщина, а село Полошки – «глухівкою», найкращою глиною для фарфорового виробництва. Село Волокитине Глухівського повіту (тепер Путивльський район) – відомий центр фарфорового виробництва другої третини XIX століття. Вирішальну роль у долі села відіграло те, що недалеко знаходилося велике родовище каоліну – Полошківське. Цю глину (глухівську або ж полошківську) цінують за пластичність, в'язкість, вогнетривкість. У роботі гончаря багато символічних правил: воду, наприклад, для замішування глини набирали неодмінно вранці; при заготівлі матеріалу гончарі зверталися до глини, яку копали, з молитвою, оскільки вшановували її як втілення Матері-землі; для роботи гончарі одягали полотняні штани і сорочку, рукава якої заковували вище ліктів; працювали завжди босоніж, бо взуття від човгання по кругові дуже швидко зношувалося б; піч влаштовували по-чорному, щоб дим виходив назовні не через димохід,

а прямо в хату. Основні інструменти гончарів – гончарний круг і ніж: «Круг – то саме голова: без круга нічого не можна зробити; годного коника тільки хіба зліпиш, а посуду жодного без круга не зробиш». Гончарний круг часто переходив у спадщину як найбільше багатство.

На миски та кухлі йшла червона глина, бо вона, як вважали, замішана на крові Бога. Тому посуд з неї мав магичні властивості. Гончарного круга крутили обов'язково справа наліво – по ходу сонця. Водночас чаклунський та відьомський посуд виробляли, крутячи його задом наперед («на відлів»). Перед випалюванням майстер проказував замовляння. Випалювали не снідавши, натще. При цьому заборонялося сміятися й кривитися, щоб не викривився посуд. Гончарі не любили, коли в цей час до двору заходили сторонні люди. Вони могли «зурочити», і начиння вийде з браком. Твори ж гончарів в більшості своїй унікальні, бо за кожним витвором – майстер.

Дотримувалися в колі майстрів і побратимства, традицій глибокої пошани до громади, вірності обов'язку перед другом і рідною землею, взаємної прихильності, довіри, відданості, товариської солідарності, духовної близькості, спільності інтересів, щирої співдружності, що ґрунтується на взаєморозумінні.

У родині майстрів завжди привчали до високої культури мови, логічного мислення, коректності у висловлюваннях, стриманості й зваженості, чіткості й доступності. Через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження тощо діти набували знань, життєвого досвіду, наслідували стереотипні уявлення і цінності етносу. Дослухаймося до цих побажань: *«А батькові твоєму, щоб жито родило!», «Дай, Боже, з роси, з води!», «Благослови, Боже, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували».*

Вистриг на хрестинах обов'язково робила роботяща людина, майстер. Це для того, щоб дитина була «до діла прикидлива». На родинних святах висловлювали такі побажання дітям: *«Щоб охоче було до роботи»; «Щоб великий був, умів бондарювати, всього діла хватати», «Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки!», «Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка. Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з отцем і матінкою, усім домом».*

Фраземи-благословення висловлювали, коли людина починала важливу справу: *«Дай, Боже, спішно та охотно робити!»; «Дай, Боже, час і пору добру!»; «Бог на поміч!»; «Боже помагай! З Богом!»; «Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося!»; «Дай, Боже, на прожиток!».*

Родинне слово уводить нас у вертикаль минулого і в горизонталь сучасного, в те, що було, і в те, що відбувається. Мета – ствердити себе, свою неповторність. «При майстрах якось легше», – пише Ліна Костенко. У

реаліях сьогодення механізм передачі родинних традицій значною мірою порушений, а накопичені естетичні цінності народних ремесел сприймається як категорія власне музейна. Допомогти знайти себе в ремеслі, зберегти й розвинути сивочоле рукомесництво наших прадідів і, як наслідок, сформувати в себе складові етнокультурної компетентності мають у родинах. А в культурно-освітньому просторі загальноосвітньої і вищої школи важливо зберегти і розвинути виховні цінності, які, доводить Б. Лихачов, «формують базисний духовний компонент особистості, визначають сутність її внутрішнього світу», здатні виступати «духовними і матеріальними феноменами, які позитивно впливають на людину в силу суб'єктивно-об'єктивних суспільних умов, обставин, стосунків».

Запитання та завдання для самостійної роботи:

«Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті», – писав О.Довженко.

Напишіть есе «Краса людини – у праці»

Аналіз фольклорних і художніх творів дозволяє визначити реалізацію концепту «праця» у таких напрямках: «праця – труднощі, туга, турботи», «праця – благо»; «праця – добро», «праця – натхнення, здоров'я, краса», «праця – духовне багатство, внутрішня краса людини», «праця – саморозвиток людини».

Визначіть реалізацію концепту «праця» у текстах художніх творів. Прокоментуйте значення виділених слів.

Поза столове сидять панове та й раду радять
За святу весну, за сиві воли, за срібні плуги.
Сивії воли впрягати в плуги.
В луги впрягати, лани орати,
Жито, пшеницю та й засівати,
Жито, пшеницю, всяку пашницю (*Щедрівки*).

Все то зароблене тяжким кривавим трудом, твердими мозолями двох рук...Я сам син бідного селянина, який родився і вмер на ріллі у праці, у ярмі. До мозку костей знаю, що значить вперта день-денна в поті, бруді, в голоді каторжна праця, наслідки якої: болі, болі і тільки болі. Хто з вас скаже, що за своє життя прожив хоч один щасливий день, добре з'їв, гарно одягнувся, не мав турбот? Ніхто, бо ми **діти праці, діти землі**, ми не маємо на це змоги. Ми, як та машина, щодень і ніч тягне цілу фабрику, не сміємо зупинитися, випростатися, відпочинути (*У.Самчук*).

Корнієві ...все більше пізнається смак і радість праці.... Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це... він стає людиною...(В.Барка).

Коли я дивилася на жниць, пригадала маму: який милий смуток обгорнув душу. Мати жне серпом, намориться страшенно, а підвівшись, погляне – такий усміх щасливий. Моя терпеливиця.... (В.Барка).

Та що Марії праця? Жне, в'яже за косарями і, мов дзвінок гомонить. Виграють очі чорнені, оті бездонні... Гляне – опалить. А щоки повні округлі з ямочками. Кучері чорним полум'ям горять. Картина — невгомона співоча картина (У.Самчук).

І жити треба не абияк, а добре...Трудом ...треба вчити, ...працювати на совість (О. Коломієць).

Ми працюю любимо, що в творчість перейшла,
І музику палку, що ніжно серце тисне.
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне (М.Рильський).

Насамперед праця є власне даром і законом Божим, який становить сутність його як суб'єкта. Вона є природною властивістю й обов'язком, особливо дорослої людини, яка у професійній діяльності існує орієнтовно сорок років людського життя. Вона є умовою формування людської екзистенції й утвердження справжньої людини (Іван Павло II).

В обрядовій поезії часто «фігурують» образи дарів хліборобської праці: *зерно, хліб, жито, пшеницю*. Наприклад: *врадує жито, всяка пашниця, всяка пашниця і всяка землиця; та вродиться нам пшеничне стебло, пшеничне стебло, пшеничне зерно*.

Випишіть із щедрівок і колядок рядки, де подані ці ключові образи

Батькові руки у фольклорі - *дужі, трудові, теплі і напрочуд надійні, золоті* - виступають символом міцного господаря і захисту. Василь Стус, говорячи про батькові руки, витворює один-єдиний, але такий промовистий епітет – знову «спрацьовані»: «*А десь там мій батько старий помирає, спрацьовані руки до неба здіймає...*»

Випишіть із художніх творів цитати, які допомагають більш яскраво охарактеризувати працюючі руки батька, мами, дідуся, бабусі.

В українському фольклорі, літературі чимало приказок та прислів'їв, у яких акцентується взаємозв'язок «праця - це щастя, радість»: *Щастя і*

труд разом живуть, з праці радість, з безділля смуток, Людина - творець свого щастя.

*А що для вас становить поняття «щастя»: вміння любити життя і людей, відчувати свою вагомість у суспільстві, вміння віддавати всі свої сили, своє душевне тепло, полум'я свого серця служінню людям? Де криється **коріння справжнього щастя**?*

У поезіях Лесі Українки добре проводиться думка про щастя праці, щастя творчості: "Як я люблю оці години праці". У романі У.Самчука «Марія» також читаємо: «То, чуєте, сватуню, вуха мені сусіди протуркали. А що, а куди... А я, чуєте, кажу: аби Бог здоровлячко дав та мир до господи. Працею люди щастя собі добувають...» (У.Самчук).

Продовжіть цю думку, підібравши самотійно цитати із художніх творів. Підготуйте сценарій літературного вечора на тему «Очищає, зціляє душу, повертає до життя саме праця» (М.Стельмахович).

Напишіть есе за поданим початком.

Моя родина прищепила мені вміння виживати за будь-яких життєвих негараздів, дотримуючись правил надзвичайно гуманної християнської етики і отримувати велику естетичну насолоду від життя, від людей, від природи (І.Зязюн).

Талановитій людині треба завжди пам'ятати, що шлях до зірок пролягає через труднощі...(І.Зязюн).

Я б дуже хотів, щоб у душі моїх дітей теплилися такі ж щирі спогади і оцінки мого значення для них не лише як батька, але і як божого осередка духовності, людяності, життєвої правди і правдивості (І.Зязюн).

...Я прошу в Бога одного – часу для Добра Людям...Я робив і продовжую робити Добро – моє основне і єдине багатство на цій грішній і жорстокій Землі (І.Зязюн) .

Наше майбутнє значною мірою лежить у сфері інтелектуальної творчої праці. Саме від нас залежить головний результат: чи зуміємо ми сформувати особистість, здатну до гармонійної наполегливої праці, яка приносить радість і насолоду, зупинити і повернути назад процеси деградації праці, відродити втрачені або деформовані трудові цінності, народні основи праці, усвідомлення передусім її як духовно-моральної, а потім уже як економічної, її розвиток її відповідно до народних традицій і звичаїв. Тож сіємо зерна любові до праці на нашій учительській ниві, що зібрати рясний урожай для процвітання і добробуту України (З журналу).

6. РОСЛИННІ СИМВОЛИ

Пізнання світу починається з добра, природа ж, рослинний світ зокрема, і є отим добротворцем для людини, якого вона шанувала й обожнювала в усі часи. Кожна зустріч з деревом, квіткою пробуджує в нас нові сили й водночас нагадує, що всі ми – діти нашої матінки-природи. Відомому українському поету Олександру Олесю дитинство згадувалося «суцільною казкою природи», де в бабусиному саду «малими ласували соковитими абрикосами». У роменської бабусі майбутньому письменнику Борису Антоненку-Давидовичу «... завжди пахло м'ятою і любистком, коло хати чекав садок із сливками та грушками, якими бабуся частувала..., на клуні жив лелека, а за клунею – хащі бузини, де добре ховатися».

Максим Рильський від матері успадкував пристрасть садити дерева, багато яблунь і вишень посадив у ріднім селі. А поет Микола Сингаївський зізнавався, що рядки його поезії і прози народжені «з трави, гаїв і перелісків, віковічних зеленошумних борів і поліських озер, невеличких річок і льоноцвітних ланів, житніх перепелиних вечорів і жайворонкових світанків».

Письменник Марк Аврелій говорив, що листочки – це діти природи. І не тільки. Усе, до чого ми прив'язуємося, що так цінуємо, все подібне до листочка, що навесні народжується, а потім – зникає з вітром, із подувом часу. Саме листочок найглибше єднає людину зі світом природи, – стверджує письменник Андрій Содомора.

«І не дівка, а червоні стрічки носить»; «Навесні вона білим цвітом, а восени – червоним плодом»; «У вінку зеленолистім, у червоному намисті видивляється у воду на свою хорошу вроду, «зачаровує красою...» Звичайно, це калина. Прадавній символ вогню, сонця, любові, краси, надії, рідної хати, неперервності життя, роду, України, батьківщини, нескореності та стійкості українського козацтва, символ світлої пам'яті.

Образ калини входить у нашу свідомість ще з раннього дитинства разом із колисковою піснею:

Люлі, дитя, спати, бо пішла десь мати.
Пішла на долину ламати калину,
Калину ламати, дитя напувати,
Щоб росло здоровим й мало чорні брови,
Ще й рум'яні щічки, ой поспи ще трішки.

«Гарне дерево, міцне, листя різбляне, рясне, а на гілочках крислатих аж як жолудів багато», «усім шапки справляє, а собі не має». Так, це **дуб**, «дерево життя», «дерево роду». З прадавніх часів багаторічне листяне

дерево з міцною деревиною та плодами-жолудями символізувало довголіття, могутність, міцність і силу. У народній поезії дуб став символом міцного хлопця, чоловіка, козака («міцний як дуб»), богатирської сили і здоров'я («здоровий, як дуб»). Коли народжувався син, то біля хати садили дуба. Вірили, якщо в першу купіль немовляти покласти три листочки з верхівки дуба, то хлопець виросте міцний, як дуб. Якщо в сім'ї росте син, дубовими гілками закривали хату, встеляли долівку з весни до осені. Ліжко теж збивали з дубових дощок, щоб за ніч чоловік набирався від них міці.

У весільних приповідках і побажаннях дуб виступає символом подружнього життя: *Дарую два дубочки, щоб жили в парі, як голубочки; Дарую дуби, що в дуброві, будьте дужі та здорові.*

Зимою – як літом, а літом – як зимою. Це **сосна**. Саме її, за народними переказами, благословив Бог. Напередодні розп'яття Ісуса виявилось, що це дерево нездатне ані на хреста, ані на цвяхи для нього. Відтоді сосна вічно зелена й радісно шумить, а її шишки вважаються символом плодючості. Наші предки вважали сосну світовим деревом, її шанували, садили біля осель, вірили в її оберіг від нечистої сили. Гілки сосни взимку використовували як весільне дерево-гільце, котре оздоблювали квітами, кетягами калини.

За хатиною в садочку у зеленому віночку та в червоних намистинах стоїть дівка молода. І збігаються всі діти, щоб на неї поглядіти: за намисто кожен – смик – та й укине на язик. Це **вишня**. Плодове дерево з темно-зеленим листям, довгим тонким гіллям, соковитими червоними ягодами з кісточкою. Задовго до введення Петром I звичаю ставити ялинку вишню викопували восени, садили в діжку із землею в хаті, де деревце і стояло до Нового року. За тим, як росла вишня, передбачали свою долю: якщо до Нового року вона зацвітала, – це був добрий знак.

Традиційні слова-символи, фольклоризми *верба, калина, тополя* тісно пов'язують носіїв української мови з рідною землею, з Україною (С. Я. Єрмоленко, Н. Молотаєва, В. Кононенко). На думку науковців, такі лексеми виступають національно-специфічними образами, що відображають світ живої й неживої природи у дзеркалі етнічних та індивідуальних уподобань.

Фразеологізми зі стрижневими концептами *верба, дуб, осика, гарбуз, ряст, барвінок, мак* міцно «проросли» в українській етнокультурі і нерідко утворюють розгалужені семантико-структурні ряди. Наприклад, фразеологічні вислови, у яких уживана пара **«верба – груша»**, посилюють експресію (*дарма верба, що груш нема! аби зеленіла*), активно варіюються (*наказав на вербі груш, дулю на вербі дістанеш*), функціонують і в інших слов'янських мовах, як-от: білоруське *на вярбе грушы растуць* у каго, польське *gruski na wierzbie* (зустрічаються також у чехів, сербів, хорватів, болгар).

Лексема *тополя* вживається в національно-культурних текстах як прикмета українського краєвиду, символ весни, дерева життя, добра і зла, України, жіноча, дівоча доля. Лексема *верба* частіше вживана в підтексті «журба, сум, смуток». Слово-символ «калина» українці тлумачать як «краса, здоров'я», вказуючи, таким чином, на зорову ознаку, зовнішню красу. У звичайній культурі українців калина супроводжує людину через усе її життя і як матеріальний об'єкт, і як одухотворена субстанція. У росіян калина – це символ гіркоти, розлуки в коханні, невдачі заміжжя; до уваги беруться смакові якості ягід.

У поетиці фольклору зафіксована розмаїта і багатогранна символічна спільнослов'янська та власне українська система. Наприклад, квітка *рожа* виступає символом таємниці, тиші, радості, слави, воскресіння, гордості, досконалості, витонченості, любові, часто символізує материнство, дитину. Зелений, хрещатий *барвінок*, барвінковий вінок – це атрибут українського весілля, а також символ вкороченого, обірваного життя, смерті взагалі. *Рута* – символ дівочості, дівочої честі. Вислів «садити руту» означає «зберігати честь», дівочість, втрата дівчиною рутяного віночка стає причиною зневаги, дорікань з боку родичів, нареченого.

Власне українську символічну мікросистему представляють і такі лексеми, як *мак* – символ краси, величі народу; *ряст* – символ людського життя. *Терен* є вираженням морального чи фізичного страждання, забуття, занедбаності. Злагода з милим у піснях визначається такими словосполученнями, як *збирати виноград*, *рвати льон*, *сіяти руту*, *збирати розсипане золото*. Аналіз кожної з таких лексем дає можливість заглибитися в особливий світ народного мислення, зрозуміти естетичний ідеал українця чи українки.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Рослини виступають національними маркерами культури. Доведіть це. Чому вербу та калину вважають національними символами?

Забуваємо про травинку...От вона й нагадує про себе. Вже навіть не собою, не зеленню – стежкою, стежечкою. Не було б травинки – не було б і стежечки. А що то за життя без стежечки?.. Стежечка – то наша пам'ять. То – повернення. До батьківських порогів, звідки босоніж пускалися по траві. А де стежки немає, там людині незатишно, чужо. ...немає стежечки – немає пам'яті... (А.Содомора).

Про яку стежечку йде мова? Зіставте цей текст з таким висловом Андрія Содомори «У кожного – своя стежка у світ слова, у світ, що за словом...».

За довідковою літературою з'ясуйте значення поданих фразем:

як виросте гарбуз на вербі; закохатися, як (мов, ніби і т.ін.) чорт у стару вербу; червона, як калина; гарна, як калина; заливається, мов соловейко на калині?

Чому в народі говорять: «Міцний як дуб»? Чи є у вас речі, виготовлені з дубової деревини? Що це за речі? Визначіть кольори, яких набуває дубова кора в ясному потоці світла.

Поясніть, що означають ці сталі вислови: ставати дубом; дуба смаленого правити; як дурень з дуба; дубова голова.

За народними прикметами: Якщо в жовтні листя з дуба опадає не все – зима буде суворою, якщо ж усе зразу – теплою і мокрою. А які ще народні прикмети відомі вам про дуб?

Зображення дубових гілок бачимо на пам'ятниках героям, дубовий листочок – на багатьох високих нагородах. Де ви зустрічали такі зображення?

Коли в народі говорять: «дівчина як сосна»?

За народними прикметами: Коли на сосні рясний пилок — у лісі багато маслюків. Шишок на сосні багато – буде врожай ячменю; мало – на неврожай.

А які ще народні прикмети відомі вам про сосну?

Відомий письменник Остап Вишня теж мав це соковите прізвище. Прочитайте текст. Поміркуйте, то чому ж він вибрав собі такий псевдонім.

Остап Вишня був письменником для всіх. Його твори зігрівають серце і висококультурному читачеві, і початкуючому, його любов до хорошого, світлого виховують батьків і синів. А чому ж він Вишня? Адже він Павло Михайлович Губенко!

У старому селі, крім прізвища, яке чоловік одержував від свого батька, іноді звали його по-вуличному. Це прізвисько виникало за якоюсь ознакою зовнішності, рисою характеру чи пам'ять якогось випадку і нерідко відтісняло саме прізвище.

Я про нього почув, коли ще зовсім малим бігав по селу. Часто батько казав матері: «Вишню мені побачити треба, щоб про всі куркульські махінації розповісти!..»

А я уявляв собі ту вишню, що може допомогти. За нашою хатою на городі росло дуже родюче вишневе деревце. І я часто думав про ту стару могутню вишню, до якої звертався мій батько. В її стовбурі є,

мабуть, маленьке дупло, куди люди кладуть свої скарги і звідси одержують поради.

Одного разу наше село загуло. Прийшла газета, в ній писалося про діла колгоспні, про куркульські махінації. І того дня знову на устах у всіх було: «Остап Вишня про нас написав! У всьому розібрався і молодих колгоспників підтримав».

Мрійник і воїн, бойовий і мудрий письменник, Вишня глибоко розумів людське серце (Ю.Мартич).

Прочитайте (проспівайте) пісню. Які почуття викликає ця пісня? Чому вона стала народною? Що вам відомо про авторів цієї пісні? Хто виконував цю пісню? Що ви знаєте про співачку Раїсу Кириченко?

Мамина вишня

Слова: Дмитро Луценко

Музика: Анатолій Пашкевич

Знову наснилось дитинство,	Здавна близьке й сокровенне
Тепле, як гарна весна.	Все там, аж терпне душа.
Вишня вдяглася в намисто,	Начебто й мама до мене
Мама щаслива й сумна.	Стежкою в сад поспіша.
Там за село проводжала	Знов, як бувало, до столу
Долю мою молоду	
Щедро мені щебетала	Кличе, лиш в хату зайду...
Мамина вишня в саду	Ронить зацвіток додолу (2)
Вдаль голубими вітрами	Мамина вишня в саду.
Весни за обрій пливли.	Пісня любові й дитинства
Раннім туманом у мами	В серці бринить, як струна,
Коси, мов дим, зацвіли.	Наче священна молитва
Мати в тривогах вінчала	З рідного краю луна.
Щастя жадане й біду	Та не порадує літо
Радю мене зустрічала (2)	Душу мою молоду...
Мамина вишня в саду.	Плаче тепер білим цвітом (2)
	Мамина вишня в саду.

Наведені в текстах назви дерев відносять до «україноментальних». Доведіть це.

Тихо шумлять верби, старі, похилі, дупнасті вже, але рідні українські верби. Що вони бачили, що вони чули на своєму віку? Багато вони чули, і багато бачили! Під цими вербами гралися й зросли он ті люди, що ходять тепер могутні й дужі. І навівали їм ці верби рідні думки, вливали їм у душу рідні почування і зробили цих людей могутніми... й щасливими, може... Тихо-тихо шумлять верби, рідні старі верби...

Ох, верби! Але чому ж вони, такі верби, над моєю дитячою головою не шуміли, не навівали рідних думок, не надихали рідною силою, як я ще малий був, щоб і я зробився такий могутній, може й щасливий? Не шуміли вони надо мною, не шуміли! Нащо ж вони тепер шумлять, тепер, як уже пізно? Нащо вони тепер збуджують цю думку? Ох, і плачу ж я, плачу, та сльози даремні, навіки даремні!..Верби! верби! чому ви надо мною не шуміли, як я ще малий був? (Б.Грінченко)

Плечистий, ошатний дуб стоїть на околиці села самотиною. Коли налітає вітер, він починає лопотіти листям, наче бурчить, наче щось розповідає. Його розуміють білі гречки — до виднокола, розуміють горбаті поля, розуміє стара дорога, ідо стомлено виплескується з-поміж крайніх хат, та ще, мабуть, зрозуміло б блакитне небо, якби воно було не так далеко, якби воно нахилилось ближче. Але небо ніколи не нахиляється, воно сяє вгорі з погордною байдужістю, воно задоволене власною високістю та бездонням. Тоді дуб затихає, він сам починає прислухатись. Чує, як важко й натруджено мовчить його коріння, як воно тягне соки, як ті соки скроплюють його тіло зсередини. Чує, як зелено й глибоко дихає зело навкруги: соняшники жовтоококо всміхаються, гречки білим окропом бризнули, жито котиться лагідною, коліноуклінною хвилею, сокирки іскрами голубизни пропалюють, прохромлюють його довірливий шепіт. А ген одвічні, глибинні струни бджіл працюовито напинаються в повітрі, а над будьяками — жорсткувато-басовиті зітхання джмелів, а ген білокриле летіння-мовчання метеликів з оранжево-чорними вогниками на крилах... (Є.Гуцало)

Лексема «мак» є «ментальною» рослиною українців. *Доведіть це, поєднавши фраземи та їхні характеристики-символи:*

фраземи: як маків цвіт; гарна, як мак городній; сісти маком; спить, як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку); задати перцю з маком; втерти маку; терти мак (на голові); наїстися маку; як мак на четверо, не з маком; з маком і з таким;

символи: дівочої краси; добробуту; сну, смерті; міцності, покарання, клопоту; очманіння; бідності; сутужності.

Вас запросили на літературний вечір «Я і природа». Прочитайте вірш попереднього учасника. Тепер черга за вами. Підготуйте короткий виступ на тему «Поспішайте робити добро. Не запізниться...».

У нас царів природи не буває,
Природа – над всіма царями цар,
Усіх живих вона переживає,

Споконвіків цінуймо її дар.
Не запізниться, люди, усвідомте
Себе лише частиною природи.
Людське життя існує в світі доти,
Доки живуть планета, сонце, води (Галина Гуржій).

Прочитайте текст. Чим схиляювала вас розповідь? Чи відомо вам про криницю Совісті, яку збудували всім селом на Черкащині? Підготуйте повідомлення про директора Сахнівської школи Олександра Захаренка.

У криниці справді цілюща, осріблена вода, бо до першого, що вже у воді, з дванадцяти кілець прикріплені срібні ложки, виделки, ланцюжки, хрестики. Над куполом криниці великі і маленькі дзвоники з викарбуваними іменами понад тисячі померлих мешканців села, з яких чотириста вісімдесят символізують дітей (у війну загинуло 216 сахнівчан!). Під довгими рядками імен і прізвищ біліють рушники як незгасна пам'ять. А навколо Криниці Совісті – 5 скульптур, які виготовував уродженець села Сахнівки, народний умілець І.Кущ. Тут і трагічна постать матері, яка втратила чоловіка і 8 дітей, і дідусь з ціпком, який звів на цвинтар більше 100 померлих, і батько з донькою, яка так не хоче вмирати, і мати з сином, що діляться останнім сухариком, а в центрі – мати, яка напуває освяченою водою вже мертву дитину...Символіка Криниці совісті тісно переплітається із народними традиціями. В аналізованих текстах тісно переплітаються кілька символів: криниця, як символ здоров'я, сили, багатства, родючості, святості, чистоти; символ вдовиці і вдівця і символ рідного села, віри в безсмертя народу (О.Захаренко).

Довідка: Захаренко Олександр Антонович Захаренко (1937 – 2002) – директор Авторської школи в селі Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області . Народний учитель СРСР, Народний учитель України, дійсний член Академії педагогічних наук України. За чотиритомне видання «Енциклопедія шкільного роду» автора понад 400 праць було визнано найкращим освітянином України 2001 року.

*Прочитайте (проспівайте) пісню. Хто її автор? Що вам відомо про історію створення цієї пісні? За тлумачним, етимологічним, діалектним словниками з'ясуйте значення слів **плаєм, вівчар**.*

Черемшина

Знов **зозулі** голос чути в лісі,
Ластівки гніздечко звили в стрісі,
А вівчар жене отару **плаєм**,
Тьохнув пісню соловей за гаєм.

Приспів:

Всюди буйно квітне черемшина,

Мов до шлюбу вбралася калина,
Вівчаря в **садочку**, в тихому **куточку**
Жде дівчина, жде.
Йшла вона в **садок** повз **осокори**,
Задивилась на високі **гори**,
Де з **беріз** спадають вранці роси
Цвіт калини приколола в коси.
Приспів
Ось і вечір, вівці біля **броду**
З Черемоша п'ють холодну воду,
А в садочку вівчаря стрічає
Дівчинонька, що його кохає.

Продуктивним засобом "обрядового" й фольклорного словотвору вважають словоскладання. Наприклад: *дівич-вечір, хліб-сіль; чар-зілля, рута-м'ята.*

Яку обрядову семантику виконують подані складні слова?

приворот-зілля, ромен-зілля, корінь-зілля, чар-зілля, рута-м'ята, калина-малина, вишенька-черешенька, розрив-трава, хрест-трава, переліт-трава, перекотиполе, жито-пшениця, трава-мурава, яр-хміль, сон-трава, люби-мене, іван-чай, нечуй-вітер, біс-дерево, бождерево, первоцвіт, зимоцвіт, пізньоцвіт, нечіпай-зілля, рай-дерево, рай-цвіт.

Багато є причин на те, чому люди поклонялися деревам. І однією з таких причин, за уявленнями наших предків, були родючі властивості дерев. Міфи, казки про походження людей з дерев відомі у світі. *Пригадайте, які з таких казок ви читали?*

У казці про Телесика мама (баба) співала: «Люлі, люлі, Телесику, заварили кулешику, з ручками, з ніжками, будемо тебе годувати». Про який кулешик ідеться? Як ці рядки співвідносяться з рядками іншої колискової пісні:

Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
Наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясненька.
Колисочка хить-хить,
Панасик спить-спить,

Колисочка хитнулася,
Панасику чихнулося.
Здоров'ячко у сердечко,
Рісточки – у кісточки,
А в ніженьки – подушка,
А в роточок – говорушка.

7. ФРАЗЕОЛОГІЯ, СЛОВОТВІР, ГРАМАТИКА У ВИМІРАХ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

7.1. Оцінна характеристика народних фразем

Фразеологія кожної мови завжди глибоко самобутня і національна, особливо у номінативно-змістовому відношенні. «Фразеологічна одиниця унікальна як засіб об'єктивізації життя етносу. Якщо навіть окремих (одиничний) вираз може служити засобом пізнання, то впорядкована й разом подана численна кількість прототипів вторинних мовних знаків створює картину фразеологічного світу, яка входить до «мовної», а та, в свою чергу, до загальної картини світу», «це те, що йде передусім від людини чи етносу, результат людського сприйняття, фантазій, мисленнєвих процесів і перетворювальної дійсності» [Жайворонок В.В. Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С.138-147; Пашковська Г. Фразеологічні одиниці на позначення мовлення: етимологічні етюди // Київська старовина. – 2005. – №4. – С.122-130]. Вивчення рідної мови, оволодіння її фразеологічним багатством є необхідною передумовою пізнання світу, формування духовної етнонаціональної культури молоді. Крім того, системне, цілеспрямоване вивчення фразеології є важливою умовою формування мовної особистості, з одного боку, і становлення її духовних цінностей – з іншого.

Основним і невичерпним джерелом української фразеології є народна мова, що віддзеркалює різні сторони народного буття. Історико-культурологічні, етнографічно-побутові фразеологічні звороти пов'язані з повір'ями, звичаями, обрядами і вживаються для характеристики: людини та її стану: *душа не з лопуцька, кувати вухналі зубами*; поведінки людини: *в один гуж тягти, лизати халяви*; соціального стану: *бути на ласкавім хлібі, сидіти на чужому возі*; побуту: *вітром обгороджений, свищі в борщі*; звичаїв, обрядів, повір'їв: *на подзвін не дбати, справляти колодія*; образів живої природи: *поки зозуля закує, моркву скребти* та ін.

У центрі етнофразеології перебувають вислови, пов'язані із традиційною культурою. Наприклад: *дати гарбуза, колупати піч, макогін облизати, закопили губи, скупаний у любистку, піти по нишпорках*. Це вирази питомі тільки в українській мові. Сюди ж належать і фразеологізми з національними власними іменами. Наприклад: *вискочив, як Пилип з конопель; Охрімова свита; за царя палька; бувати в Бувальцях; Чумацький Шлях*. Російському вислову «*Скатертью дорога*» відповідає наше: *Баба з воза – кобилі легше*. Там, де росіяни вживають «*На бідного*

Макара всі шишки летять», українці говорять «На похиле дерево кози скачуть».

Історія багатьох фразеологічних зворотів є цікавою і пізнавальною. Наприклад, фразеологізм *сім п'ятниць на тиждень* використовується для характеристики нестійкої, легковажної людини, що часто змінює свої рішення, погляди, не дотримується своїх слів.

Колись існував і культ «святої п'ятниці». На відзначення її будували церкви, а день їхнього відкриття вважали святом. У цей день приймали та пригощали гостей, поминали померлих. П'ятниця ставала строковим днем, з яким пов'язували виконання обіцянок, зобов'язань. Звісно траплялися й такі люди, які не дотримувалися слова і відкладали виконання своїх обіцянок до наступної п'ятниці або й переносили на інший день. У таких людей всі дні тижня ставали строковими, перетворювались у п'ятниці, а обіцянки так і залишались невиконаними. Так і з'явився вислів, що став усталеним і досить точно характеризує непослідовних, легковажних людей.

Фразеологізм *заварити кашу* означає «затіяти щось дуже складне, клопітне». Лексемою «каша» в давнину позначали страву взагалі, вариво, тому це слово мало більш загальне значення, було широко вживане. З часом кашу почали використовувати як обрядову страву: її варили для відзначення усіх важливих календарних та родинних свят. Такі обрядові свята пов'язувалися з великою кількістю людей, що часто супроводжувалося певною непорядкованістю, тому народне світосприймання подає кашу як символ клопотів, турбот.

Фразеологізм *відрізана скиба (скибка) [від хліба]* має такі значення: людина, яка відділилася від родини, стала жити самотійно (переважно про дочку, що вийшла заміж); людина, яка втратила зв'язок зі своїм середовищем, змінила звичайний спосіб життя, діяльність. Фразеологи пов'язують походження цієї фраземи зі шлюбним обрядом комплексом. Спочатку цим висловом позначали дочку, яку віддали заміж (у дім до чоловіка) і яка у зв'язку з цим не потребувала більше батьківської турботи. З часом цей вислів поширився і на синів, що відділялися від батьківської сім'ї.

З розвитком мови окремі фразеологічні звороти набувають додаткових відтінків у значенні. Наприклад: фразеологізм *на кожному кроці* може означати: скрізь, усюди»; весь час, постійно; фразеологізм *брати (близько) до серця* означає: переживати через щось; надавати чомусь великого значення. Наявність у семантичній будові фразеологічної одиниці двох і більше значень називається *багатозначністю (полісемією)*.

Фразеологічними синонімами називають такі фразеологізми, які позначають той же предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його. Такі фразеологізми близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою,

значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю.

Фразеологічні синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів. Наприклад: **«бути близьким до смерті»**: *на ладан дихати, бути однією ногою в могилі, три чисниці до смерті*; **«тікати»**: *пуститися берега, брати ноги на плечі, давати драла*.

Об'єднуючись спільним значенням, синонімічні фразеологізми розрізняються певними семантичними відтінками. Так фразеологічні синоніми на позначення поняття **«багато»** можуть мати такі відтінки: *хоч греблю гати, по горло, як зірок у небі, тьма-тьмуца* – сполучаються з широким колом понять; *кури не клюють і хоч лопатою загрибай* – стосовно грошей, коштовностей; *як грибів після дощу* – крім знач. «багато» має ще й відтінок «швидко».

Видозміни форми одного і того ж фразеологізму, які не впливають на його цілісне значення, називають варіантами фразеологічної одиниці. Так, наприклад, *вирази брати за душу, хапати за душу, щипати за душу, брати за серце, хапати за серце, щипати за серце* є варіантами одного фразеологізму **брати (хапати, щипати) за душу (за серце)**. Ці варіанти виникли внаслідок взаємозаміни слів-компонентів одного і того ж фразеологізму.

Серед фразеологізмів вирізняються вислови, стрижневим словом яких виступає *пори́г*. Пори́г для наших предків був символом домашнього вогнища. Саме під поро́гом жив дух-покровитель – домовий. Коли невістка вперше входила в хату, вона не мала права ступити на пори́г, його треба було переступати. І сьогодні через пори́г намагаються не вітатися і не прощатися, не передавати речей. За пори́г хати не можна виносити сміття.

Фразеологізм **на пори́г не пускати** означає «зачинити двері до своєї хати, не допустити до якоїсь справи»; переступити пори́г чогось – «зважитися на щось». Це переосмислене розуміння порогу як важливої межі, визначає нову якість: *на пори́г показати* – «вигнати», *оббивати пороги* – «часто приходити до когось, набридати».

Фраземи вважають цінними морально-естетичними та інтелектуальними надбаннями сміхової культури українців. В основі традицій національного гумору – привітність, щирість, доброзичливість до співрозмовника, шляхетність. Вони розвивають емоційно-вольову сферу людини, сприяють дружнім стосункам між людьми, є громадським фільтром здорової народної моралі.

Український народ спрямований на продуктивну взаємодію із сусідніми етносами, а отже, на діалог культур. Про елементи такої народної концепції «діалогу культур» свідчать етикетні приписи щодо родинного, внутрішньо-етнічного та міжетнічного спілкування.

Перекладаючи паремії з однієї мови на іншу, потрібно знати особливості ментальності кожного з народів. Наприклад, міркування над російськими та українськими прислів'ями допомагають визначити оцінні функції народної моралі, традицій у різних культурах. В українців достатньо розвинене почуття особистості, прагнення до громадської справедливості, м'який, хоч і грубуватий гумор, підсміювання насамперед над собою.

Порівняймо: А Васька слушаєт да ест – А кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ.

В арсеналі українців збережені вислови-вибачення: *Вибачте на сім слові. Прошу, простіть на слові.*

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Як називають людину, яка позбавлена почуття гумору? А чому черству людину називають сухарем? Які ваші міркування стосовно цього?

Яка семантика фразеологічних зворотів?

Традиційна українська сміхова культура завжди відзначалася життєстверджуючим початком, щирістю, відчуттям свободи, відвертістю, добродушністю, самоіронією, мобільним реагуванням на складні життєві ситуації.

*Що означають вислови **сміялись від душі, крізь сльози сміялись, сміялись на кутні, в очі сміялись**?*

Відгадай, що це:

На нього кидають слова і гроші, коли не цінують; його радять шукати у полі, коли хтось безслідно зник.

Вони не квіти, а в'януть; їх розвішують, як білизну, особливо дуже довірливі.

Ним можна клювати, як дзьобом; його задирають, коли зазнаються.

Він може довести до Києва і далі; його можна нагострити, як ніж.

Він коневі не товариш і дружній череді не страшний; скільки його не годуй, він усе у ліс дивиться.

Їм можна не вірити і навіть колоти їх; коли у них дивитися, то можна втрачати себе.

Прокоментуйте значення висловів

наречена сестра, молочна сестра, як сестра з братом, зостатися сиротою, узятися сиротами, казанською сиротою прикидатися;

ласкавий хліб, легкий хліб, лежаний (лежачий) хліб, свій хліб, тяжкий хліб, хліб насущний, їсти казенний хліб, переїсти хліб, даром хліб їсти;

збити з пантелику, битий шлях, відводити душу, вільний птах, майнути думкою.

Одним з мовних засобів дотепу є каламбур. Поміркуйте, як народилися такі вислови-каламбури:

набалакати сім мішків гречаної вовни і всі неповні;
сім п'ятниць на тиждень.
Нашому тинові двоюрідний пліт;
через вулицю бондар;
свояк з лівої щоки.

З'ясуйте семантику діалектних фразеологічних зворотів та прислів'їв:

як віз негашений;
казати гусим добридень;
не будь тим, хто землю рие;
хоть дрова на голові рубай;
за снання нема коня;
зимувати на кожному слові;
плести сухого дуба.
Біс біду перебуде: одна загине – друга буде.
Сердилася баба на торг, а торг про те й байдуже.
Навчить біда з салом коржі їсти.
У серці скребтиме миш.
Дай Боже пити, та не впиватись; говорити, та не проговоритись.
Горівка не дівка – не треба її цілувати – з ума зведе і сама пропаде.

Охарактеризуйте семантичну палітру слова «довгий» у сталих сполуках:

мати довгі вуха, мати довгі руки,
довга пісня, у вола язик довгий, та говорити не може,
довгий ящик, довгий карбованець, довгі літа, довге життя.

Словосполучення «бабине літо» з болгарської мови дослівно перекладається як «бідняцьке літо», з англійської мови – «індійське літо». А що означає цей фразеологічний зворот в українській мові?

Про що свідчать фразеологічні відповідники в різних мовах? Яке значення цих висловів?

укр. коли рак у полі свисне;
рос. коли рак на горі свисне;
монг. коли хвіст верблюда досягне землі, а роги гірського козла – неба.

Поміркуйте над семантикою поданих порівнянь:

Набрид, як гірка редька.
Робить, наче мокре горить.
Розбирається, як баран у зорях.
Товчеться, як Макар у пеклі.
Хата чужая, як свекруха лихая.
Живе, як горобець під стріхою.
Зуби, як частокіл.
Старому піч, як малому колиска.
Темно, як у погребі під діжкою.
Говорить, як з бочки.
Лисий, як бубон.
Торохтить Солоха. як діжка з горохом.
Як горох при дорозі, хто повз проходить, той і скубне.
Ласий. як кіт до ковбаси.

Вставте пропущені слова у фразеологічних сполуках:

причепився, як голодний до...;
запливти, запливати...;
впав як ... (в окріп);
недаром ... їсти.

Назви традиційних страв вживаються у фразеологічних зворотах на позначення певних дій. *Наведіть приклади українських фразеологізмів, значення яких може бути наступним:*

активно взявся до якоїсь справи –
нічого не отримав, зазнав невдачі –
хто-небудь дуже бідний -
плести нісенітницю, дурницю –
заробляти на прожиття –
жити, не відчуючи нестатків –
бути на чийось харчах -
говорити облесливо, нещиро -
жити у достатках, розкошах -
піддаватися на обман, спокусу –

Що означають подані фраземи?

запливти, запливати жиром (салом);
годувати, як на сало;
валяється як почка (нирка) в салі,
обріс як почка (нирка) в салі;
мастити п'яти салом.

Які слова, на вашу думку, слід вставити у пропуски?

доля ... губи змастить;
як ... пити,
ніби... по душі;
як ... полизати;
купатися як сир у...;
як мухи на ...;
... по губах мазнули.

Яким чином досягається переносність значення? Складіть текст з поданими словосполученнями.

Доберіть до українських прислів'їв російські відповідники, З'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення кожного з них.

Забажалося мерзлого в петрівку.
Буряк не дурак: на дорозі не росте, а все в огороді.
Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком.
Прийшли непрохані, підемо некохані.
Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм.
Під лихий час і кум за собаку.
Дорогі гості та в середу трапилися.
Не з одного колодязя воду пив.
Перейшов уже крізь сито й решето.
Не потурай журбі – вона тебе ножем під серце, а ти їй під ніс перцю.
Не кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш.
Лежить собака на сіні – і сам не буде їсти, і другому не дасть.
Язык, язиче, в мені сидиш, а мені добра не зичиш.

Вода и камень точит.
Язык мой – враг мой.
Худой мир лучше доброй ссоры.
Слово – серебро – молчание – золото.
Слезам горю не поможешь.
Сапожник без сапог ходит.
Прошел огонь и медные трубы.
Незванный гость – хуже татарина.
Жди у моря погоды.
Есть квас, да не про вас.
Губа не дура, язык не лопатка – знает, что горько, что сладко.

Прочитайте порівняння, що існують у різних народів. Яким українським порівнянням вони відповідають?

Болг. стрункий, як саджанець; очі карі, як переспілі вишні;

Чех. і нім. рот великий, як ворота; очі, як оксидована сталь; довгий, як дердина; ніс великий, як еркер;

Нім., швейц. тонкий, як хворостина;

Фін. стрункий, як хворостина верби; рум'яна, як троянда; рот маленький, як суниця;

Англ. червоний, як троянда (рум'яний, здоровий); червоний, як вишня; незграбний, як щеня; чорний, як ебенове дерево, як гагат; чорний, як бурштин;

Кит. рум'яний, як пес; очі зелені, як виноград; струнка, як лоза.

Охарактеризуйте порівняння, побудовані на фольклорно маркованих зіставленнях людини і рослини.

Орися, як біла тополя в леваді. ...Орися поміж ними, – і як мак у городі всі квіти закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Покохала Маруся Прохора – мов хмелина коло нього в'ється. Кажуть, в Обушихи Дочка – як калина. Схилилась над братом, У чорних серпанках, Як верба над водою... [З творів П.Куліша]

Які народнопоетичні засоби виразності наявні в цих реченнях?

І очі, мов зорі, тихо, любо грають. Маруся, мов зоря красна... За сю мову наградив мене Яків Дундученко поглядом таким, наче сонце з-за хмари визирнуло. Місяць почав ізіходити; рогом у землю вперся, піднявсь угору. ...Тільки зорі всміхнулися. Вечір насупився; кукурікнули на сідалі півні. Мов я на Божий світ народився, мов уперше побачив, як сонечко за землю криється і Божа роса холодом по полю дише. Місяць у церкву крізь ґрати зазирає, щось ніби шамкає...Про Жовтії Води І про Корсунщину Шепче вітер по дібровах. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода стома голосами. Зорі наче потонули в ставу і поуз берег тремтіли, розливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сiali, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями. Закричали страшним криком Всі луги й діброви Та й замовкли, – ведуть люде Тихії розмови [З творів П.Куліша].

Поміркуйте, які з поданих україномовних перекладів словосполучи «жили-были» (рос.) є правильними:

жили-були, жили собі, були собі.

До поданих фразеологізмів доберіть синонімічний ряд:

ні Богові свічка, ні чортові кочерга
з дощу та під ринву
намазати п'яти салом
а хура й досі там
за царя Панька

Для довідок: дати тягу; утівав від вовка, та натрапив на ведмедя; унікав диму, та й упав у вогонь; ні пава, на ґава та ін.

Утіленням яких національних рис є образ Івана в українських прислів'ях? Про що це свідчить? Доповніть наведений ряд прислів'їв.

Що вільно панові, то не вільно Іванові.

Івана Івановича з себе корчить.

Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив.

З якою метою письменники у художніх творах використовують трансформовані (видозмінені) фразеологізми?

Вірунько, не самими кошиками людина живе.... (О.Гончар)

Я ж Вам махнув рукою, а Ви не повели й ногою (М.Стельмах).

Треба вміти розкинути мислію по дереву (М.Стельмах).

З'ясуйте початкову форму підкреслених фразеологічних одиниць, їх спосіб творення. Доповніть поданий ряд трансформованих фразем із творів українських письменників.

Коли вживають вислови, подані нижче, що вони означають:

батьківський поріг; оббивати поріг; показати на поріг; як на поріг не пускати, переступити поріг чогось, на поріг показати.

Побудуйте невелику розповідь (6-7 речень) на тему «На порозі нового життя». Які з наведених вище фразеологізмів можна використати в такій розповіді?

Прочитайте фразеологізми, подані нижче. Що вони означають, коли вживаються:

Подавати рушники, брати рушники, побрати рушники, дбати (дати) рушники, готувати рушники, ставати (становитися) на рушник, слати (посилати) за рушниками, взяти рушники, вернутися з рушниками?

У складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин, що є національними символами. Поясніть їх значення. Чи відобразилися у них особливості рослин?

Чому назви рослин верба та калина вважаються національними символами?

Як виросте гарбуз на вербі; вибуяв (вигнав) як верба, червона як калина; гарна як калина ; заливається мов соловейко на калині, як маків цвіт, як плугом одорав.

7.2. Етноетикет

Першою спробою лінгвокультурологічного підходу до мовленнєвого етноетикету вважають працю Я.Головацького «Слова вітання, благовенства і обичайності у русинів» (1847), у якій науковець уперше визначив етнопсихологічні особливості українського мовленнєвого етикету, вказав на його зумовленість загальною культурою, освіченістю, традиціями народу, підкреслив генетичний зв'язок ритуалізованих формул із дохристиянськими уявленнями й віруваннями наших предків.

Етимологія лексем на позначення вітання цікава. Зокрема, коренем слова «привіт» є давньоруське слово «ветвь» (гілка дерева). Споріднені з ним слова «віття», «віче». У «Словарі української мови» Б.Грінченка подано такі однокореневі слова: «привітати», тобто «принять», «приветствовать»; «привітатися», тобто «поздороватися». У словнику є також слово «привітниця», що означає «приветливая женщина».

Етимологічно спорідненими є слова «здрастуйте», «дружина», «держава»: в поданих словах виділяється корінь дер-, «дерево». Отже, коли ми говоримо «Здрастуйте», то бажаємо людині бути «гарним деревом», тобто здоровим.

У селах використовували привітання «Здрастуйте у Вашій хаті», «Доброго здоров'я, мир вашому дому!» Зберігалися звичаї «шапкування»: люди старшого віку, проходивши один повз одного, трохи піднімали головний убір, а коли це була статечна і в літах людина, навіть придолонювали до грудей руку.

Етимологія лексеми «добрий» тяжіє до індоєвропейського слова «dhabh» – «форма, посуд, річ, знаряддя, інструмент». Виготовлення предметів першої необхідності і прикрас сприяє виникненню слів «вигода», «користь», «благо» і, як наслідок, оцінних понять прекрасного, доброго, благородного. З цього семантичного комплексу кореня доб-, розширеного суфіксами -р(о), впливає значення спільнослов'янського іменника «добро» – «майно», «щастя» і прикметника «добрий» – «заможний, знатний, родовитий».

Вітання «добрий день» є одним з найпоширеніших. Значно рідше зустрічається стягнена форма «добридень», наприклад: «Марія весело, як зайшла: – Добридень вам, дівчата! – і тоді крутнулась на каблучці, як дівка, і очима по хаті» (А.Головко).

Носії східнополіських говірок уживають також і такі вислови: *добрий ранок, до побачення, до зустрічі, на все добре, будьте (зоставайтесь здорові), ідіть з Богом, щастя Вам*.

Подекуди в селах Сумщини зберігся етикетний вираз «добридосвіток», записаний лексикографом Б.Грінченком.

В українських селах побутували (а подекуди вживані і сьогодні) такі фраземи-привітання:

Слава Богу Ісусу Христу! Дай, Боже, час добрий.

Будьте здорові з тим, що сьогодні.

Здорові були та людям милі.

Моє вам шануваннячко, спаси вас, Боже!

Фраземи-відповіді містили подяку і побажання: *Дякую. Дай, Боже, і вам!*

У свята жителі сіл використовували особливі вітання: Наприклад, на свято Різдва віталися: *«З Різдом Христовим!»* або *«Христос рождається!»*. Їм відказують: *«Славіте його!»* або *«Славимо його!»*

На свято Маланки віталися так: *«З Маланкою будьте здорові!»* На свято Пасхи: *«Христос воскрес!»*, *«Воістину воскрес»*.

На будь-яке свято використовували вітання *«З святим днем будьте здорові!»*. Сьогодні актуалізувало і таке вітання: *«Слава Україні»* - *«Героям слава!»*.

Фраземи-благословення висловлювали, коли людина починала важливу справу, вирушала в дорогу.

Наприклад: Ми благословляємо, і хай тебе Бог благословить, Мати Божа, на все гаразд! Дай, Боже, спішно та охотно робити! Дай, Боже, час і пору добру! Бог на поміч! Боже помагай! З Богом! Щоб у вас руки не боліли! Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, Боже, на прожиток!

У фраземах-побаженнях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. У селах Сумщини збережені і до сьогодні такі побажання:

А батькові твоєму, щоб жито родило!

Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!

Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житті колосся велося!

Щоб тебе добра година знала!

Упродовж віків українці використовували дві основні форми шанобливого звертання: типову українську «добродію» і західнослов'янську «пане». Потрібна певна культура взаємин, щоб уміти відчувати момент, коли доречно вживати ці слова, адже у процесі історичного розвитку вони «пережили» складні часи.

Зокрема «досить нестійкою» виявилася оцінна кваліфікація лексеми «пан», - зазначає мовознавець В.Кононенко. У XIX – на початку XX ст. у живому мовленні, у творах класиків української літератури словом *пан* називали представників привілейованих верств, паралельно в багатьох фольклорних жанрах це слово вживалось як шанобливе найменування особи.

У художній літературі зустрічаємо такі звертання: *панове козаки* (з військового життя), *панове громадо* (з громадського), *панове товариші* (з виробничого), *пане-майстре* (фахівець у своїй справі), *пане-брате* (приватного життя).

У 20-х роках ХХ ст. звертання, поширені як позитивні («пане Дмитре», «панно Ольго»), починають витіснятися словом «товариш». Сьогодні звертання «пане» поступово набуває позитивної оцінки.

Етика спілкування кожного народу позначена рисами національної специфіки. Зокрема в англійській мові немає займенника «ти» (почав виходити з ужитку в XVI ст. і був замінений займенником «ви» на початку XVIII ст.), тому англословні народи всім говорять «ви». В українській мові використовують обидва займенники «ти» і «ви».

Мовознавці стверджують, що стародавнім європейським народам звичай звертатися один до одного на Ви не був відомий. Можливо, цей звичай занесений зі Сходу, де ця пошанна форма звертання була тісно пов'язана з формою власного звеличення «Ми» і розвинулася під її впливом. Називаючи свою особу займенником «ми», греко-римські імператори мали на увазі і себе, і своє найближче оточення. Пошанна форма спочатку вживалася у панівних колах, а згодом проникла в міщанське та селянське середовище.

Пам'ятки засвідчують, що підлеглий феодал у Київській Русі звертався до свого володаря так само на ти, як і володар до підлеглого. У листуванні Богдана Хмельницького з московським царем Михайлом Федоровичем обидві сторони звертаються один до одного на «ти». Наприклад, Михайло Федорович починає один із своїх листів до українського гетьмана так: «писал к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, гречанин Иван Петров, что ты, гетьман Богдан Хмельницкий...». Стародавня слов'янська формула звертання на «ти» залишається в Біблії і в молитовних текстах як звертання до Бога.

Звернення на «Ви» з давніх-давен було і залишається формою вияву пошани дітей до батьків і молодших віком до людей старших або до незнайомої людини (безвідносно до віку). Досить виразним може бути вживання форм числа особових займенників і відповідних їм дієслів, що знайшло відображення у творчості класиків.

Гафійка в повісті М.Коцюбинського «Fata Morgana» говорить матері: «Ви не журіться, мамо. Я піду в найми».

І зараз ще в багатьох українських селах ця пошанна форма є звичною.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Яку функцію відіграють вислови мовленнєвого етикету в поданих текстах?

Здорові були, бабусю! Здоров, земляче – Доброго здоров'я! Прийшов Іван до батька. – Добридень, – каже, – вам!

[Нар. казка]

Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, кликав до нас: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай бог здрастувать» [О.Довженко].

«Добридень тобі, ясне сонечко яснее! Ти святе, ти яснопрекраснее!» «Гайку, гайку! Дай гриба і бабку, сиріжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця» [З народних пісень].

«Добридень, луги і береги, добридень, вода Уляно, і ти, земле Тетяно...» [З народних легенд].

Знайдіть серед поданих нижче виразів вітання нейтральної, високої, фамільярної тональності:

Доброго ранку. Привіт. Салют. Складаю подяку. На добраніч. Смачного. Доброго здоров'я зичу. Здорові були. Будьте так ласкаві. Не відмовте мені. Прошу уклінно. Добридень. Здоров. Дозвольте висловити вдячність. Можна вас попросити. Дякую щиро. Щасливо.

Чому в давнину людині бажали бути «гарним деревом»? Що це означало?

Поміркуйте над ситуацією:

Ви вітаєтеся із зустрічним «Добрий день!» і чуєте у відповідь: «Добрий!» Яка ваша реакція? Побудуйте діалог з дотриманням правил етикету спілкування.

У художній літературі зустрічаємо такі звертання: панове козаки, панове громадо, панове товариші, пане-майстре, пане-брате.

Які функції виконували такі звертання?

Наведіть цитати з фольклорних та літературних творів, в яких використовують такі звертання?

Напишіть, використовуючи запропоновані нижче звертання,

а) офіційний лист; б) приватний лист:

Високоповажний пане професоре, шановний добродію, вельмишановна пані добродійко, ласкавий друже, Вельможна панно Олександро Григорійовно, Високоповажная, кохана землячко, кохана моя сестро.

Утворіть форму кличного відмінка від поданих загальних і власних назв:

Громадянин, добродій, достойний, пан(пані), Марія Іванівна, Ганна Степанівна, Микола Васильович, Надія Дмитрівна, Олег Петрович, Сергій Якович, Леся Михайлівна, шановний колега, друг Олександр, пані Катерина, товариш Михайло, пан Іваничук, колега Тарасенко, Іван Петрович, Галина Сергіївна.

Продовжіть цей ряд прощань, виписавши їх з епістолярію письменників.

Щиро прихильний до Вас П.Куліш, Твій щирий приятель Панько Куліш, Душею прихильний до вас П.К.

Прочитайте уривки з листів відомих письменників. *Який етикет характерний для цих листів?*

М. Коцюбинський: 3 листа до Кобилянської від 12.10.1902 р.:

«Пишу до Вас під свіжим враженням од Вашої повісті «Земля». Я звичайно багато читаю, але признаюся, що давно читав щось таке гарне, таке захоплююче як «Земля». Я просто зачарований Вашою повістю, – все, і природа, і люди, і психологія їх, – все це робить таке сильне враження, все це виявляє таку свіжість і силу таланту, що, од серця дякуючи за пережиті емоції, я радів за нашу літературу».

Гнат Хоткевич. 3 листа до Кобилянської від грудня 1902 р.

«В Ваших творах я бачив те, що так рідко зустрічаєш у наших доморослих українських авторів – пульсація живої мислі, почуття краси і тонке її розуміння».

Познайомтеся з уривками роздумів учнів про роль листів у житті людини. *На вашу думку, чи потрібні такі листи сьогодні? Напишіть твір-мініатюру на цю тему.*

«Листи писати потрібно. Коли дитина від'їжджає десь із дому, мати завжди з нетерпінням чекає звістки від неї. І як прикро буває неньці, коли її син чи донька забувають вчасно написати»

(Лілія К., 9 клас);

«Лист моєму сучасникові»

«Як поживаєш, друже? Чим цікавишся, про що мрієш?

Я не знаю Тебе, але думаю, що Ти такий же, як і я, й проблеми в нас схожі. Час зараз такий складний, і так важко знайти себе в ньому. Але потрібно, бо це – основа життя. Тому я бажаю Тобі й собі сили, наполегливості, натхнення» (Сергій С., 10 клас);

Вивчаючи емоційне сприйняття різних типів звуків представниками східних і західноєвропейських мов, японський науковець Т.Цунда приходить до висновку, що «рідна мова формує унікальну культуру і психічний склад кожної етнічної групи, що певним чином відображається у мовному етикеті». *Чи згодні ви з цим? Знайдіть етикетні вислови різних слов'янських народів, які підтверджують цю думку.*

Коли вживалися в народі такі прокльони? З якою метою функціонували такі формули?

Коли ж мене покидаєш, покинь хліба їсти, Бодай тобі Господь не дав із іншою сісти! Коли ж мене покидаєш, покинь хліба-солі, Бодай тобі не діждати ні щастя, ні долі!

Коли висловлювали такі побажання? Яка їх будова? Чи існують у вашій місцевості паралелі до поданих побажань:

Дай, Боже, з роси, з води!

Дай, Боже, разом двоє: щастя та здоров'я!

Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови і материними, і батьковими молитвами!

Хай тобі Бог дає вік щасливий та довгий!

Нехай Бог дає щастя і здоров'я на многії літа!

Хай вам Бог пошле, чого в нього просите!

Хай вас бог підержить на сім світі!

Дай, боже, щоб ти сину, говорив, як по зорях читав!

Щоб ти була багата, як земля, дужа, як вода, щоб у коморі і в оборі усього було доволі! (Записано М. Номисом).

З Водохрещам будьте здорові! Хай свята водичка зцілить Ваші тілесні і душевні болі, і додасть оптимізму в завтрашньому дні.

Хай Ангели бережуть Вас і Вашу родину!

Бажаємо вам, щоб сила Вашого духу і оптимізм не дозволили увійти у Ваше життя недугам, суму, сумнівам, а кожний день був повноцінним і радісним.

Збризну на Вас свяченою водою,
щоб Ви ніколи не зустрілися з бідною.

Кину Вам на стежку жита,
щоб Ваша сім'я завжди була сита.

А ще – кілька горошинок,
щоб Ви завжди були на вершині,

жменю ячменю –
щоб Ви були і з ріднею.

На стежку ж кину трохи кропиви,
Щоб жалили ноги, а не душу Ви (В.Макаренко).

Що гірке, то гірке, що пити не можна, то люди брешуть, то ж давайте вип'єм собі на здоров'я, людям – на радість, а ворогам – щоб несолодко було.

Напишіть вітання (віншування) з Різдвом або Великоднем.

У селах і досі зберігаються звичаї «шапкування»: люди старшого віку, зустрічаючись, трохи піднімають головний убір або придолонюють до грудей руку. І вітаються: «З святим днем будьте здорові!», «З Різдвом Христовим!», «Христос воскрес!» . «Здрастуйте у Вашій хаті», «Доброго здоров'я, мир вашому дому!». *Які функції виконують такі привітання?*

Прочитайте тексти. З'ясуйте їх стильову належність, тип мовлення, основну думку автора.

Яке смислове навантаження виконують слова «здрастуй», «до побачення»?

Вмираючи, батько сказав синові: «Оце, сину, я вмираю. Якщо хочеш зберегти це добро, що я тобі покидаю, до того ще й придбати,— то роби в полі так, щоб нікому не казав першим «здрастуй», їж хліб з медом, а в свято одягай нові чоботи». Сказав це і помер.

Син так і робив. Ні з ким не вітався, їв хліб з медом, а в свято носив нові чоботи, а ті, що вже були на ногах, закидав на горище.

Пройшов деякий час і син дожився до того, що вже немає за що купувати ні мед, ані чоботи. «Ні, не гаразд!— міркує він.— Це батько навчив мене на лихо, треба робити інакше». Почав він раніше всіх людей їздити в степ, да ото робить коло шляху, а люди їдуть та всі до нього здоровкаються. Цілий день працює. Стомиться, сяде їсти самий хліб з водою. Він йому здається солодким, як з медом. А в неділю дістане з горища чоботи, почистить їх, одіне,— вони в нього, як нові. Через таку працю почало господарство його прибувати.

І тоді тільки син зрозумів батьківський заповіт: що треба раніше за всіх бути в полі, щоб люди до нього віталися, а не він до них; працювати до втоми, щоб, як сядеш їсти, хліб був смачний, як з медом, і щоб гарно ходити на свято, то треба чоботи хоч і старі, але чистити, щоб вони були, як нові, завжди («Батьків заповіт». Легенди та перекази).

Ну, значить, переїхали ярк, взяли праворуч, та понад ярком, понад ярком прямісінько у Вербовий хутір.

- Тр-р-р! Драстуйте, бабусю!
- Драстуйте!
- Де тут, скажіть, будь ласка, кривий Степан живе?
- Кривий Степан?
- Еге! Мисливець.
- За четвертою хатою повернете у вуличку. Тією вуличкою у самісінький двір так і в'їдете.
- Спасибі, бабусю! (Остап Вишня «Мисливські усмішки»).

Ну навіщо «до свідання»

Ти говориш на прощання,

Коли є слова, як диво:

«До побачення!», «Щасливо!»?

Будьте здорові! – Ходіть здорові!

(Щирості стільки в кожному слові!)

Тож **на все добре** вам! і **Прощавайте!**

Прошу, заходьте, не забувайте!

(Валерій Маснюк)

У фразелогізмах-побажаннях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. Прочитайте виразно побажання. Чи відомі вони вам? З якою метою вживаються? Побудуйте полілог з використанням таких побажань.

А батькові твоєму, щоб жито родило!

Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!

Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житті колосся велося!

Щоб тебе добра година знала!

Не поминай лихом, а добром, як схочеш.

Чим хата багата, тим і приймає! Сідайте, щоб рої сідали!

Роди, Боже, овес, ячмень і гречку, хоч усього потрошечку.

Обов'язковою умовою застілля в Україні було припрошування гостей до страви. Якщо на це в хаті не зверталось належної уваги, то можна було почути від гостей: «Звиняйте. Було що їсти, пити, та принуки не було». Поміркуйте над значенням фразелогізмів-припрошувань, поданих нижче:

Ласкаво просимо. Радо запрошуємо. Просимо до обіду. Хліб та сіль!

Дай боже здоров'я, просимо Вас. Їжте здорові. Прошу покірно, чим багаті, тим і раді.

В арсеналі українців збережені вислови-вибачення. Коли і ким вони промовлялися, з якою інтонацією? Які функції таких висловів-вибачень?

Вибачте на сім слові. Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

7.3. Словотвір і граматика крізь призму народно-педагогічної дії

Українська мова відзначається багатством словотворчих ресурсів, які володіть яскравим стилістичним забарвленням. Це зумовлюється розвинутою системою українського словотвору, продуктивністю оцінних афіксів, які надають словам різноманітних експресивних відтінків.

У жодній мові немає такої великої кількості емоційно-забарвлених дериватів, як в українській: *матінка, матіночка, матусенька, дідуньо, дідусь, бабуньцо, бабусенько, стежечка, худібка, садочок, віночок, писаночка, гарненько, перстенець, ягідочка, волики, коники, городчик, гостоньки, перепеличка, воріженьки*). У цих словах знайшли відображення і ставлення до людини, і обожнювання природи. Риса, властива українській мові, – це також і поєднання зменшено-пестливих суфіксів з дієслівними основами: *спатоньки, їстоньки* та ін.

В українській мові широко використовуються суфікси емоційної оцінки *-ок-* (дуб-ок), *-ищ-* (руч-ищ-е), *-ечок-* (верш-ечок), *-еньк-* (дрібн-еньк-ий), *-ус-* (мат-ус-я), *-ичк-* (сестр-ичк-а) та ін. У певному контексті пестливі суфікси можуть надавати словоформі відтінків здрібнілості, іронічного звучання, актуалізують семантичний відтінок зневаги або сарказму, інтимізують виклад. Згрубіло-збільшувальні суфікси вживаються переважно для підкреслення сили, міцності, великого розміру чи фамільярної прихильності.

Наукова й офіційно-ділова мова, як правило, уникає вживання слів із зменшувальними суфіксами, бо вони вносять небажаний у даному разі відтінок пестливості. До того ж такі слова, потрапляючи в текст наукового чи офіційно-ділового стилю, втрачають конотацію пестливості і можуть набувати іронічного, саркастичного відтінку. Стилiстичний інтерес викликають слова, що використовуються як джерело мовленнєвої експресії в публіцистичному стилі (*державити, націєтворчий*) чи виступають авторським новотвором (*впередзорець, марнотратник*). Цінність стилістично забарвленого слова залежить від семантики твірної основи, значення мовотворчого засобу та загальної насаженості контексту.

На сьогодні активізувалися віддієслівні обрядові назви із суфіксом *-ин-*: *оглядини, змовини, заручини, пострижини, хрестини*; із суфіксом *-к-*: *досвітки, зажинки, обжинки*. Продуктивним засобом «обрядового» й фольклорного словотвору вважається словоскладання, напр.: *дівич-вечір, хліб-сіль; чар-зілля, рута-м'ята*.

Грамати́ка теж цікава в контексті етнопедагогіки. Українці користуються багатою системою звертань: *братику, матусю, нене, матінко моя, мамцю, татку, няню, татоньку, мій батечку, бабусю,*

*бабцю, бабуню, дідусю, дідуньо, доню, донечко, доцю, сину, синку, синоньку, синочку, дружино, чоловіче. Різнобарвна палітра пестливих звертань до дитини: серденько, ясочко, сонечку, рибонько, золотко, крихітко, голуб'ятко, пташенятко, ластівочко, горобчику. Слова звертання дають можливість посилювати або послаблювати вираження почуттів і тим самим коректувати характер взаємин у бажаному напрямку. Так, звертання «пане», «пані», «добродію, «добродійко», «панове», «товариство» супроводжуються означеннями *шановний, вельмишановний, поважаний, високоповажаний*.*

Синтаксичні конструкції в цілому ряді обрядів набувають символізації. Наприклад: «Сідайте, щоб старости сідали» (припрошення гостей сідати в хаті, де є дівчина на виданні); «На щастя, на здоров'я та на Новий рік, щоб родило краще, як торік – жито, пшениця та всяка пашниця!» (формула новорічного віншування в устах посівальника); «На Зелений тиждень не купаються в річках, щоб русалки не залоскотали».

Символізація синтаксичної форми сприяє витворенню низки лінгвоментальних формул – за зразками словосполучень і речень. Наприклад, граматична форма «під макітру», що стосується слов'янського звичаю відрощувати чоловікам довге волосся і бороду, з часом лексикалізується як стале найменування.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Яку обрядову семантику виконують подані складні слова?

приворот-зілля, ромен-зілля, корінь-зілля, чар-зілля, рута-м'ята, калина-малина, вишенька-черешенька, розрив-трава, хрест-трава, переліт-трава, перекотиполе, жито-пшениця, трава-мурава, яр-хміль, сон-трава, люби-мене, іван-чай, нечуй-вітер, біс-дерево, бождерево, первоцвіт, зимоцвіт, пізньоцвіт, нечіпай-зілля, рай-дерево, рай-цвіт.

За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми: *дітвага, дітва, дітвачча, дітко, дітний, дитинець, дитун*.

Яким чином афікси змінюють забарвлення слова «довгий»? Згрупуйте подані слова за спільністю виконуваних функцій (довжина, зріст, тривалість у часі).

довжелезний, довженний, довжезний, довгуватий, довгенький, задовгий, довгий, довгуватий.

Якої семантики надають суфікси у цьому тексті?

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я, Щосуботоньки їде з містонька До бабоньки, до бабусеньки, ой, лишає свої інфузорії-туфельки, Скидає свої лаковані туфельки, Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки, У бабцюлі, у бабусеньки, ой, Взува старі чоботи-шкарбани, Бабчиині чоботи-чоботищенки, Наносить води повну балію -Ще відро, ще відро, ще відеречко, Та в баняки, банячища, ой, Та любисток зімліє в горнятах, Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой, Хата, хатуса, хатинонька, Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.

- Заворожи мені, бабченько, ой-я, Бабусенько, бабулиня, бабусенція. Ой, гаряча, ой, бабулик, ой-ой-ой-єчки. Дівулиня, дівчина, дівогоренько, А бабуса так і вештається, ой-ой,...

Внучка, внученька, студентонька Спить у баби на ряднині під кожухом, кожушиськом, кожушариськом, На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.

А дівуля, дічинина, дівувальниця До кожуха, кожушенька так і горнеться, А бабуса, бабулиня, бабусенція До дівчиська, дівчиниська так і тулиться -Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка -Бабумамця, бабутатко, бабусонечко... (І.Драч)

У «Словарі української мови» Б.Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях лексеми. Поясніть значення цих лексем.

матінкувати, матеркувати, маткувати, безматній, Головата мати, скарбова мати, пані- матка;

дідовід, дідовник, дідизна, дідичність, дідівщина; дідівство; дідичанка; дідиччун; дідичня; дідизний; дідинець.

бабкуватий, бабити, бабитися, бабьякь, бабинець, розбабка, бабизна, бабівщина, бабниця, бабіти.

братань, братани, братана, братак, братня, братиця, братовизна, братки, братщина, братівщина.

Прокоментуйте вислів мовознавця Василя Сімовича.

Здрібнілих та песливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття, ... не тільки тоді, як виявляємо свій смуток чи радощі, не тільки балакає зі собою песливими словами пара закоханих, не тільки стрічаються вони у віршах, у вязаній мові – але й так, у звичайній бесіді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Продовжіть думку А.Метлинського. Напишіть статтю (5–6 сторінок) «Вираження характеру українців засобами словотворення».

Українці для виявлення емоцій, почуттів (чи закипить у серці гнів, чи охопить журба, чи ніжність розм'якшить серце) мають мову, що злеліана не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і у свавільному побуті гайдамаки, мову, що злеліана сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові...- написав Амвросій Метлинський.

Амвросій Лук'янович Метлінський (1814-1870) — український поет і етнограф, фольклорист, перекладач, професор Харківського (1848—1849) та Київського (1849—1854) університетів.

Прочитайте уривок з науково-популярної книги Івана Вихованця «Таїна слова». Які ж функції виконує сполучник і у прикладах з художньої літератури, які пропонує мовознавець?

Найуніверсальнішим засобом поєднання речень або слів є сполучник **і**. При об'єднанні двох або кількох простих речень у складне можуть передаватися різноманітні значення: часові, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші. Наприклад: у складносурядних реченнях із сполучником **і** виражається одночасність дій або станів: *Все чаруюче біля землі, і Дніпро в сріблястім сяйві, і від усього йде ще тепло (О.Довженко). І чайка летить, і кигиче вона за бурею (Б.Олійник).*

Може поєднувати велику кількість частин складносурядного речення: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні (М.Рильський).*

Слова теж послуговуються допомогою сполучника **і**, коли утворюють ряд однорідних членів речення: *Між небом і морем, між спокоєм і тривогою ідуть кораблі, високою йдуть дорогою (Б.Олійник).*

Великі обов'язки має сполучник **і**. Крім поєднання частин складносурядного і однорідних членів речення, він у тексті легко приєднує до попереднього речення інше речення. Цю функцію сполучника бачимо в уривку з прекрасної повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна»: *Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додола в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.*

Отже, в текстах ми дуже часто використовуємо сполучник **і**. Він поєднує речення і слова. Це не звичайне слово, а службове. Його роль суто синтаксична. Тому-то сполучник **і** має таке широке застосування.

В українській мові існує ціла низка слів, що відображають найрізноманітніші відтінки поведінки. Прочитайте подані слова. *До яких частин мови вони належать? Які відтінки поведінки вони виражають?*

Так не можна! Не можна! Ніколи! Того не буде! Ні в якому випадку! Ні, та й годі! Але ж ні! Не так!

Та де там! Та де тобі! Нічого не вийшло! І ні туди, і ні сюди! Бодай не казати! Шкода. Все даремно. Все пропало. Все дарма.

Ну та що ж?! Як є, так є! По-іншому не можна. А як інакше? Як буде, так буде. Маємо те, що маємо. Хай так буде! Аби не гірше. Що зробиш?

Слава Богу! Слава тобі, Господи! Дяка Богові за те! Як добре! От і гаразд! Добре, що так! Добре, що так сталося! Добре, що вийшло на добре! Все добре, що добре закінчується. Прекрасно! Чудово! Те, що треба. Те, що треба було довести. Так, як ми думали. Так, як ми хотіли. Сталося, як гадалося. Вийшло по-нашому.

Будь ласка. Прошу. Продовжуй, Да-вай-давай. Говори. Дам. Як хочеш. Як собі хочеш. Роби, як знаєш. Як вважаєш. Як хочеш. Роби, що хочеш. Поступай, як знаєш. Твоя справа. То твій клопіт. Хай так буде! Хай там! Нехай собі. Нехай робить, що хоче. Нехай собі як знає.

Ех, якби! Ех, як – так! Ех, якби ж то! Якби! Ой, коли б то так. Якби так вийшло... Якби так сталося, гадалося!

Достатньо! Все! Набридло! Кидай то все! Геть! Кінець – і край! Замовкни! Перестань! Припини! Годі! Цить! Облиште! Негайно ідіть геть! Відчепись!

Ну, що там? Ну, чого тобі? Ну, як ти? Ну, як ти там? Усе добре? Усе гаразд? Що? Що тобі? Чим тобі допомогти? Що сталося? Що з тобою? Що ти хотів? Чого тобі? Ти чого?

Прошу тебе. Будь ласка. Коли твоя ласка. З ласки своєї.

Як добре! Нарешті! Я дуже тішуся! Ой, яка радість! Ой, яка я щаслива!

Прочитайте опис літнього світанку в усмішці «Короп» Остапа Вишні. Чому ж сонце «хитрюче»? Яка основна думка тексту? Які емотивні засоби використовує автор, щоб збудити думку, надати гумористичній розповіді ліричного забарвлення? Які сполучники найчастіше повторюються? Чому? Які їх стилістична функція?

А беруть коропи на світанку... І особливо тоді, як перший ніжний промінь дубові корони прорізує і листя дубове золотить.

А як сонячний промінь дубове листя позолотить, тоді він із дубової гущавини виривається і на ставок падає, – тоді і ставок золотий, і очерет, і рогіз, і пісок на березі, – все тоді золоте.

А промінь од води відскакує, летить на той берег ставка, а там сосни, -- золотіють тоді сосни, і ясенки, і клени, -- їх позолотивши, промінь летить

далі, аж туди, туди, туди, що вже його й не видно... Тільки слід його залишається -- веселий та грайливий...

А як у золотому ставку короп викинеться, так і короп тоді золотий...

А короп -- як ночви... Золоті ночви...

Отакі діла над ставком сонце із своїми весело-грайливими променями виробляє... Воно сходить ліворуч од вас, за дубами, і спеціально там сходить, щоб насамперед дуби позолотити... Ой, і хитрюче отам над ставком сонце! Воно хоче, щоб усе, де воно промені свої кине, щоб усе там грало, виликувало, раділо, буяло...

Прокоментуйте семантику синтаксичних конструкцій.

Ти йому – печене, а він тобі – варене. Ти його хрести, а він тобі: «Пусти! Одному сонце світить, а другому й місяць не зблисне. Яке «помагайбі», таке й «доброго здоров'ячка». Як ми Богові, так Бог нам. І я там був, мед-вино пив по бороді текло, а в рот не попало. Ось тобі казка, а мені бубликів в'язка. То ще за того царя, коли не було сухаря.

8. СЛОВНИК – ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОРАДНИК В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

А.Франс, французький письменник, назвав словник «всесвітом, розташованим в алфавітному порядку». Характеризуючи словник французької мови, він писав: «Подумайте, що на цій тисячі або тисячі двохстах сторінках збережений геній народу, його думки, радощі, труди і страждання наших предків і наші власні, пам'ятники суспільного і приватного життя... Подумайте, що кожному слову лексикону відповідає думка або почуття, які були думкою або почуттям численної кількості істот. Подумайте, що всі ці слова, зібрані разом, є витвір душі, плоті і крові нашої країни і всього людства». «Словники — це музеї слів», - наголошує письменник Степан Пушик.

У праці національного рівня, першому томі фундаментального академічного тлумачного «Словника української мови» (у двадцяти томах) широко представлено лексику релігійної літератури; слова, що вживалися до початку 1930-х років і потім були обмежені у використанні; лексику, яка існувала в мові, але не була зафіксована в матеріалах, що використовувалися під час створення словника в 11- томах), мову реклами та Інтернету.

Джерельною базою для ілюстрацій словникових статей слугують твори заборонених раніше письменників (Б.Антоненко-Давидович, І.Багряний, В.Барка, Б. Лепкий, Є. Маланюк, І. Огієнко, О. Ольжич, У.Самчук, В.Свідзінський, О. Теліга та ін.), імена, що визначають сучасний літературний процес (Е. Андіївська, Р. Андріяшик, І. Білик, В. Близнець, М.Вінграновський, І. Дзюба, О.Забужко, Л. Костенко та ін.). Головне призначення словника, наголошує А.Мойсієнко, – служити фактором нормалізації мовної діяльності, бути високоякісним посібником для подальшого підвищення культури мови широких кіл населення.

Для етнолінгвістичних розвідок корисні етимологічні, тлумачні словники, словники синонімів, антонімів, омонімів, фразеологічних зворотів. Словник символів подає парадигми символів із вказівками на їхню форму, значення, функціонування.

Робота з етимологічним словником дає змогу з'ясувати походження лексем й розширити уявлення про духовно-матеріальну культуру різних регіонів України. В етимологічному словнику майже кожна стаття – результат довгих пошуків, припущень, титанічних зусиль багатьох етимологів. Відомий «Семантико-етимологічний словник» І.Огієнка, «Етимологічний словник слов'янських мов» за ред. російського ученого О. Трубачова, «Етимологічний словник української мови» за ред.

О.Мельничука. На жаль, в Україні поки що відсутнє повне видання «Етимологічного словника української мови», недостатньо також і етимологічний студій.

Словники, безпосередньо пов'язані із завданнями і потребами етнолінгвістики і лінгвокультурології, можна розподілити за такими групами: культурологічні словники філософської орієнтації; лінгвокраїнознавчі словники навчально-довідникового характеру, присвячені окремим країнам і культурам; спеціальні лінгвокраїнознавчі словники-довідники з окремих сфер діяльності людини або галузей знань; тлумачні й енциклопедичні словники, що містять лінгвокультурознавчу інформацію. Зазвичай, лінгвокультурологічний матеріал подається у словниках або за алфавітним принципом, або за ідеографічним (тематичним). У типології лінгвокультурологічних словників окреме місце посідають словники національних концептів, у яких об'єктом лексикографічного опису є інтегрована одиниця мови, мислення і культури – концепт.

У цьому контексті відзначимо чотиритомний «Словарь української мови» (1907–1909 рр.), зібраний редакцією «Киевская старина» та упорядкований Борисом Грінченком. Словник фіксує народнорозмовну і фольклорну мову, зібрану з різноманітних етнографічних джерел. У Словнику зібрана лексика, яку широко використовували Т.Шевченко, І. Котляревський, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Леся Українка, інші майстри української словесності XIX – початку XX століття.

Словник укладали 46 років (упродовж 1861 – 1907 рр.). Загальний обсяг слів – 68 тисяч. Матеріали Словника збирали упродовж тривалого часу відомі українські вчені, письменники, культурні діячі Г. Барвінок, М. Костомаров, М. Номис, І. Манжура, М. Лисенко, К. Михальчук, О. Русов, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, Д. Яворницький.

Це словник тлумачно-перекладний. Оригінальність його полягає в тому, що український реєстр слів подається з ілюстративним матеріалом і перекладом російською мовою. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У тих випадках, коли не виявлено російського відповідника, з тлумаченням російською мовою.

Російська Академія наук на підставі рецензії академіка О.Шахматова присудила Б.Грінченкові у 1905 році другу премію М.Костомарова за кращу українську лексикографічну працю.

Цікавими на сьогодні є мовокраїнознавчі словники-довідники, підготовлені викладачами Волинського державного університету «Україна в словах» (2004), «Пізнаймо Україну». У цих словниках представлено матеріал народознавчого краєзнавства, інформативний зміст якого допомагає проникнути в автентичний генофонд українського народу. Критеріями виділення національно-культурної лексики укладачі обрали *семантичний* (за предметно-логічним змістом), *граматичний*,

функціонально-стилістичний (виділяються слова, за допомогою яких можна створити національний колорит, стилізувати текст), *перекладний* (частина слів належить до безеквівалентної лексики, позначають реалії, відсутні в інших мовах), *лінгводидактичний* (використовуються при вивченні української мови), *частотний* (уведені слова відзначаються порівняно високою частотою вживання в культурологічних текстах). Для повнішого розкриття змісту слова подані ілюстрації: українознавчі відомості, типові означення, порівняння, народні прикмети.

«Україна в словах» Н. Данилюк – мовоукраїнознавчий словник-довідник, який містить назви, пов'язані з традиційною матеріальною і духовною культурою українців. «Словник символів культури України» за загальною редакцією О.Потапенка, М. Дмитренка має на меті «залучити читачів до невичерпної криниці української символіки» за такими тематичними розділами: «Поселення та житла українців (хата, покуть, ворота)»; «Народний одяг (кожух, китайка, символіка верхнього одягу)» і т. ін. У словнику міститься інформація про найважливіші наукові, філософські, художні, міфологічно-релігійні, побутові символи українського народу, наведено дані про «значні часові періоди існування певного символу, широкий ареал побутування».

Етнокультурологічний словник «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка містить матеріал, що має «етнографічний, етнокультурний, етнопедагогічний, етнофілософський, етноісторичний, етногеографічний, етнопсихологічний, міфологічний, релігійний, та інші національно-забарвлені смислові підтексти». До кожної лексичної одиниці наведено розгорнуті тлумачення, ілюстративний матеріал з українського фольклору, художньої, літописної літератури, «сталі лексикалізовані та фразеологізовані словосполучення етнокультурного змісту». Словник «100 найвідоміших образів української міфології» за загальною редакцією О. Таланчук, Ю. Бедрика насичений українознавчими відомостями, порівняннями, міфологічною інформацією, фразеологізмами, прислів'ями, приказками, піснями, народними прикметами, віруваннями.

Характеристика слова, особливо його стилістичних рис, створення лексикографічного портрета слова чи групи слів потребує одночасного звернення до словників різних типів і різних баз даних. Це стимулює розвиток корпусної (електронної) лексикографії, отже, зумовлює інформаційно-комп'ютерної складової в лексикографічній культурі сучасного користувача.

Корпусна лексикографія – це галузь вивчення мови на основі текстів сучасної мови з постійним використанням комп'ютера для аналізу, збереження і опрацювання лексикографічної інформації. Корпусна лексикографія, переконливо доводиться в сучасних дослідженнях, дає змогу постійно збільшувати кількість лексичних одиниць, не очікуючи

чергового перевидання словника, значно економлячи час і матеріальні ресурси. Електронні словники дозволяють зберігати великий обсяг інформації за рахунок використання гіперпосилань, мають ефективну систему пошуку (повнотекстовий пошук, одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку). Крім того, можна постійно відбирати й упорядковувати словниковий матеріал.

Спробою корпусної лексикографії є електронна енциклопедія «Українська мова» як додатковий засіб до друкованого варіанта (К., 2000), створеного в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні та Інституті української мови НАН України. А.Надолинська розробила мультимедійний лінгвокультурологічний словник «Концепти української культури».

Готуючи словник, важливо зрозуміти виклик часу. Однак це дається не всім. Сьогодні зростає особистісна складова словника, роль словникаря як суспільно орієнтованого вченого і державника. Сучасний лексикограф повинен мати фундаментальну підготовку, шанобливо ставитися до кожної мови і діалекту. Але насамперед – це особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни.

Запитання та завдання для самостійної роботи:

Прокоментуйте вислів О.Потебні

І в нас є щось своє, нами і по-нашому зроблене для цивілізації світу; є своє і в науці, і в мистецтві, і в суспільності. Настане час, коли до нас будуть уважно прислухатися і на Заході...

Прочитайте текст. Відомий мовознавець Василь Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI — XVII ст. Лаврентія Зизанія. *Які історичні події цього періоду вам відомі? Яким ви уявляєте давнього словникаря? Які праці він написав? Чому поради перекладача є корисними і сьогодні?*

Відомий український мовознавець, педагог, письменник і церковний діяч Лаврентій Зизаній (Тустановський) жив у XVI ст. в Галичині. У школах він викладав церковнослов'янську, або, як її тоді називали, словенську мову. У 1596 р. у Вільні видав граматику церковнослов'янської мови під назвою «Грамматіка словенська» та перший друкований буквар словенської мови, разом з яким був поданий церковнослов'янсько-український словник «Лексис».

Реєстр «Лексису» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковнослов'янської мови. Це в основному загальні назви. Слова реєстру взяті з перекладів різноманітних культових і деяких світських книг. Л. Зизаній розташував реєстрові слова в такому алфавітному порядку: А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, І, И, К, Л, М, Н, О (разом з Оу, тобто У), П, Р, С, Т, Ф, Х, Ω, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, V, що

нагадує дещо послідовність літер у грецькому алфавіті. Автор дотримується алфавіту тільки щодо початкової літери...

На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтьськь – «дитина, хлопчик», чадо – «дитина», говірк. робяте – «дитина». У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова «отроча», що пояснюється таким чином: *дитя, немовятко, дитячко, пеленчатко* (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року). Є в цьому словнику і слова з досить «примхливою» вдачею. *Знайдіть серед поданих з «Лексикону» таке слово і поясніть за допомогою етимологічного словника його походження.*

юность, мѡлодо(с)[ть]
юно́ша, па́рубо(к) младе́нець.
юно́ша молодѣц(ъ).
юнотà, мѡлодо(с)[ть],
ю́нот(ъ)ка, молоді́ца.

Лексикограф XVII ст. Памво Беринда у передмові до свого словника писав, що його праця «у пото(м)ны(х) в(ъ)дАчност(ъ) ѡ(т)несеть».

Чи справдилися ці заповіді? Прочитайте текст. Складіть портрет словникаря: освіта, професійні уподобання. Поміркуйте, чому виникла потреба в такому поважному словнику на 475 сторінок, який передбачав пояснення простою українською мовою церковнослов'янських слів та різних власних імен. Що нового містив цей словник порівняно зі словником Лаврентія Зизанія? Чому протягом тривалого періоду «Лексикон» був посібником для тих, хто вивчав церковнослов'янську мову?

Випишіть і прокоментуйте значення підкреслених слів. Чи наявні ці слова у «Словарі української мови» Бориса Грінченка? Якщо так, то з яким значенням вони уживаються?

Документальних даних про рік і місце народження Памви Беринди немає. ...можна припустити, що народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст... Помер Памво Беринда 23 (за старим стилем — 13) липня 1632 р. ...світським ім'ям Беринди було *Павло (Павель)*. При постриженні в ченці Павло Беринда прийняв ім'я *Памво*.

Немає документальних даних і про національність Памви Беринди... час від часу зустрічаються твердження, що Беринда був родом з Молдавії чи навіть з Румунії, ...напевно, був українцем, бо в Галичині й Буковині багато українських сімей з таким прізвищем...Сучасники називали його «людиною вченою». Крім української мови, Беринда добре знав церковнослов'янську, старогрецьку, латинську і польську мови.

Укладений Памвою Бериндою «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє», надрукований коштом автора в Києво-Печерській лаврі, вийшов у світ в 1627 р. Це результат майже тридцятирічної старанної праці вченого-лексикографа. Поява перекладного словника типу «Лексикона» Памви Беринди була викликана потребами культурного життя.

Вагомим внеском у розвиток українського мовознавства і свідченням його досягнень стала енциклопедія «Українська мова» (К., 2000), створена колективом учених Інституту мовознавства імені Олександра Потебні та Інституту української мови НАН України. Електронний варіант праці подано на сайті <http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>.

Прочитайте передмову, запишіть анотацію до видання, выпишіть словникову статтю (про видатних людей нашої держави) і дайте відповіді на питання: що нового ви дізналися про енциклопедію «Українська мова»; яка важлива інформація подається у передмові; яка структура книги, чи словникова стаття має свого автора; чи наявна інформація про мовознавців і письменників.

Український мовознавець Віталій Жайворонок присвятив свій словник-довідник «Знаки української етнокультури» (К., 2006) синам, а епіграфом до словника взяв таке прислів'я «Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки». *Прокоментуйте народну мудрість, орієнтуючись на відповідну словникову статтю.*

Мовознавець Олекса Наумович Синявський говорив своїм учням: «... працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться... Така праця ... збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну односторонність, хибні нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатющі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльності».

Прокоментуйте слова вченого. А що для вас означає працювати зі словом, зі словником? Для чого це потрібно у словотворі, морфології, граматиці?

Нещодавно з нагоди 100-річчя «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє». Уявімо, що до участі в конференції запросили тебе і твоїх однокласників. Підготуйте невеличкий виступ, користуючись довідкою, а також інформацією з енциклопедії «Українська мова», що вміщена в Інтернеті (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>).

Готуючи текст виступу, дайте відповіді на такі питання:

- 1. Який загальний обсяг словника?*
- 2. Скільки років, хто і з яких джерел збирав матеріал до словника?*
- 3. Чи є серед збирачів відомі письменники?*
- 4. У чому цінність лексикографічної праці?*
- 5. Борис Грінченко – упорядник чи автор Словника?*

Користуючись відповідними словниками, виявіть спільне та відмінне у значеннях слів:

батько – тато – отець; братерський, братній, братський.

До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Поясніть, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами складіть речення. За потреби скористайтесь «Словником антонімів» Л.М.Полюги.

Смачний, любий, делікатний, боязкий, відвертий, усюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, добро, чистота, спокій, віддаляти, захищати, опускати, навмання.

За допомогою відповідного словника з'ясуйте значення фразеологічних зворотів:

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Складіть текст, використовуючи подані вище сполуки.

Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин. Перевірте себе за орфоепічним словником.

«Словники — це музеї слів», – наголошує письменник Степан Пушик. Підтвердіть або спростуйте цей вислів шляхом короткого аналізу словників, якими ви найчастіше користуєтесь.

За словниками з культури мови перевірте себе, в чому різниця між словами:

напрям і напрямок; запитання і питання; здатний і здібний, загальноприйнятий і загальноприйнятний; зумовлювати і обумовлювати.

При потребі скористайтесь Інтернет-ресурсами: <http://chak-chy-pravylny-mu-hovorymo.wikidot.com/>; <http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>; <http://kultura-movy.wikidot.com/>

Немає нерухомості в мові... У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке існує тільки в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки», – так писав відомий мовознавець Іван Бодуен де Куртене (1845-1929). Отже, «кінцевість кожного словника – це початок наступного».

Яка ваша думка стосовно цього? Напишіть твір-роздум «Словники у моєму житті».

Прочитайте текст. З'ясуйте його тему та основну думку. Якими моральними якостями, на вашу думку, повинен володіти вчитель?

З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником і словником іншомовних слів. Поставте наголоси у підкреслених словах.

Особистість українського вченого, а особливо педагога-філолога має відзначатися українською **елітарністю**. Це поняття не легко піддається **дефініції**, особливо в країні, що має перервану і слабку традицію державності і тих суспільних верств, що державою коронувалися б як еліта. Але тим не менше живе в народі, серед її **інтелігенції** досить стійке уявлення про еліту як освічених, духовно й культурно просвітлених особистостей з високими ідеалами і благородними діяннями на користь суспільно-громадських інтересів українського народу. Лицарями українського духу і суперелітою називають **гетьманів** Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепу, поетів Тараса Шевченка та Івана Франка, учених Володимира Вернадського і Агатангела Кримського, Павла Чубинського та багатьох інших. Сотні тисяч елітарного українства брали участь у визвольних змаганнях під гаслом «Здобудемо Українську державу або загинемо у боротьбі за неї!» Сотні тисяч, а може й мільйони правдивих душ приносили їй славу у різних сферах науки, техніки, мистецтва, жертвовно, самовіддано працюючи...

Нам треба чітко зрозуміти, що ні в якому разі ми не можемо, не маємо права втрачати самих себе, зраджувати тисячолітню іпостась народу, відмовляючись від українства. Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, за змістом збігаються із загальнолюдськими. Тому якщо йдеться про повернення до фундаментальних цінностей, маємо на увазі відродження й освоєння нашої культури й одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати основним змістом навчально-виховного процесу у школі (Л.Мацько).

Своєрідною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки можна назвати науково-дослідницький пошук у словнику, в якому

подаються основні відомості про походження слів. Такий проект започаткував авторський колектив під керівництвом відомого мовознавця Олександра Савича Мельничука. Тепер цю важливу справу продовжує академік Віталій Григорович Скляренко. Уже видано п'ять томів такого словника. *Як називають такий словник? Що вам відомо про такий словник?*

Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з припущенням авторки? Відповідь підтвердіть власними пошуками в етимологічних словниках. Поясніть значення підкреслених слів, звернувшись до відповідних лінгвістичних словників.

Мабуть, найархаїчнішою назвою обрядового хліба є бублик. Походження слова губиться в часах індоєвропейської мовної спільності. Так, в давньоіндійській мові йому відповідає слово, що означає «диск, кружок, куля, ядро, півкуля». В інших мовах знаходимо такі слова: дзига, булька, кулька, дощова бальбушка. Цікавим є порівняння слова бублик з литовським *bamba* – «пуп», *bambalas* – «карапуз, крихітка», що вірогідно вказує на давній зв'язок бублика з дитиною. Можливо, це були не тільки смачні гостинці для дітей, Але й спеціальна їжа для немовлят, в яких ріжуться зубки. З бубликом пов'язані й народні приказки та примовки для дітей: «Дітям казка, а мені бубликів в'язка», «Чудний, як бублик: кругом об'їси, а в середині нема нічого» (Г.Печерна).

До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Якою діяльністю уславила своє ім'я *Марія Заньковецька*? Підготуйте словникову статтю.

Напишіть твір-роздум за поданим початком.

Любов до свого, рідного – справжній ключ до істинного просвітництва, правдивого самовдосконалення, джерело життя живого, плідного, самотійного, своєрідного, своєчасного, своєстихійного, всебічного, повного, вічного. Ось у чому полягає тривка самотність народів! (Й. Бодянський)

ПІСЛЯМОВА

Сучасний український філософ Сергій Кримський доводить, продовжуючи тезу Григорія Сковороди, що життя наше вимірюється не так удовж – кількістю прожитих років, зношеного одягу і спожитого хліба, як у височінь ціннісного сходження. Ця височінь значною мірою досягається мовою, у семантиці якої акумулюється цивілізаційний досвід попередніх поколінь носіїв мови, кодуються концепти духовного життя етносу, формується ментальна матриця, яку можна пізнавати в різних текстових формах (Л.Мацько).

Щоправда, ще далеко недостатньо якісно ми занурюємося в тексти, не виховуємо мовне чуття і «мовомислення». Людина ж, яка мало читає, не може по-справжньому зрозуміти і саму себе, бо «тільки слово об'єктивує думку» (О.Потебня), «слово є засобом розуміти іншого, як самого себе» (О.Потебня) і розуміти самого себе як іншого. Зникне аналіз фольклорної, художньої деталі, зщезне живе слово майстра і «зачерствіє» думка.

Особлива увага до старшої профільної школи, оскільки саме в цьому віці активно формується готовність до життя в полікультурному соціумі. Усвідомлене й осмислене занурення у фольклорний і художній текст розвиває в активного й інтелігентного читача пам'ять, увагу, образну уяву, художній смак, «мовомислення і мовотворення» (Л.Мацько), сприяє формуванню умінь аналізувати, інтерпретувати, створювати власні фахові тексти. Через розвинений з допомогою батьків, учителя чи самостійно читацький інтерес, емпатійне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими народами і культурами: поповнюються її фонові знання, знання лексики і фразеології, що відображає національний характер, виховується громадянин з високим рівнем потреби полікультурного діалогу.

Етнолінгвістичний аналіз фольклорних і художніх текстів дає можливість відчутти, що «і в нас є щось своє, нами і по-нашому зроблене для цивілізації світу; і своє, і в науці, і в мистецтві, і в суспільстві; і настане час, коли до нас будуть уважно прислухатися і на Заході» (О. Потебня), що «справжня історія складна, щомиті різновекторна, різноаспектна, багатомовна, мозаїчна, строката і складається із поєднаних сходами часових поверхів, і кожен поверх заселений строкато і характеризується власним етно/ полікультурним стилем» (Костянтин Тищенко), а «кожен терен, де проживає історичний етнос у ньому має свою енергетику».

Література

- Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна /Б.М. Ажнюк.-К.: Рідна мова, 1999.-448с.
- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека /Н.Д.Арутюнова. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 896 с.
- Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования: Пер. с англ. /Вайнрайх У – К.: Вища школа, 1979. – 260с.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицкая.- М., 1997.-230с.
- Верещагин Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: учеб. пособ. / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров.: 4-е изд., перераб. и доп., М., 1990.- 269 с.
- Волкова Т.Н. Педагогическая лингвокультурология / Т.Н.Волкова.- Иваново: «Ивановский гос. ун-т», 2000.- 82с.
- Гадамер Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори /Г.Гадамер //Пер.з нім.-К.: «Юніверс», 2001.-288с.
- Герд А.С. Введение в этнолингвистику:Учебное пособие / А.С. Герд.- Спб.: С-Петербург. ун-т. 1995.-91с.
- Гумбольдт В. Язык и философия культуры /В.Гумбольд. – М.: Прогресс, 1985. – 480с.
- Гуменна Д. Благослови, Мати!: Казка-есе /Докія Гуменна.- К.:Вид.дім «KM Academia», 1994.-288с.
- Дмитренко М. Українські символи / Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я. та ін.- К.: Редакц. Часопису «Народознавство».- 1994.-140с.
- Етнопсихологія: навчально-методичний посібник / за ред. Л.Е.Орбан, В.Д.Хруща. – Івано-Франк.: Прикарп. ун-тет ім. В.Стефаника, 1994.- 83 с.
- Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова /С.Я.Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 249 с.
- Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб./ Віталій Жайворонок. –К.: Довіра, 2007.-262с.
- Іванишин В. Мова і нація / Іванишин В., Радевич-Винницький Я. -Дрогобич: Вид. центр «Відродження», 1994.-218с.
- Іларіон митрополит (І.І.Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1992.-453с.
- Караванський С.. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» / Святослав Караванський. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 240 с.
- Карасик В.И. Язык социального статуса /В.И.Карасик.-М.:ИТДГК «Гнозис», 2002.-333с.
- Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Ю.Н. Караулов // Язык и личность.-М.:Наука, 2002.- 261с.
- Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) /Роман Кісь.-Львів: Літопис, 2002.-304с.
- Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика / Кононенко В.І.- Івано-Франківськ.- 1995.- 57с.
- Кононенко В. Шляхами народних приповідок / Кононенко В.І. -К., 1994.-114с.
- Костомаров М.І. Слов'янська міфологія /М.І.Костомаров. -К.:Либідь.-1994.- 180с.
- Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: Курс лекций /В.Красных.-М.:ИТДГК «Гнозис», 2002.-284с.
- Лозко Г. Українське народознавство /Галина Лозко.- К.:Зодіак.- ЕКО, 2011.- 368с.

Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В.А.Маслова/ 2-е изд. – Мн.: Тетра Система, 2005.- 256с.

Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.

Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі: навч посіб для студентів освітньо-кваліфікац. рівня «магістр» /Л.І.Мацько.-К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009.-506с.

Неживий О.І. Дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови. Посібник для вчителя / Неживий О.І., Ужченко В.Д..-К.: Освіта, 1993.-286с.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Екскіз української міфології /Іван Нечуй-Левицький. – К., 1992.-168 с.

Онкович Г. Українознавство і лінгводидактика: навч. посібник /Ганна Онкович.-К.: Логос, 1997.-108с.

Пещак М.М. Комунікативний синтаксис /М.М.Пещак. – К.: Довіра, 2000.-150с.

Пінчук О.Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики /Пінчук О.Ф., Червяк П.І. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2005.- 152с.

Полесский этнолингвистический сборник. – М.: Наука, 1983. – 288с.

Потапенко О.І. Етимологія української мови / Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М. /За заг.ред. О.І.Потапенка.-К.: Міленіум, 2002.-204с.

Потапенко О.І. Цікаве мовознавство / О.І.Потапенко.- Біла церква, 1996.-204с.

Потебня О.О. Естетика і поетика слова /О.О.Потебня //Упор. І.В.Іваньо.- К.:Мистецтво, 1985.-302с.

Потебня А.А. Мысль и язык /А.А.Потебня .-К.: СИНТО, 1993.-192с.

Пошивайло О. Етнографія українського гончарства /Олександр Пошивайло.-К.: Молодь, 1993.-408с.

Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Сепир Э.: Пер. с англ. / Общ. ред. и вст. ст. А.Е. Кибрика. М., 1993.- 656 с.

Содомора А. Наодинці зі словом /Андрій Содомора .-Львів: Центр гуманітарних досліджень Львівського держуніверситету, 1999.-475с.

Срезневский И.И. Русское слово. Избранные труды. Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Срезневский И.И.-М.:Просвещение, 1966.-176с.

Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник /М.Г.Стельмахович.- К.: ІСДО, 1996.- 288с.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты /В.Н.Телия.- М., 1996. – 176с.

Ткач М. Дерево роду /Микола Ткач.-К.: МПП.- Анфас, 1995.-105с.

Толстой Н.И. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике.- М., 1995. -176с.

Українська минувшина: Ілюстр. етнограф. довідник /Укл. А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін.- К.: Либідь, 1993.- 256 с.

Українські приказки, прислів'я, і таке інше //Збірник О.В. Марковича та інших. Уклав М.Номис / Упоряд., примітки та вступна стаття М.П.Пазяка.- К.: Либідь.- 1993.- 768 с.

Українська родина: Родинний і громадський побут: Навч.-метод. посібник /Упор. Л.Орел.-К.:Вид-во ім. О.Теліги, 2000.-424с.

СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ

Антропологія (філософська) – філософія людини, що виділяє в якості свого предмета сферу «власне людського» буття, власної природи людини, людської індивідуальності, намагається через антропологічний принцип пояснити і саму людину і навколишній світ, зрозуміти людину як унікальний прояв "життя взагалі" і як творця культури й історії.

/Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів.-К., 2002./

Антропоцентризм – трактування людського буття як мети світового процесу. Започаткований В.Гумбольдтом напрям дослідження, що стосується зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Багатство мовлення – одна з якостей мовлення, ознака високої мовної компетенції людини, суть якої – у використанні різноманітної кількості мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), багатих за змістом і будовою, відсутності невиправданих повторів, однотипних синтаксичних конструкцій. Як складова частина культури мови – це перша ознака загальної культури людини, розвиненості людських почуттів, виховання національної свідомості.

/Культура української мови: Довідник/ С.Я.Єрмоленко, Н.Я.Дзюбиншина-Мельник, Л.В.Ленець та ін.-К., 1990. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000. Пентиліук М.І.Культура мови і стилістика.-К., 1994./

Власне українська лексика – слова, поширені тільки в українській мові. Наприклад: паляниця, вареники, галушки, чарівний, ласощі.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000. Пентиліук М.І.Культура мови і стилістика.-К., 1994./

Гуманізація освіти – це посилення її спрямованості на формування особистості, активне засвоєння у школі моральних норм, вироблених людством протягом багатовікової історії.

/Гончаренко С.У.Український педагогічний словник.-К., 1997/.

Гуманітарна культура педагога – це широка освіченість, інтелігентність, високе почуття обов'язку і відповідальності, професіоналізм.

/Мойсеюк Н.Є.Педагогіка.Навчальний посібник. 4 –е видання, доповнене, К., 2003/.

Гуманітаризація освіти – визначення предметів гуманітарного циклу серед інших шкільних предметів як найважливіших і найбільш значущих для формування особистості. Г.о. – це орієнтація освіти на вивчення цілісної картини світу, на формування в учнів гуманітарного й системного мислення.

/Гончаренко С.У.Український педагогічний словник.-К., 1997/.

Діалектизм – слово або вираз, властивий певному діалекту, не нормативний у літературному вжитку.

/Євтушок О.М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики // Укр. мова і літ в шк..-1992.-№2/.

Етимологія – 1. Походження та історія розвитку слова або морфеми; 2. розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів і морфем. Етимологія містить відомості про походження лексем етнокультурознавчого змісту.

/Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М. Етимологія української мови / За заг. ред. О.І. Потапенка.-К.: Міленіум, 2002. Українська мова. Енциклопедія.-К., 2000/.

Етнічна культура - сукупність матеріальних і духовних цінностей, що мають етнічну специфіку. І виконують етнодиференційовані функції.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта:Наука, 2000./

Етнічна педагогіка – наука про людину, зібрану у просторі і часі.

/Стефанюк С.К. Українське народознавство (практичне народознавство). – Харків: ББН, 2003. – с.. 255 /

Етнічний менталітет – властивий певному народу склад мислення.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флінта, 2000/

Етнічні прикмети – комплекс характерних ознак, які відрізняють певний народ і його етнографічні групи з-поміж інших етносів; забезпечують його унікальність, етнокорекцію, стабільність розвитку, систему самовдосконалення.

/ Стефанюк С.К. Українське народознавство (практичне народознавство). – Харків: ББН, 2003. – с.. 255 /

Етнографія – 1. історична наука, що вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини, народознавство. 2. Сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.

/Новий словник української мови. Т.1 А-К. Вид друге, виправлене. /Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко.-К.: Вид-во "Аконіт", 2003./

Етнографізм – слова, що позначають традиційні форми побуту, звичаїв, обрядів.

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.-К.:Либідь, 2001. Новий словник української мови. Т.1 А-К. Вид друге, виправлене. /Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко.-К.: Вид-во "Аконіт", 2003/.

Етнокультурологія - наукова дисципліна, що знаходиться на межі етнології і культурології і вивчає етнічну культуру.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта:Наука, 2000/

Етнолінгвістика – 1).наука, що вивчає мову у її відношенні до культури, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних факторів, план змісту культури, народної психології і міфології; 2).наукова дисципліна, що знаходиться на межі етнографії і лінгвістики і вивчає взаємостосунки між етносами і мовою.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта, 2000. Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995./

Етнолінгводидактика – визначає принципи і прийоми вивчення мови на основі етнокультурних, етнопсихологічних, етносоціальних даних із урахуванням результатів етнолінгвістичних досліджень. Обґрунтовуючи умови засвоєння рідної або чужої мови через призму становлення і розвитку особистості, етнолінгводидактика має враховувати етнічний фактор як вихідний, самодостатній для вироблення потрібного обсягу знань, умінь і навичок учнів.

/Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995/.

Етнолінгводидактична культура – передбачає опрацювання широкого кола питань загальнофілологічного, загальнокультурного спрямування, прагнення до постійного мовного самовдосконалення, набуття знань про історію рідної мови в тісному поєднанні з історією культури, психології етносу, глибоке розуміння мови фольклору, художньої літератури певного народу, вміння використовувати в навчально-виховній діяльності етнографічний матеріал.

/Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995./

Етнолінгводидактичний підхід – викладання мови на національному ґрунті.

/Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995./

Етностім – назва етносу (народу, племені, народності, нації та ін.).

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.- К.:Либідь, 2001. Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта:Наука, 2000./

Етнопедагогіка – система знань, принципів і засобів, а також досвіду українського народу в галузі навчання і виховання дітей і молоді. З'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній діяльності, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність чи невідповідність сучасним завданням виховання.

/Гончаренко С.У.Український педагогічний словник.-К., 1997. Стельмахович М.Г.Етнопедагогічні основи методики української мови// Українська мова і літ.в шк..-1989.-№1/.

Етнопсихологія – етнографічна дисципліна, що виникла на межі етнології і психології і досліджує психотип (поведінку) народів, культур, проблеми національних особливостей світосприйняття, проблеми національних особливостей взаємостосунків, проблеми національного характеру, закономірності і функції національної самосвідомості і етнічних стереотипів.

/Баронин А.С.Этническая психология.-К.:Тандем, 2000. Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.- М.:Флинта:Наука, 2000/

Етнос – це історично складена спільність людей, носіїв оригінальної культури, що обумовлює певний стереотип поведінки.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта: Наука/

Жаргон - один з різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови.

/Ермоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Ермоленко.- К.:Либідь, 2001. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.- Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Історико-етнографічний регіон – певний регіон, у населення якого історично склались схожі культурно-побутові і етнопсихологічні особливості.

/Лозко Г. Українське народознавство.- К.:Зодіак.- ЕКО, 1995./

Культура –це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених усіма видами перетворюючої діяльності людини і суспільства.

/Мойсеюк Н.Є.Педагогіка.Навчальний посібник. 4 –е видання, доповнене, К., 2003/.

Культура мови - наука, що вивчає функціонування мови з суспільстві з погляду її нормативності й передбачає правила користування літературною мовою: правила вимови, наголошення, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень К.м. сприяє реальному втіленню в мовній практиці норм літературної мови, проведенню цілеспрямованої мовної політики. К.м. вивчає якості мовлення, забезпечує розвиток комунікативних умінь і навичок учнів, засвоєння таких якостей мовлення, як точність, логічність, чистота, виразність, образність та ін.

/Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика. - К.: Вежа, 1994./

Культура мовлення - дотримання літературних норм вимови, наголошення, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів; нормативність усної й писемної мови, що виражається в її правильності, точності, ясності, чистоті, логічності, доречності, виразності, а також у різноманітності граматичних конструкцій, багатстві словника, дотриманні в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм.

/Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика. - К., 1994/

Культурологічна змістова лінія - передбачає ознайомлення учнів з національною і загальнолюдською культурою, забезпечує доступ до джерел української і світової культури.

/Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах /За ред.М.І.Пентиліук.-К., 2000. Програми для середньої загальноосвітньої школи: Рідна мова 5-11класи.-К., 2001/.

Лінгвістична географія - розділ діалектології, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення.

/Куриленко В. М. До ареології та стратиграфії північних (поліських) говорів. – Глухів: РВВ ГДПІ, 2001/.

Лінгвістичні словники — словники, в яких з'ясовується значення слова чи відповідно до типу словника подаються граматична, орфографічна, орфоепічна та інші характеристики слова, розкривається етимологія, здійснюється переклад на іншу мову тощо. Найголовнішою особливістю лінгвістичних словників є те, що в тому чи іншому аспекті тлумачаться власне слова як одиниці мови. Лінгвістичні словники поділяють на одномовні, двомовні, багатомовні.

Етимологічні словники пояснюють походження слів, простежують їх розвиток від найдавніших часів, встановлюють їх спорідненість зі словами інших мов. Діалектний словник – це словник, у якому подана лексика територіальних діалектів, її значення і слововживання. Історичні словники відображають лексику попередніх періодів розвитку національної мови. Ономастичні словники містять власні назви: антропоніми (імена людей), топоніми (географічні назви), гідроніми (назви річок) тощо. У словниках іншомовних слів розкриваються значення іншомовних слів, що ввійшли до лексичного складу певної мови.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000/.

Лінгводидактика – загальна теорія навчання мові. Досліджує закономірності засвоєння мови, розв'язує питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, вивчає труднощі засвоєння навчального матеріалу, визначає принципи, методи, форми і засоби навчання мови.

/Гончаренко С.У.Український педагогічний словник.-К., 1997./

Лінгвокультурема - мовна одиниця з національно-культурним компонентом семантики, слово, що несе у своїй семантичній структурі загальнозначущу інформацію, що стосується культур інших народів.

/Прохорова С.М. Национально-культурный компонент и когнитивная лингвистика // Национально-культурный компонент в тексте и языке: Материалы II Международной научной конференции 7-9 апр. 1999 г., Минск: В трех частях. – Минск: БГУ, 1999. – Ч.1. – С.4-7/.

Ментальність – соціально-психологічна характеристика духовного світу людини або соціальної спільності, епохи або етнокультури.

/Баронин А.С.Этническая психология.-К.:Тандем, 2000/

Міфологія – основна форма світогляду народів на найдавнішому ступені їх розвитку, ґрунтується на уособленні сил природи, зображенні їх у вигляді почуттєвих образів, людей, тварин.

/Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник. - К.: Либідь, 1998./

Мовна діяльність – мовне спілкування в конкретних ситуаціях, у яких реалізується необмежена можливість створення нових змістів, нових текстів із обмеженої кількості одиниць мовної структури.

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.-К.:Либідь, 2001./

Мовне виховання— виховання мовної особистості на ґрунті рідної мови, мовних знаків національної культури. Метою і змістом мовного виховання є вироблення свідомого ставлення до питань мовної культури, мовної політики.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Мовний етикет - національно-специфічні правила мовної поведінки, що реалізуються у прийнятих суспільством ситуаціях "ввічливого" контакту із співбесідником/.

/Пентиліук М.І.Культура мови і стилістика.-К., 1994./

Мовна картина світу – це вироблене багатовіковим досвідом народу і реалізоване засобами мовних номінацій зображення усього існуючого як цілісного і багатоаспектного світу, який за своєю будовою і осмисленими мовою зв'язками своїх частин представляє, по-перше людину, її матеріальну і духовну життєдіяльність і, по-друге, усе те, що її оточує: простір і час, живу і неживу природу, соціум. Розрізняють національну, соціальну, індивідуальну м.к.с., кожна з яких залежить від культурно-історичних умов життя суспільства, соціуму, від індивідуального, лінгвопсихологічного досвіду.

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.-К.:Либідь, 2001. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Мовна особистість – носій мови, котрий досконало знає мову, усвідомлено творчо нею володіє, сприймає мову в контексті національної культури, користується мовою як органічним засобом самотворення, самоствердження і самовираження, розвитку власних інтелектуальних та емоційно-вольових можливостей та як засобом соціалізації особи в даному суспільстві.

/Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность.-М., 1987. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови //Диво слово.-1994.-№7.-С.28-31. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах /За ред.М.І.Пентиліук.-К., 2000/.

Мовна політика – заходи держави щодо розв'язання питань розвитку мови у соціумі, країні.

До м.п. належить питання мовного планування, актуальні для країн, що тривалий час перебували у складі імперій і в яких культивувалась і утверджувалась як соціально престижна мова метрополії. Оцінка рівня розвитку мови і її здатності обслуговувати всі сфери життя соціуму, виступати важливим складником розвитку національної культури, освіти залежить від здійснюваної в державі м.п. Вона визначає також діяльність у галузі культури мови.

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.- К.:Либідь, 2001. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.- Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000/.

Мовна самосвідомість— усвідомлення людиною самої себе як мовної особистості, своєї мовної діяльності в соціумі.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Мовна стійкість — таке суспільно-політичне явище, в основі якого перебувають національні традиції; національна свідомість та солідарність; національна культура, духовна і матеріальна; національний мир і співробітництво з іншими народами, що живуть на території відповідного народу.

/Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000/.

Мовне чуття – мовний смак, що забезпечує ефективну комунікативну діяльність мовця, знання ним норм сучасної літературної мови в їх зіставленні зі стильовими нормами, в зіставленні з історично мінливими літературними нормами. М.ч. ґрунтується на знанні словника національної мови, володіння граматичними законами.

/Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.- К.:Либідь, 2001/.

Національна культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, накопичених і примножених поколіннями у процесі життя нації.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта:Наука, 2000./

Національно-культурний мовний компонент – слова-поняття, словосполучки, що визначають типові особливості українського народного життя, етнічної культури, народних традицій, звичаїв, а через них – відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності.

/Кононенко В.І. Українська етнолінгводидактика.- Івано-Франківськ.- 1995/.

Національна психологія – традиційні особливості поведінки і психічної діяльності, які притаманні представникам даного народу і передаються від покоління до покоління.

/Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов.-2-е изд.-М.:Флинта: Наука, 2000./

Національна самосвідомість – відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації.

/Баронин А.С.Этническая психология.-К.:Тандем, 2000/.

Національний характер- компонент психічного складу нації, який визначається як система відношень конкретної етнічної спільності до різних сторін оточуючої дійсності, що закріплена і проявляється у стійких стереотипах мислення, емоційного реагування, поведінки в цілому.

/Баронин А.С.Этническая психология.-К.:Тандем, 2000/.

Ономастика – розділ мовознавства, в якому вивчаються історія виникнення, розвитку власних імен у літературній мові та діалектах.

/Ермоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Ермоленко.- К.:Либідь, 2001/.

Педагогічна майстерність учителя української мови і літератури - це інтегративна система, що проявляється у виробленій професійно-педагогічній дії вчителя-словесника нової якості; набутому досвіді; особистості педагога, сформованих у нього акмеологічних інваріантів; в організації гармонійного комунікативно-ситуативного простору; акмеологічній спрямованості професійно-особистісного зростання. Педагогічну майстерність учителя вирізняють: професійно-педагогічна компетентність, акмелінгвістична майстерність, художньо-педагогічна творчість, технологічна культура, художньо-естетична спрямованість професійної діяльності, педагогічний артистизм, професійно-педагогічне спілкування з усіма суб'єктами взаємодії.

Сидоренко В.В. Розвиток педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти : монографія / В.В. Сидоренко. – Донецьк: Каштан, 2012. – 492 с.

Психолінгвістика – наука, що вивчає закономірності мовленнєвої діяльності. П. досліджує мовленнєву поведінку людини, описує моделі процесу мовлення, операції, дії, які відбуваються у процесі мовленнєвої діяльності (слухання, писання, говоріння, читання), визначає, які мовні одиниці й у якій послідовності беруть участь під час кодування інформації (говоріння, писання) та декодування (слухання, читання). П. вивчає зв'язки між змістовою стороною мови й суспільними мисленням, суспільним життям мовного колективу як необхідну умову проникнення в природу лінгвістичних одиниць.

/Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах/ Кол. авторів під керівн. С.Ю. Ніколаєвої.- К., 1999. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М., 1999/.

Рідна мова – перша мова, яка опанована людиною з дитинства (мова колискової). Рідна мова слугує однією з ознак етнічної приналежності людини.

/Ермоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Ермоленко.- К.:Либідь, 2001. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів.- Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000./

Навчальне видання

Семеног Олена Миколаївна

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КУЛЬТУРА ВЧИТЕЛЯ

Навчальний посібник

для студентів вищих педагогічних навчальних закладів

Суми: СумДПУ, 2014

Свідоцтво ДК №231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А. А. Сбруєва**

Комп'ютерний набір **О. М. Семеног**

Комп'ютерна верстка **Ю. С. Ліхачова**

Здано в набір 07.09.2014 р. Підписано до друку 08.10.2014 р.

Формат 60х84/16. Гарн. Calibri. Друк ризогр. Папір офсет.

Ум. друк. арк. 11,04. Обл.-вид. арк. 10,9.

Тираж 300. Вид. № 66.

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка

40002, Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка

